

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU  
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ YAYINI, SAYI : 97  
KONGRE VE SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ DİZİSİ, SAYI : 4

# MANAS DESTANI VE ETKİLERİ ULUSLARARASI BİLGİ ŞÖLENİ

(ANKARA, 21 - 23 HAZİRAN 1995)  
(KONYA, 24 - 26 HAZİRAN 1995)

ANKARA - 1995

## İÇİNDEKİLER

|                                                            |                                                                                                     |     |
|------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| AYVAZ GÖKDEMİR                                             | : Açış Konuşması (Ankara) .....                                                                     | 1   |
| SADIK TURAL                                                | : Açış Konuşması (Ankara) .....                                                                     | 7   |
| REŞAD GENÇ                                                 | : Açış Konuşması (Konya) .....                                                                      | 11  |
| HALİL CİN                                                  | : Açış Konuşması (Konya) .....                                                                      | 13  |
| BİR MEKTUP                                                 | : .....                                                                                             |     |
| TAİR AKMANBETOV<br>(Aktaran : Mariya BULGAROVA)            | : Nogay ve Kırgızların Kardeşlik Bağları<br>Hakkında .....                                          | 19  |
| ABDILDACAN AKMATALİYEV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)     | : "Manas" S. Orazbakov'un Akademik Ya-<br>yınında .....                                             | 23  |
| KUPIYA ALPİSBAYEV<br>(Aktaran : FERHAT TAMİR)              | : Kazak Âlimlerinin İncelemelerinde Manas<br>Destanı .....                                          | 27  |
| SABİR ATTOKUROV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)            | : Manas'ın Sülâlesi (Kökeni) Hakkında Fi-<br>kir .....                                              | 31  |
| MOLDOBAYEV İMEL BAKİYOĞLU                                  | : Manas Destanı'nın Doğuş ve Gelişme<br>Devri (Tarihî Aşamalar) .....                               | 35  |
| ASKAR BEDELBAEV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)            | : Manas Destanı Hakkında İlk İlmî Araş-<br>tırmalar .....                                           | 37  |
| IRIS BEYBUTOVA<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)             | : Manas Destanı'ndaki Silâhlar .....                                                                | 43  |
| MARIYA BULGAROVA                                           | : Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas<br>Destanı'ndaki Ortak Motifler Hakkında ....               | 49  |
| MUSTAFA CANBOLAT                                           | : Manas Nasıl Çevrilmeli? .....                                                                     | 59  |
| HÜLYA KASAPÖĞLU ÇENGEL                                     | : Manas Destanı'ndaki Kelime, Cümle ve<br>Bölüm Tekrarlarının Stilistik Bakımın-<br>dan Önemi ..... | 63  |
| SANJARBEK DANIYAROV<br>(Aktaran : Roza ABDYKOVLOVA)        | : Manas Destanı'nın Derlenmesinin, Ya-<br>yınlanmasının, Yeniden Araştırılmasının<br>Tarihi .....   | 89  |
| METİN ERGUN                                                | : Manasçılık Mektepleri .....                                                                       | 99  |
| ARIUKA GELÂYEVA                                            | : Karaçay-Malkarların Kahramanlık Des-<br>tanları Nartların Manas'taki Paralelleri ....             | 107 |
| EBULFEZ AMANOĞLU GULUYEV<br>(Akl.: HÜLYA KASAPÖĞLU-ÇENGEL) | : Manas Destanı'nda Kişi Adları .....                                                               | 117 |



|                                                   |                                                                                             |     |
|---------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| TATYANA HAPÇAYEVA                                 | : Manas Destanı'nın Karaçay-Malkar Nart Destanlarıyla Olan İlişkisi .....                   | 123 |
| SUSAR İSKENDEROVA<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA) | : Kırgız Dramatiginde Manas Destanı .....                                                   | 129 |
| KENEŞ KIRBAŞEV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)    | : Yetenek Tekrarlanmayan Fenomen (Şahsiyet) .....                                           | 133 |
| KENEŞ KIRBAŞEV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)    | : Soyakbay Karalayev ve Cusup Mamay ....                                                    | 139 |
| HASAN KÖKSAL                                      | : Manas ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde "Ölüp-Dirilme" Motifi .....                     | 145 |
| HALIK KÖROĞLU                                     | : Manas Destanı'nda CALĞIZ KÖZ .....                                                        | 159 |
| ÇETİN PEKACAR                                     | : Türkiye'ye Göç Eden Pamir Kırgızlarından Derlenen Manas Destanı .....                     | 163 |
| ABDUREOF POLAT<br>(Aktaran : ERKİN EMET)          | : Çin'de Manas Destanı Araştırmaları .....                                                  | 171 |
| ÖCALOĞUZ                                          | : Destandan Hikâyeye, Bozkır Medeniyetinden Yerleşik Medeniyete Geçiş Açısından Manas ..... | 177 |
| CULDIZ OROZBEKOVA<br>(Aktaran : ALİ ABBAS ÇINAR)  | : Manas Destanı'ndaki Atların Tipleri .....                                                 | 183 |
| İSA ÖZKAN                                         | : Manas Destanı'nda İslâmî Unsurlar .....                                                   | 193 |
| ABDİKADİR SADIKOV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA) | : Manas Destanı'nın Değerlendirme ve Yayınlanma Tarihi : .....                              | 201 |
| BOLOT SADIKOV<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)     | : "Manas" Halkın Sözlü Yaratıcılığın Örneği .....                                           | 205 |
| SALİM SAKAOĞLU                                    | : Manas Destanı'nda Bir Atasözü ve Bugün de Yaşayan Bir Gelenek .....                       | 209 |
| OSMAN FIKRİ SERTKAYA                              | : Manas Destanı ile Eski Kırgız Yazıtlarının Karşılaştırılması .....                        | 217 |
| ÇINAR ŞAKEEVA<br>(Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA)     | : Manas Destanı'ndaki İnsan Davranışının Psikolojik Analizi .....                           | 225 |
| FERHAT TAMİR                                      | : Prof. Abdülkadir İnan'ın Manas Destanı Üzerine Tahlilleri .....                           | 233 |
| GÜZİN TURAL                                       | : Çora-Batır Destanı'nın Kırım Varyantları ile Manas Destanı Arasındaki Benzerlikler .....  | 241 |

|                                                                                     |                                                                                                                      |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| FIKRET TÜRKMEN                                                                      | : Manas Destanı ve Anadolu'daki Bazı Âdet ve İnanmalarla İlişkisi .....                                              | 259 |
| DİMİTRİ VASILYEV                                                                    | : Manas'ın ve Göktürk Yazıtlarında Anılan Askerlerin Savaş Kahramanlıkları .....                                     | 269 |
| NACİYE YILDIZ                                                                       | : "Manas Destanı'nda Aile İçi İlişkiler ve Bunların Dede Korkut Hikâyeleri ile Mukayesesi .....                      | 271 |
| NACİYE YILDIZ                                                                       | : Oğuz Destanı'na, Manas Destanı'na ve Dede Korkud Hikâyelerine Yansıyan Kahraman Kültür Tipindeki Ortaklıklar ..... | 283 |
| ZÜHÂL YÜKSEL                                                                        | : Kırım-Türk Destanlarından Edige ile Manas Destanı'nda Yer Alan Benzer Unsurlar .....                               | 297 |
| HAMZA ZÜLFİKAR                                                                      | : Sentaks Çalışmalarında Manas'tan Yararlanılabilir mi? .....                                                        | 315 |
| TÜRKİYE CUMHURİYETİNDEKİ MANAS DESTANI İLE İLGİLİ FAALİYETLERİ GÖSTEREN TABLO ..... |                                                                                                                      | 321 |

## DEVLET BAKANI SAYIN AYVAZ GÖKDEMİR'İN AÇIŞ KONUŞMASI

Azerbaycan'ın değerli Büyükelçisi, aziz kardeşim Nevruzoğlu, sayın YÖK Başkanı, Sayın Yüksek Kurum Başkanı, Sayın Müsteşarlar, Değerli erkân, Değerli bilim adamları, sevgili misafirlerimiz, aziz kardeşlerim;

Hepinize hoşgeldiniz diyorum, saygılar, sevgiler sunuyorum. Hepinizi en derin saygıyla sevgiyle selâmlıyorum. Bu toplantıda, Sayın Cumhurbaşkanımız da bulunacaklardı. Fakat Tunceli'de zaruri ve millî bir vazifenin ifası durumunda Ankara'da bulunmuyorlar. O sebeble gelemediler. İlân edilenden farklı durum bu sebebledir. Bunun ne demek olduğunu herkesin anlayacağını ümit ediyorum. Sayın Cumhurbaşkanımızın bu tip toplantılarda Türk Dünyası kavramı içinde çok önemli bir yeri olduğuna inanıyorum, kaniyim. Bu kavramı bütün nüanslarıyla idrak eden bir insan. Bu kavramın gelişmesine zannediyorum ki en çok hizmeti geçen insan. Yani, büyük, küçük, ilmî, siyasî, Türk Dünyası ile ilgili her toplantıya Cumhurbaşkanımızın çok yakın alâkalarının bizzat ve en yakın şahidiyim.

Türk Dünyası Türklerin yerli halk olarak, yerleşik halk olarak yaşadıkları dünyayı ifade ediyor. Böyle bir dünya hep vardı. Türk Dünyasının Türkiye'den ibaret olmadığı hep biliniyordu. Yalnız haritalar durgundu, statikti. 1990'dan sonra yani asrın sonundaki büyük değişimden sonra, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından, Yugoslavya Federasyonu'nun dağılmasından sonra dünya haritasında bizim civarımızda Kafkasya'da, Orta Asya'da, Balkanlarda bir canlılık meydana geldi. Ve adeta Türk Dünyası kavramı yeni bir kavram gibi dünyanın gündemine girdi, adeta nurtopu gibi yeni bir doğuş oldu. Yeni bir doğum oldu. Türkiye Cumhuriyeti olarak Türk Dünyasının sosyal, kültürel ve iktisadî meseleleriyle yakından alâkadar olduğumuz herkesin bildiği bir gerçektir. Bunun aksini düşünmek de mümkün değildir. Siyasî istiklâllerine derin bir saygı ve sevgi duyduğumuz bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle her biri yüreğimizdeki bir damar mesabesinde olan Türk topluluklarının her türlü meseleleriyle ilgilenmemiz aklın ilmin hadisatın gereğidir. Tarihe karşı bir borçtur. Bir din borcudur. Bir milliyet borcudur. Bir insanlık borcudur. Türkiye Cumhuriyeti ilk andan itibaren bu borcunu ödemeye ça-



lişiyor. Bu ödevini, bu görevini şerefle yapmaya çalışıyor. Bu cümleden olmak üzere Kırgızistan Türklerinin Manas'ın 1000. yıldönümü münasebetiyle milletlerarası bir kutlama yapma arzusu bizi de heyecanlandırmıştır. Cumhurbaşkanımız başta olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti tarafı olarak Bişkek'teki kutlamaların UNESCO ile birlikte evsahipliğini benimsememiz bizim için zevkli bir vazife oldu. Ve bu vazifeyi ifa edebilmemiz hususunda devletimizin en yüksek kademesinden, Sayın Cumhurbaşkanımızdan teşvikler gördük. 24-31 Ağustos 1995 tarihleri arasında Bişkek'te yapılacak toplantıya Türk tarafından 22 Bilim adamının birer tebliğle katılacak olması ve buna ilâveten Sayın Cumhurbaşkanımızın başkanlığında en yüksek seviyede Türkiye Cumhuriyetinin orada temsil edilecek olması meseleye verdiğimiz ehemmiyetin bir göstergesidir. O tarihlerde eğer Türkiye'de icraat sorumluluğu bağlayıcı bir durumda değil ise sayın Başbakanımız da Bişkek'te olmayı arzu etmektedirler. Bakanlıklar arası Koordinasyon Kurulu Başkanı olarak arz etmekten mutluluk duyacağım bir başka husus da üniversitelerimizin hemen hemen her birinin Manas konusunda akademik toplantılar tertip etmiş olmasının yanında Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Kültür ve Milli Eğitim Bakanlıklarımız başta olmak üzere ilgisi derecesinde hemen hemen her Bakanlığımız ve kuruluşumuzun Manas'a sahip çıkmış olmasıdır. Türkiye program içinde ve hatta program dışında Manas'ı büyük bir zevkle kutlamaktadır. Program içinde dediğim bize programlarını bildiren kamu kuruluşları bakımındandır. Program dışı dediğim buna büyük ve küçük belediyelerimiz de sahip çıkmaktadır. Kaymakamlıklarımız, Valiliklerimiz bize bildirdiklerinin dışında ekstra programlarla da Manas kutlaması yapmaktadırlar. Türk Dünyası ile kucaklaşmanın Türk Dünyasını kucaklayacak zeminler yaratmanın heyecanı içindedirler. Sahip çıktığımız Manas Destanı Sayın Tural'ın da ifade ettiği gibi Kırgızlar'ın NOGAY döneminde teşekkül etmiş, ortak hafızanın bir yansıması olarak 1000 yıldan beri şifai bir tarzda nakledilmiş ve varyantlarla zenginleşmiş âdeta bir Türk Kültürü ansiklopedisi haline gelmiştir. Her destan gibi... Manas Destanının özü millî birlik ve bağımsızlık savaşı veren bir destan kahramanının şahsında Türk topluluklarının dirlik ve düzenlik kavgasını anlatmasıdır. Tabiatıyla destanlar tarih değildirler. Ama tarihin birçok vukuatını birçok şahsiyetini de bazen hemen hemen tarihi hakikatine yakın boyutlarda bazen şu veya bu ölçüde değiştirerek ihtiva etmeleridir. Er Manas doğuştan itibaren olağanüstü bir kahramandır. Ölümünden sonra da bayrağı oğlu SEMETEV ve daha sonra da torunu SEYTEK yükseltmeye çalışır. Destan bu üç

kişinin hayatları çerçevesinde gelişir. 500.000'den fazla mısraı var. Tabiatıyla bunun bir tek kişinin ağzından çıktığını, bir tek şairin eseri olduğunu düşünmek mümkün değildir. Zaten destanlar da mahiyetçe bir çekirdek etrafında anonim eserlerdir. Bu bakımdan da kollektif vicdanı temsil ederler. Şehnameden 5, İlyada ve Odisea'nın toplanından 22 kat büyük olan Manas Destanı'nın 1000. yılının UNESCO'nun iştirakiyle gerek Kırgızistan'da gerek Türk Cumhuriyetlerinin her birinde bilgi şölenleri ve şenliklerle kutlanmasının bizim için ayrı bir değeri, ayrı bir önemi vardır. Türk Dünyasının geçmişten bugüne doğru akıp gelen yer yer hüznü ama bir kısmı övünç ve kıvanç vesilesi olacak büyük tablolarla dolu tarihi içinde kimsenin inkâr edemeyeceği kadar açık, net müşterekleri vardır. Bu müşterekler gerçek bilim adamları, hür düşünen ard niyetli olmayan araştırmacılar yoluyla gün ışığına çıktıkça Türk Dünyasında kucaklaşmak ve aynı yüreği taşıyan büyük bir aile olmak heyecanı herkese ulaşacaktır. Bunu biz kendimiz için de arıyoruz. Diğer kardeşlerimiz için de arıyoruz. Türk Dünyası ne demek? Neden Türk Dünyası? Neden aralarında binlerce kilometre mekân olan, mesafe olan 1000 yıllık zaman fasılası bulunan bu insanlar birdenbire biz kardeşiz diye ayağa kalkmışlardır. Ve ilk buldukları fırsatta hasretle birbirinin boynuna atılmışlardır. Bu atılış, bu kucaklaşma bir duygu hamlesidir. Bir ölçüde bir şuur hamlesidir. Ama bu şuurun derinleştirilmesi, kökleştirilmesi lâzımdır. Evet, seni gözüm ısırdı seni kardeşim olarak hissediyorum. Ama neden kardeş olduğumuzu da yeteri kadar bilemiyorum diyen çıkabilir. Ve gerçek durum da esas itibarıyla budur. Müşterek üniversitelerimiz, araştırma merkezlerimiz, değerli sanatçılarımız, ilim adamlarımız bize neden kardeş olduğumuzu anlatacaklardır. Bir şey icat edilmesine lüzum yoktur. Sadece halde mevcut olanın gösterilmesi, tarihte var olanın bulunup şuurumuzun önüne konması kanaatimce kâfi gelecektir. Tarihte bunu bulduğumuz zaman, coğrafyada bunu bulduğumuz zaman bunu geleceğe doğru nakletmek de elbette vazifemiz olacaktır. Ona da başlamış durumdayız. Müşterek üniversitelerimiz, Türkoloji fakültelerimiz ve araştırma enstitülerimiz bunun içindir. Kazakistan'da Hoca Ahmet Yesevî Türbesini Türkiye ihya ediyor, harabiyetten kurtarıyor. Büyük bir zevkle, büyük bir şerefle çok yakın bir tarihte görmüş biri olarak arz ediyorum. Hoca Yesevî bizim müşterek bir değerimizdir. Türklüğün manevî atasıdır. Bulunduğu yer Türkistan ismini taşıyor. Buradaki değerli ilim adamlarının hepsi biliyor ki Türkistanla Türkiye demek arasında bir fark yoktur. Aynı kelimedir. Türklerin vatani, Türklerin ülkesi demektir, ama yine biliyoruz ki Orası Türkistan olmasaydı burası Türkiye olamazdı. Orası Türkistan olduğu için



asırlarca oradan buralara Kırgızistan'dan, Kazakistan'dan, Özbekistan'dan, Türkmenistan'dan, Azerbaycan'dan bir insan köprüsü kurulduğu için buraya sadece nüfus değil, maneviyat ta taşındığı için, silahlı güçlerimizin yanı sıra, öne sıra, ardi sıra atlarımızla birlikte erenlerimiz de buralara geldiği için bu coğrafyaları biz maddesiyle, mânasıyla kavramış ve Türkiye yapmışızdır. Maneviyatla beslenmeye Türkistan'daki Hoca Yesevi'nin maneviyat pınarından beslenmeye devam ettiğimiz için bugün de Türkiye'de adı bilinen veya bilinmeyen şöhretli, şöhretsiz eserlerimiz vardır. Mevlâna'yı artık herkes biliyor. Yunus Emre'yi artık herkes biliyor. Hacı Bektaş çok şöhretli, ama Türkiye toprağının her yerinde en ummadığımız yerlerde başkaları çıkıyor. Mersin'e gittiğimiz zaman Mersin'in kazalarını dolaştığımız zaman Anamur'un yanındaki Mamure Kalesi acaba nasıl alınmış dediğiniz zaman orada bir evliyanın kerametiyle size bunu insanlar izah edebiliyor. Bunların hepsi işte Hoca Yesevi kaynağından beslenen maneviyatımızın erleri meşale kaldıranlarıdır. Şimdi biz Türklüğün bir dönemde son ve tek bağımsız kalesi halinde kalmış olan Türkiye Türkleri tarihimize karşı, bu manevî borcumuzu da ödemek zorundayız. Elbette müşterek maneviyatımızın müşterek kültürümüzün araştırılmasında tarihi değerlerimizin ortaya konmasında Türkiye'ye öncülük görevi düşmektedir. Ankara ve İstanbul'da yapılan zirvelerde bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin başkanlarının her biri de bu müşterek değerlerin ortaya konması hususunda heyecanlı çıkışlar yapmışlardır. Aynı hararete birbirleriyle yarışarcasına bu müşterek değerlerimizin ortaya konmasını istemişlerdir. İşte bunlardan birisi ABAY'dı. ABAY yılıdır bu yıl. Kazakların ABAY şairini anıyoruz. Bir önceki yıl da Fuzûli vardı. Büyük Fuzûli dilimizin, edebiyatımızın ve dünya edebiyatının en büyük zirvelerinden biri olan Fuzuli vardı. Fuzûli'yi andık. Müşterek değer olarak Fuzûliyle iftihar ettik. ABAY'ı anıyoruz. Şimdi Manas'ın 1000. Yılı'nı da kutluyoruz. Manas hem Kırgızların hem Türklerin hem bizim Manasımızdır. Yani Türklerin, Türkiye Türklerinin Manas'ıdır. Türkiye maddi iştirakiyle, manevî iştirakiyle organizasyonlarıyla hadiseye ne kadar heyecanlı, sevgiyle samimiyetle sahip çıktığını ortaya koyar. Sonunda MANKURTLUK yani kimliğini bilmemek, kökünü bilmemek tehlikesi insan zümresinin her biri için mevcut bir tehlikedir. Soyumuzu bulacağız, kökümüzü bulacağız, millî kimlik ve kişiliğimizi bulacağız ve bütün dünyaya açık olacağız. Bütün dünyayla kültürümüzü de yarıştıracamız, iktisatımızı da yarıştıracamız. Yani insanlık neyle yarışıyor, rekabet ediyorsa nasıl birbiriyle kaynaşıyor, bütünleşiyorsa biz de o şekilde rekabet edeceğiz, kaynaşacağız, bü-

tünleşeceğiz ve bir demet teşkil eden insanlık kültürüne, dünya medeniyetine bizde kendi renklerimizi, kendi kokularımızı, kendi güzel demetimizi eklemiş olacağız.

İşte bu niyet ve anlayışla bugün burada Atatürk Kültür Merkezi'nin bu Manas kutlamalarının çok ağırlıklı bir parçası olarak düzenlediği Bilgi Şölenini başlatıyoruz. Dünyanın çeşitli ülkelerinden gelerek Ankara'da misafir etmekte olduğumuz değerli ilim adamlarını da bu bilgi şölenini yakından takip eden aziz dinleyicileri ve tertip komitesini de tebrik ediyorum, başarı diliyorum. Bu hadiseden her birimiz teker teker ve Türk milleti, Türk milletleri büyük bir huzur ve kıvanç duymaktadır.

YAŞASIN TÜRK LÜK.....



**ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ BAŞKANI**  
**PROF. DR. SADIK KEMAL TURAL'IN**  
**AÇIŞ KONUŞMASI**

Sayın Bakanım, Değerli Müsteşarlarımız, Yüksek Öğretim Kurulunun pek Değerli Başkanı, Cumhurbaşkanlığı Baş Danışmanımız, Türk Dünyasından gelen ilim ve fikir adamları, Türkiye'nin içinden gelerek toplantımıza katılan aziz meslektaşlarım, sevgili dinleyenler;

Hepinize hoşgeldiniz diyor, öncelikle saygıyla selâmlıyorum.

Milletlerarası literatürde herkesin kolayca anladığı bir takım kavramlar vardır. Bu kavramlar, ya bir kaç devleti ilgilendiriyor veya geniş ittifak çevreleri oluşturarak bir çok insan topluluğunu bazı bakımlardan bağlıyor. Nedir bunlar diyeceksiniz? Hemen söyleyeyim. Birleşmiş Milletler (UN), Birleşmiş Milletler Bilim ve Kültür Teşkilâtı (UNESCO), Kuzey Atlantik Askeri İşbirliği Teşkilâtı (NATO), Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve şimdi Avrupa Birliği (AB) türünden adlandırmalar ve bunlara bağlı kısaltmalar insanlığın ufkunda manâlandırılmış kavramlardır. Artık bu kavramların ve onlara bağlı kısaltmaların içine bir yenisi eklendi. Bunun adı TÜRK DÜNYASI kısaca (TD). Batı dillerinden birine sığarak söyleyeyim (TURKISH WORLD), (TW).

Önümüzdeki on yıl içinde globalleşmenin bütün nüanslarına uygun bir tarzda Türk Dünyası kültürel, sosyal ve ekonomik bakımdan kucaklaşacak bütünleşecek gibi görünüyor. Tarafsız ve hakikaten ciddi batılı ilim adamları da bu istikamette fütürist tavrılı bir takım fikirler üretiyorlar. Türk dünyası kavramı artık milletlerarası bir terimdir. Bilim çevrelerinden tutunuz ticaret ve siyaset çevrelerine kadar herkes bu kavramın varlığını kabul ediyor. Türk Dünyası kavramı gramatikal bakımdan bir isim tamlamasıdır. Bu tamlamada tamlayan Türk kelimesi tamlanan daha doğrusu tamamlanan ise Dünya kelimesidir. Gerçekten Türk, dünyanın vazgeçilmez bir tamamlayıcısıdır veya olmalıdır. Ve gerçekten Türk Dünyası artık Türk kavramını esas alarak tamamlanmalı, bütünleşmeli, bütünleşmişlik safhasına doğru şuurlu adımlar atmalıdır. Türk Dünyasının bü-



tünleşmişliğini tarih içinden getirdiğimiz bugün de yaşatmaya devam ettirdiğimiz bir takım miraslarımız, büyük abidelerimiz sağlayabilir. Bu abidelerimizin bazıları bilim tarihi ile musıkî, mimarî tarihi ile bazıları siyaset tarihi ile bazıları da dil ve edebiyat mahsulü gibi görünmekle birlikte birer kültür abidesi olan bizim öz mallarımızdır. MANAS ve MANAS DESTANI bunlardan biridir. Gelecek aylarda, gelecek yıllarda ben doğrusu Manasla ilgili çok güzel çalışmalar yapılacağını düşünüyorum. Şimdilik biz nereden nasıl başlayacağımızı düşünerek bir çalışmalar dizisi Türkiye olarak başlattık. Türk dünyasının manzum bu büyük abidesi sadece NOGAYLAR DEVRİ Kırgızlarının değil dünyanın ortak malı sayılacak, övünç vesilesi sayılacak büyük bir şaheserdir. Manas Destanı vesilesiyle ortaklıklar gündeme gelecek ve biz ilmî bir toplantı yapacağız. Bu ilmî toplantımıza Kırgızistan'dan 13 kişi gelecekti. Son dakikada üç arkadaşımız, meslektaşımız vizelerini alamadığı için ulaşamadılar. Kırgızistan'dan 10, Kazakistan'dan 1, Karaçay-Malkar'dan 3, Rusya Federasyonun'dan 2, Azerbaycan'dan 1, Almanya'dan 1, Dağıstan'dan 1 ile binlerce kilometre uzaktan Çin'den 1 olmak üzere toplam 21 bilim adamı yurt dışından katılıyor. Misafir bilim adamlarına, meslektaşlarıma tekrar hoşgeldin diyorum. Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden de 16 meslektaşımız bildiri verecekler, bizi aydınlatacaklar. Ankara'daki bu toplantıyı Selçuk Üniversitesi'nin katkıları sağlayıp, ev sahipliği yaptığı yine Merkezimizin düzenlediği iki gün sürecek olan Konya Toplantısı, onu da Bolu'da Kültür Bakanlığımızın düzenlediği Bolu Üniversitesi'nin ev sahipliği yapacağı ilmî toplantı izleyecektir. Gerek bu yakada gerekse Türk Dünyasının her birinde özellikle Kırgızistan'da yapılacak Manas Toplantıları ortaklıkların konuşulmasına yeni bir vesile teşkil edecek. Biz ilmî toplantılarda ilmin metodlarıyla geçmişimizi, geçmişten bugüne doğru gelen ortak mirasımızı konuşmak istiyoruz. Kimse bundan rahatsız olmamalıdır. Manas Destanı, Dede Korkut Destanları gibidir. Dede Korkut destanları gibi bir takım episodlardan oluşur. "Episod" demek bir ana bütüne daha sonradan çeşitli zaman ve mekân imkânlarıyla ihtiyaç duyulan yarı bağımsız parçaların, eklerin ilâve olması anlamına geliyor. Destanı, bu büyük Manas Destanını MANAS, SEMETEK, SEYTEK olmak üzere üç büyük episod oluşturuyor. Bunlara daha sonra ilâve olduğunu söyleyen üç yeni kol tamamlıyor. Manas destanının üzerinde yüzlerce hatta mübalağa saymazsanız binlerce araştırma yapılabilir. Ancak benim gönlüm şu türden bir araştırma yapılmasını istiyor. Kitab-ı Dede Korkut okumuş, okumaya, anlamaya çalışmış bir meslektaşımı. Orada İç Oğuzla, Dış Oğuz, İç Oğuz'un kendi bünyesinde bir takım

mücadeleler, birtakım çekişmeler, huysuzluklar ve kavgalar vardır. Bilebildiğim ve anlayabildiğim kadarıyla, Manas Destanında da çeşitli Türk boylarının ve bu arada Kırgızların iç çekişmelerini devlet olma, devlet sahibi millet olarak yaşayıp gitme mücadeleleri anlatılıyor. Manas Destanı'nda benim araştırılmasını istediğim husus şu: Türk milletin hür, bağımsız, haysiyetli, kudretli bir devlet haline gelmesine engel olmak isteyen ezeli ve ebedi düşmanlarımız vardır. Kendi mantıkları içinde onlar haklıdır. Ancak iyi anlaşılması gerektiğinde benim daha iyi öğrenmemi, benim gibilerin daha iyi kavraması icap ettiğinde ısrar ettiğim bir husus var. Bir dirlik, birlik ve düzenliğimizi, esenliğimizi, bozmak isteyen tarih ve yorulmaz düşmanlarımızın içimizden bazılarını nasıl kendi emelleri istikametinde kullandıklarını ve nasıl o insanları yoldan çıkardıklarını yoldan çıkanların da benlik ve kimlik bakımından hangi arızaları taşıdığını MANAS DESTANI vesilesiyle öğrenmek istiyorum. Bu 500.000 mısraın içinde bu manâda zengin birtakım örnekler var. Ve hakikaten biz bu cins ince sırları öğrenmek suretiyle geleceğimizi sağlam temeller üzerine kurarız. Gelecek aylarda ve yıllarda böyle bir çalışmayı Manas Destanının bünyesinde bizi içi kavgalara doğru götüren, içimizden birileri ile ilgili psikolojik, sosyolojik araştırmalar yapacak olanları peşinen alkışlıyorum. Sayın Bakanım, biz bir ev sahipliği yapmak istiyoruz. Bu yüksek Heyete. Değerli Müsteşarlarım, YÖK Başkanım, Değerli Büyükelçi temsilcileri, Cumhurbaşkanlığımızın temsilcisi, Yüksek Kurumumuzun Başkanı siz yüksek bürokratlar olarak bilirsiniz ki biz işin heyecan boyutundan daha çok, otuz sene, kırk sene, elli sene, iki yüz sene sonra okuyacak olanların doğruyu o günden yakalamışlar denmesini ve kendilerine yeni bir sıçrama tahtası bulmasını temine matuf ilmî toplantılar yapıyoruz. Bu ilmî toplantılardan birini şerefleştirdiğimiz için salonda bulunan herkesi samimi duygularıyla selamlıyorum. Hepinize tekrar hoşgeldiniz diyorum. Sağ olun efendim....



**YÜKSEK KURUM BAŞKANI**  
**PROF. DR. REŞAD GENÇ'İN AÇIŞ KONUŞMASI**  
**(KONYA)**

Sayın Rektör, Türk Dünyası'nın mühtelif yerlerinden davetimize icabet ederek Konya'ya gelen değerli bilim adamları, aziz Konyalılar, sevgili öğrenciler;

Manas Destanı ile ilgili çalışmalar, öyle görülüyor ki, henüz başlangıç safhasındadır. Bu konuda çok daha fazla çalışmak gerekiyor. Çalışmalar geliştikçe, özellikle bu destanı derinlemesine tahlil eden eserler ortaya konuldukça, Türk kültürü açısından çok güzel sonuçlar ortaya çıkacağından eminim.

Çoğunuzun bildiği gibi ben Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't Türk'ü üzerinde uzun çalışmalar yaptım. Bu eserden yararlanarak XI. Yüzyılda Türk Dünyası'nın siyasi, etnik, sosyal ve kültürel durumunu tesbite çalıştım. O dönemde Türklerin aile hayatı, günlük yaşayışları, oyunları, eğlenceleri, Türk mutfağı ve yemekleri, tarım ve hayvancılık gelenekleri, giyim-kuşamları, el sanatları vb. gibi kültür hayatlarının bütün ayrıntısına girmek gayreti içinde oldum. Kaşgarlı'ya binlerce minnet ve rahmet. Çünkü o bize, yukarıda ifade ettiğim konularda başka hiçbir kaynağın vermediği kadar bol ve zengin bilgi vermiştir. O bakımdan, Kaşgarlı olmasa idi, Divânü Lügati't-Türk'ü yazmasa idi, Türk kültür hayatının bu zenginliklerini acaba nasıl öğrenebilecektik diye düşünürdüm.

Ancak, Manas ile ilgili çalışmalar çoğaldıkça, Manas Destanı'nın muhtevası ile ilgili tahlili araştırmalar ortaya çıktıkça, görülüyor ki, şayet Kaşgarlı Mahmud'un muazzam eseri olmasa imiş, O'nun doldurduğu boşluğu önemli ölçüde Manas Destanı'nın doldurması mümkün olacaktı.

Gerçekten de, Kırgız Türklerinin millî destanı olarak bildiğimiz Manas Destanı, gerek Türk tarihinin derinliklerinden gelen izler taşıması bakımından, gerekse tasvir ettiği hayat tarzı ve taşıdığı idealler bakımından bütün Türklerin bir kahramanlık destanı sayılmalıdır. Ancak, Manas Destanı, bir kahramanlık destanı olmanın da ötesinde, eski Türk Kültür hayatının bir ansiklopedisi gibidir. Eski



Türklerin yaşayış tarzları, töre ve gelenekleri, evlenme ve düğün adetleri, eğlenceleri, sevinç, ızdırıp, aşk ve heyecanları. giyim-kuşamları, olaylar karşısındaki davranışları, hayata bakışları, ülküleri Manas Destanı'nda canlı bir şekilde verilmektedir.

Destanlarda geçen olaylar, çeşitli tarihi dönemlerin izlerini taşır. Arkeolojik şehir buluntuları gibi, çeşitli dönemlerin olayları, destanlarda tabakalar halinde yer alır. Hangi kahraman ve hadisenin hangi tarihi dönemi yansıttığı kolay kolay tesbit edilemez. Araştırmacılar Manas Destanı'nda Hunlar devrinden 17. yüzyıla kadar uzanan hadiselerin izlerini bulmaktadırlar. Kırgız Türkleri, Manas'taki ilk önemli tabakanın 9. yüzyıldaki hadiseleri aksettirdiği kanaatinde dirler. Bu bakımdan 1995'i Manas'ın 1000'inci yılı olarak kabul etmektedirler. Birçok araştırmacı, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Destanları, Özbek ve Kazaklar arasında yayılmış Alpamış Destanı ile Manas arasında bağlantılar bulmaktadırlar. Meselâ baba-oğul mücadelesi bu destanların hepsinde vardır. Dede Korkut kahramanlarının 40 yiğidi olduğu gibi Manas'ın, Seytek'in, Semetey'in de 40 yiğidi vardır. Tıpkı 1360 yıl önceki Orhun Abidelerinde olduğu gibi Manas Destanı'nda da "aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek, yoksulu bay (zengin) kılmak, dağılmış boyları toplayıp millet haline getirmek" düşünceleri vardır. Bu düşünceler, Türk'ün devlet yönetimindeki ideali, sosyal devlet anlayışını yansıtmaktadır.

Bütün bu özellikler Manas Destanı'nı, Yunanlıların İlyada'sı, İranlıların Şehnâme'si, Finlerin Kalevala'sı gibi bütün Türkler için kutsal bir hâle getirmektedir.

Bu sempozyum'un Manas'ın zengin kültür hazinesinin daha iyi tanınip anlaşılmasına büyük katkılar getireceğine inanıyorum. Büyük Türk kahramanı Manas'ın 1000 yıl önce Kırgız Türklerini bir araya toplayarak Kırgızlar'a yeni bir yurt, yeni bir devlet sağladığı, onları ebedî bir vatanda yeniden birleştirdiği gibi, O'nun aziz hatırasının ve O'nun adını alan Manas Destanı'nın 1000 yıl sonra da Türk Dünyası'nın manevi birleşmesine, kültürel bütünleşmesine yaptığı büyük katkıyı görmekten duyduğum mutluluk ile, hepinize hoşgeldiniz diyorum, sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

## SELÇUK ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ

PROF. DR. HALİL CİN'İN

AÇIŞ KONUŞMASI

(KONYA)

Kırgız Türklerinin millî destanı olan Manas destanı, sadece Türk edebiyatının değil, hacim, muhtevâ ve sanat değeri bakımından dünya edebiyatının şaheserlerinden biridir. Türklük ülküsünün inkişafı devrinde doğan, İslâmî unsurlarla gelişen, hacim bakımından dünyanın en uzun bu destanının kahramanı Manas da dünya kültür kahramanlarının en kuvvetlisidir.

Pu şaheser destanın sahipleri olan Kırgız Türkleri hakkında ilk bilgilere M.Ö. 2. yüzyıla ait Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Kırgızlardan Gekün, Gengün Kigu gibi adlarla bahseden bu kaynaklara göre; toprakları Hunlular tarafından ele geçirilen Kırgızlar, Hun devletinin yıkılmasıyla M.S. 6. yüzyılda Yenisey nehri civarında kendi devletlerini kurmuşlar, 7. yüzyılda Göktürk devletine, daha sonra Uygur devletine bağlı yaşamışlar, 840 yılında Uygur devletini yıkarak Kuzeyde Baykal gölünden, güneyde Çin sınırlarına, güneybatıda Tanrı dağlarına kadar uzanan coğrafyanın, yani Sibirya ve Merkezî Asya'nın hâkimi olmuşlardır.

1207'lerde Cengiz Han'ın hükmü altına giren Kırgızlar, zaman zaman müstakil devlet veya boy teşkilatlarını kurlarıyla birlikte, sırasıyla Çağatay, Moğol devletleriyle Çarlık Rusyası'na ve 1917 Bolşevik ihtilâliyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil olmuşlar; son gelişmelerle Sovyetler Birliği çözülünce yeni kurulan beş Türk Cumhuriyetinden biri olarak bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

Anlattığımız bu tarihi seyir, hür yaratılışlı Türk boyu olan Kırgızların istiklâllerine kavuşmak için verdikleri büyük mücadelelerle doludur. Milletlerin destan sahibi olabilmeleri için gerekli olan köklü bir tarih, büyük savaşlar, göçler, istilâlar; değişik ülke ve coğrafyalarda devlet, hâkimiyet ve vatan kurlar ve hal-



kın destanlar meydana getirmeye uygun muhayyilesi gibi unsurlar Kırgız tarihinde fazlasıyla vardır.

Hatta bir bütün olarak büyük Türk milleti "Destan" devri yaşamaktan ve yeni destanlar söylemekten eski destanları derleyip toplāmaya, bilhassa özlemeye vakit bulamamışlardır. Bu sebeple Türk milletinin diğer bazı milletlerin olduğu gibi -meselâ Almanların Nibelungen, Finlerin Kalevala, Japonların Şinto, Fransızların Chanser de Rolland- bütün bir destanı yok, fakat birçok destanı vardır. Sakalar dönemine ait Alp Er Tunga ve Şu, Hunlar dönemine ait Oğuz Kağan, Gök-türk dönemine ait Bozkurt ve Ergenekon, Uygur dönemine ait Göç ve Türeyiş destanları bu fikri doğrulayıp destekleyici destan örnekleridir.

Manas Destanı, 17. yüzyılda yetişen Oğuz Kağan, Ergenekon ve Dede Korkut'tan bahseden büyük Türk milliyetçisi Ebülğazi Bahadır Han'ın destan rivayetinde fevkalâde samimi duygularla: "Türk'ün babası oğullarına buyurdu ki, Türk'ü kendinize hakan biliniz, onun sözünden dışarı çıkmayınız..." Türk, pek terbiyeli ve akıllı kişi idi. Babasının ölümünden sonra dünyayı dolaştı. Nihayet bir yeri beğenip oraya yerleşti. Bu yere Isık köl (sıcak göl veya mukaddes göl) denilir." şeklinde ifadesini bulan Isık göl çevresinde yaşamış ve tesbit edilmiştir.

Muhteva bakımından göçebe ve cengâver Kırgız Türklerinin hayatlarını bütün teferruatıyla aksettiren Manas destanında; Kırgızların mitolojileri, en eski dinî inançları, evlenme ve düğün adetleri, eğlenceleri, sevinçleri, ıstırap, aşk ve heyecanları, hayat mücadeleleri yer bulmuştur.

Dünya çapında ehemmiyet arz eden bu büyük destan hakkında ilk defa 1849 yılında Kazak-Kırgızların Uluyüz bölümünde daire amiri bulunan Franel adlı bir Rus memuru tarafından hükûmete sunulan raporda bilgi verilmiştir. Eserle ilgili ilk ciddi ilmi çalışmayı 1856 yılında ortaya koyan ve eseri ilim alemine tanıtan, Kırgızlar arasında gerçekleştirdiği seyahat sırasında Manas Destanını keşfeden ve çalışmalarını 1861 yılında Rus Coğrafya Derneğinin "İZVESTİYA" dergisinde "Congarya Etüdü" başlıklı makalesiyle yayınlayan Orta Yüz Kazak Prenslерinden Türk âlimi Çokan VELİHANOĞLU'dur (1835-1865).

Genç yaşta ölen ve bugün Almatı şehrindeki Kazak Fenler Akademisi'nin önünde büyük bir heykeli bulunan Çokan Velihanoğlu'ndan sonra bu konu üzerinde çalışan önemli bir isim meşhur Rus Türkologu Wilhelm Radloftur (1837-1918). Radlof, 1862'de Kara Kırgızlar arasında yaptığı araştırmalar sırasında

Manas Destanını toplamış, bunu bir mukaddime ile "Türk Halk Edebiyatı Nümûneleri" külliyyatının V. cildi olmak üzere 1885'te Alınanca tercümesiyle beraber yayınlanmıştır.

Rudloft'ın sonra Manas Destanı üzerinde çalışanlar arasında Macar müsteşrik G. von Alması ve Pave de Couiteille'yi sayabiliriz.

Rusya'da meydana gelen ihulâlden sonra aydın Kırgız gençleri, Rus bilginlerinin de yardımıyla, Manas Destanına büyük önem vermişler ve 1917-1924 yılları arasında bu destanın 400.000 mısra tutan metni tespit edilmiştir.

Bu yıllarda, Manas Destanının yayınlanması hususunda Kırgız aydınları ile Rus komünistleri arasında çok sert münakaşalar cereyan etmiştir. Komünist partisinin yayın organı olan "Türkistanskaya Pravda" gazetesi bu destan hakkında parti görüşünü açıklayan bir makalesini ibret verici şu cümleyle bitirmiştir. "Manas Destanı ilim bakımından çok değerli bir eser olmakla beraber Kırgızların ve başka Türk uluslarının kültür bakımından gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Bundan dolayıdır ki, biz bu destana karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız." (1924, sayı 23)

Konuyla ilgili başka bir ibret verici ve ilmi anlayıştan uzak düşüncüyü de Kuşner şöyle ifade etmektedir: "Manas Destanında İslâm dini öldürücü ve boğucu bir tesir yapmıştır."

Manas metinlerinin yayınlanmasının engellenmesinin sebebi Rus siyasetçilerinin Pantürkizm ve Panislanizm korkusundan kaynaklanan asılsız vehimleridir. Ancak Rus emperyalizmi bakımından "zararsız" görülen bazı kısımların Rusça olarak yayınlanmasına izin verilmiştir.

Halbuki eski zamanda tespit edilip yazıya geçirilmemiş olan destanlar, halkla beraber yaşadıkları için halkın her devirdeki fikir, ülkü, sevinç ve ızdıraplarını aksettirirler. "Manas" da bir "yaşayan" destan olduğu için, Kırgızların en eski devirlere ait hatıraları yanında, onların İslâmî şereflemleri ile destanın İslâmî unsurları da aksettirmesi çok tabiidir.

Akın denilen şairler sınıfından Manasçıların kolektif eseri olan Manas destanı, her devrin manasçıları tarafından bazı öğeler eklenerek geliştirilmiştir.

Altın yanaklı, gümüş telli kopuz eşliğinde, destan terennüm eden manasçıların en meşhuru Keldibek'tir. Menkabeye göre O, Manas Destanını te-



rennüm ederken çadır sallanır, fırtına kopar, karanlıkta korkunç atlılar görülür, nal sesleri işitilir; çobanlar sürülerini bırakıp obaya dönerler, hayvanları da onun arkasından Manas'ı dinlemeye gelirler, kurtlar bile sürüye dokunmazmış. İşte bu büyük manasçının torunları olan Bekmurat, Naymanbay, Tımbek, Çüyüke adlı manasçılar bu geleneği büyük bir başarıyla sürdürmüşlerdir. Bu gün de Kırgızlar arasında bu destan çok tanınmış olup, her Kırgızın hafızasında bu destandan parçalar vardır.

Bu destanın başka dillere çevirilerinin bulunmasına karşılık, Türkiye Türkçesinde yayınlanmış bir çevirisinin mevcut olmayışını dikkate alan Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali tarafından hazırlanan Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri'den ibaret olan "Manas" kitabı, TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi) tarafından 1995 yılında basılmıştır.

Ebediyete akıp giden fânî âlemde nice bininci söyleniş yıllarını idrak etmek arzusunda olduğumuz; kırk yiğidinin kırk Türk boyunu temsil ettiği düşüncesiyle sadece Kırgızların değil, bütün Türklerin destanı olan Manas Destanının, Türklük şuurunun uyanık tutulması ve Türk boyları arasında birliğin, dayanışmanın artmasında önemli bir fonksiyon icra edeceğini umuyorum.

Sözlerimi günümüzün ünlü Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov'un şu cümleleriyle bitirmek istiyorum:

Destanın asıl ideolojisi şudur: Onun damarlarında dolaşan ideal, beşeriyetin doğuşundan bu yana, insanı gâh koşturup mahveden, gâh memnun edip sevindiren, gâh araştırma ve ideal şevki verip yorgun insana kol-kanat olan, kuvvet ve nefes veren ebedî, ölümsüz ülküdür. Destanın bütün güzel yapısı, vezni, çok yüce bir fikri baştan sona kadar devam ettirip yükseltiyor. Bu özgürlük fikridir. Temel hayat görüşüdür. Manas Destanının ölümsüzlüğü ve dünyada paha biçilmez medeni hatıralar arasında yer alması da işte bu ideal estetik haysiyetine bağlıdır."

"Nice zaman geçip, yer yüzünde Kırgız dili durdukça Manas bizim milli zirvemiz olarak kalacaktır."

### Manas'ın savaşları ve ölümü :

Er Manas'ın karşısına  
bir daha kimse çıkmadı,  
aydınından ay korktu,  
ışığından gün korktu,  
ay bulutlara saklandı,  
güneş buluta sığındı!  
bindiği at Ak-kula,  
giydiği zırh ak zırhtır,  
Ak-kulasına at yetişmez,  
zırhına hiç ok işlemez,  
kara atına binince  
yeryüzü simsiyah olur!



## BİR MEKTUP

Sayın Prof. Dr. SADIK KEMAL TURAL,  
Atatürk Kültür Merkezi Başkanı

Manas Destanı'nın 1000. Yılına adanan "Manas Sempozyumu"na katılan bilim adamlarını yürekten kutluyorum.

Manas Destanı bütün Türk halklarının destanıdır. Türk halkı "Manas", "Korkut Ata", "Almapış", "Köroğlu" vb. destanlar ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Medeni ve dünya uygarlığının gelişiminde etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Dünyayı, hayatı tanımak için bu mirası bilmek gerekir. Manas büyük mirastır; halkın mirası, felsefesi, trajedisidir. Bana göre bilim adamları Manas benzeri mirası araştırmalı, incelemeli, bir sonuca varmalıdır.

Türk bilim adamlarına sağlık ve mutluluk dilerim.

Çingiz AYTMAOV

## NOGAY VE KIRGIZLARIN KARDEŞLİK BAĞLARI HAKKINDA

TAİR AKMANBETOV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : MARIYA BULGAROVA\*\*

Kırgız halkının "Manas" isimli destanının bininci yılını belgeleyen bir yaz mevsiminin en iyi vaktinde Türkiye'ye geldik.

Yaz mevsiminin en iyi dönemi, sadece tabiatla ilgili iyi vakti değil, Kırgız halkının zengin kültür bahçesinde dünya yüzüne gelen "Manas" destanının 1000 yılığının yaz mevsimi. Bu büyük bayram heyecanla ve gururla, Türk vatanında kutlanması bizim gönlümüzü memnun ediyor.

Kökleri aynı olan Türk halklarının temsilcilerini Türkiye'de topladığı için Atatürk Kültür Merkezine ve onun Başkanı olan Profesör Doktor Sadık Tural'a teşekkürlerimizi bildiririz. Nogay, Kırgız Türk halklarının kültür bağlarının Türk kökenleri çok eskiye dayanmaktadır. Tarihte belirtildiği gibi XIV. asırda Nogay Devleti kurulmuş.

Kökenine bakıldığında Nogay halkının kuruluşu kanlı, Nayman, abaz, kıpçak, kereyit, alşın, bayıs, bulgar ve başka topluluklar milletler sebep olmuşlar.

Yukarıda bağış edilen halklar ve Kazak, karakalpak, kırgız, göçebe, özbek halklarının kurulu ile bağlıdır.

Buna göre Türk halklarının tamamının bir kandan, kökenden çıktığı görünür. Türk halklarının tarihteki kaderleri birbirine benziyor. Bu sebepten Türk halklarının kuruluşunda ortak topluluklara dayanan kültür bağları, V'nci yüzyıldan başlamaktadır.

\* Nogay Rayonu, Terekli Mekteb, DAĞISTAN.

\*\* Doç. Dr., T.C. Dışişleri Bakanlığı, TİKA, Ankara, TÜRKİYE.



V. yüzyılda atalarımız aynı kuyudan su içmişler, bir merada hayvanlarını otlatmışlar, bir anneden süt emmişler. Aynı ananın sütünü emen çocuklardan biri Nogay, torunu da Manas olmuş. Bu kahramana Manas Vatanı için düşmanları ile savaşmış. Manas kahramanlık göstererek tüm dünyaya duyuruyor. Bu destanı unutturmamaları bu günlere getirmişler. "Manas" destanı Kırgız halkının aklında muhafaza edilerek dünya halklarının destanlarının arasında bir köpük, bir deniz gibi yer almıştır.

"Manas" destanı Kırgız halkının tarihte yaşantısının dünya görüşünün ve kültürünün aynasıdır.

"Manas" destanının her bir mısrası gül gibi kokulu, her bir mısrası ateş gibi sıcak, her bir mısrası anne sütü kadar saf ve temiz.

Kırgız halkının kudretli ve şanlı "Manas" destanı, Nogay halkı ile bağlantılıdır. Nogay bilim adamı Asım Sevhaliev Nogay ozanlarından "Manas" ve

*"Manas" adlı "Yamgır" destanı yığit destanının varlığına*

*Nogayların "Manas" destanı vatan düşmanlarından kurtarış ve*  
Nogay halkının yiğitliğini anlatır.

Manas ismi yalnız destanlarda kalmamış Nogay halkında Manas ismi köylere, tepelere ve atasözlerinde yer almıştır.

Bu isimler Nogay halkının Manas'a verdiği önemi gösteriyor. Dağıstanda bulunan bir tepayı Nogaylar Manas Tepesi diye adlandırıyorlar.

Eskiden Nogaylar geyikleri vurmazlardı. Geyikler bu yüzden toplu halde gezerdi. Bunun hikayesini böyle anlatıyorlar. Geyiklerin avlanmamasının sebebi şudur. Savaş sırasında Nogay halkı sayıca az, düşman ise sayıca fazla olduğundan savaş sırasında bu gürültüden rahatsız olan geyikler tozu dumana katarak kaçarlar. Bunu gören düşman Nogay askerine yardım geldiğini sanarak savaş alanını terk ederler. Bu yüzden geyik eti Nogaylarda insan eti ile denk tutulur ve eti yenilmez. Çölün helâl hayvanı denilir.

Çölde yaşayan Nogay halkı şu hayvanlardan avlanarak et ihtiyacını giderir: ördek, tavşan, kaz ve başka kuşlar.

Bir zaman sonra bu hayvanların sayısı azalıyor.

Yamgırşu adı verilen bir genç avlanmaya çıkıyor. Çölün her tarafını ge-

ziliyor, av hayvanı bulamıyor. Bir gölün üstünde bir siyah ördek görüyor ve seviniyor. Okla ördeği öldürüyor. Ördek vurulunca kamışların arasında bulunan yuvasına düşüyor. Yuvalarda bulunan küçük yavru ördekler ağızlarını açarak annelerinden karnını doyurmak için bir şeyler bekliyorlar.

Yamgırşu genç "Ben ne yaptım yavruları öksüz bıraktım" diye üzülüyor. Yanına yaklaşan bir atla gelen kişiyi fark etmiyor. Bu atlı Manas denilen kişidir. Atlı kişi Yamgırşu ile selamlaşıyor ve hayvanlar bizim düşmanımız değil. Bizim düşmanlarımız bize zarar veren insanlardır. Kötü insanlar kanımızı emiyor, hayvanlar ise bize zarar vermiyorlar der. Bu söz üzerine Yamgırşu arkadaşlarını toplayarak hayvanların öldürülmemesini söylüyor. Orda yaşayan zalim hiç kimseye, faydası olmayan bir sürü malı olan kişinin yanına gidiyor ve malının çevrede yaşayan fakir halka dağıtılmasını istiyorlar. Buna kızan zalim adam, okunu Yamgırşu'ya atıyor. Bunu gören Manas yardımına koşuyor ve ok Manasın bindiği ata saplanıyor. Manasın atı ölüyor. Atın öldüğü yere Nogay halkı atı gömüyor. Bu Tepesi de Manas At Tepesi denilmektedir ve günümüzde kadar bu efsane anlatılır. Bu efsaneyi Nogay halkı şu şekilde anlatıyor:

Nogay kanlı Manas

Adillige yol aç

Karanogay Yamgırşu

Adilliktir kılışı

Nogaylar arasında Manas yiğit âdil, düşmanına karşı savaşçı olarak tanınır. Bunu Manasla bağlı olan deyimler de görüyoruz.

Manastay alal bolsan antıka,

Yer yüzünde kalmassın uyatka

Manas yavdanı korkmaz

Yamanda barış dilemez.

Manas alal süt emgen yuvıl,

bir batirden kem tuvıl.

Tulparga kamışı kerekpes,

Manas tarlıkda kürsinmez.



Meselâ "Manastay yürekli bol"

Manastan kılışı yıltırar

elde Atak danı yarkırar

Tanır berem tilegin

Manaştay taşa bolsa yüreğin.

Manas boyda Manas

Yavdın canını alar

Ertiş boyda edige

Yavdım danım alar.

Manas madarlı (kabiliyetli, cesur)

Edige mazallı.

Tarihte insanın iç dünyası ümidi, atasözü ve bilmecelerde hissedilir. Yurda düşman gelse her yiğit kaygısız kalamaz. Düşmanı geriye döndürmeden kınına kılıcını koymaz denen düşünceyi yukarıdaki söz açıklıyor. Manasın yüreğinin derdi gitmeden, kılıcının kanı kurumaz.

Yukarıda anlatılan Nogay ve Kırgız halklarının kardeşliğinin ve kültürel bağları ile bağlı olduğunun belirtisidir.

Hepinize teşekkür ederiz.

## "MANAS" S. OROZBAKOV'UN AKADEMİK YAYININDA

ABDILDACAN AKMATALİYEV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

Kırgız halkının eski ata mirasının doruk noktası meşhur "Manas" destanıdır. Gerçekten de "Manas" destanı tekrarlanmayacak sanat kuvveti boyunca, birçok yüzyılların üzüntülü, ağır olaylarını kendine sindirip, iman, felsefi değerlendirmelere göre, halkın yaşamına her taraftan yaşam, sorumluluk, aile şartları, her türlü âdet, sosyal hayat tarafından geniş ve tam içine almasıyla, dünyada en az karşılaştığımız dünya edebiyatının kaynaklarının örneklerindendir.

"Manas" destanı'nda hayat, tarihi olaylar (Kırgız halkının yaşamıyla ilgili) vardır. Destanın ortaya çıkması da herhangi bir tarihi sebebi olabilir. Ama "Manas" tarihi Şecere (menkıbe) değildir. Bu herşeyden önce, tarihî ve reel olayların neticesinde Kırgız halkının yaratıcılık dâhisi ortaya çıkan, gittikçe ilâve edilip, fazla şeylerden arınıp, gerekli ve lâzım yeni katkıları içine alıp, bugünkü doruk noktasına gelen eser. Bundan dolayı, eserde abartma, tarihî olaylarla birlikte mitoloji de mevcuttur. Bunları birbirinden ayırmak olmaz, birbiriyle içiçedir. Halkın sanat anlayışıyla nesilden nesile atalardan torunlara geçen "Manas" destanı, pişip gücüne girerek bizim günümüze geldi. Bu onun mükemmel tarihi bahtıdır. Böylece bir zamanlar ağızdan ağıza geçerek soydan soya malum olan bu estetik hadiseler sanat değeriyle dünya medeniyetinin altın hazinesine gelip katıldı.

Eski zamanlarda dünya medeniyetinin yolundan uzakta ayrıca tarihi şartlarla bir çevreyle sınırlanan bu destan neyiyle değerlidir?

Destanın en önemli ideası tüm "kan damarından" geçen İdea-sevindirip,

\* Prof. Dr., Kırgız Akademisi, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Müdürü, Bişkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE.



tozdurup, arattırıp, gittikçe maksadlara adım attırıp, insan yorulduğu zaman güç verip gelen ölmeyen, yaşlanmayan idea. Destan hürriyet ideasını başından sonuna kadar geliştirmiştir. (bağımsızlığın ideası) "Manas" destanı'nın sonsuzluğu dünya medenî kaynaklara yerinden yer alması böyle ideali-estetik ayrıcalığıyla ilgilidir.

Destandaki bağımsızlık, hürriyet ideasıyla bugünün o idealarıyla hiç fark yok. Destan, bize bunlarıyla değerli ve kıymetlidir. Bu halkın hürriyet hakkındaki ideali, felsefesi, imanlık sınırları bozulmadan, meydana geldiği şekilde günümüze gelmesi.

Elbette, destan destandır. Her türlü tarihi durumlara itibaren destanın ideali kuruluşuna her türlü katkılar (ilaveler) olmuştur. Bugünkü dünya klasik ve folk-lordten haberdar okuyucu bunu hemen (hisseder) kavrar. Çoğalma (söz) zenginleşme de -destanın ayrıcalıklarından biridir. Buradaki en önemli mesele "Manas" bin yıllar boyunca değişiklikler olduğuna bakmadan, onun temelini kaybetmediğinde, günümüze kadar geldiğindedir. Bu destanın bulunmaz gücü, kuvvetidir.

Kendini görmesek de, Manasçı S. Orozbekov'u halk çok iyi tanır. Bu tesadüften meydana gelen iş değil. S. Orozbekov malumatlara göre, Manasçılar içinde en mükemmeli, en büyük dağdır. Elbette, bunu halkın övünecek insanı dersek olur. Bir de S. Orozbekov'dan yazıp alan S. Orozbekov'un önemli yeri olduğunu ispatlıyor.

"Manas"ı, bir çok masalcılar da söylüyorlardı. Onlar da çok üstattı, ama yine de S. Orozbekov'un yeri bambaşkadır. S. Orozbekov'un destanı söylediği varyantını dikkatle okursanız, S. Orozbekov'un söz zenginliğine, yeteneğine şaşırsınız. Belki de hiç tekrarlanmayacak manevî görüntülerdir bunlar. Bu bir alemde ortaya çıkan unikal yetenektir. "Manas" Manas olduğundan beri, destanın damlasına damla birleşip, söze, söz, düşünceye düşünce ilave edilip, eski Kırgız halkı'nın yaratıcılık yeteneğini S. Orozbekov diline katmış gibidir" diyor C. Aytmatov.

Sağımbay Orozbekov'un varyantı herkese malumdur. Ama 180 binden oluşan mısralarını aynı derecede diyemeyiz.

Halk arasında elekten geçip, derin işlenmiş destandaki an'anevi hadiseler mânâsı, şekli boyunca da yukarı derecededir. Bunlara "Manas'ın dünyaya gel-

mesi", "Çocukluk zamanı", "Ala-Dağı düşmanlardan boşaltmak", "Kökötay'ın yas töreni", "Büyük çapul", ve başkaları. Bazı eksik olan hadiseler hakkındaki mısraların değeri biraz alçaktır. Onlara: Manas'ın kuzeye yönelmesi, Batıya yönelmesi. Sağımbay'ın sağlığının kötü olduğu zamana denk gelen hadiseleri olayları sayabiliriz.

Sağımbay'ın varyantı hakkında "Manas"ı araştıranlar ta eskiden beri değerli varyant olduğunu, bir de maalesef onun söyledikleri hepsi yazılıp yayınlanmadı. Bazı hadiselerden bir parçaları, onlar da çok kısaca olarak yayınlandı. Bunun için, ülkedeki siyasi durum değişince "Manas" Sağımbay'ın varyantını akademik yayınlama amacıyla çıkarma ele alınıp, Kırgız Milli Akademisi'nin Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün "Manas" bölümü yayınlanmaya hazırlıkla çalışmaya başlamışlardı. Bu çalışma, iradeyi, gücü, uzun zamanı, sistimli, düzenli çalışmayı talep etmiştir. Bu çalışmaya katılan 67 araştırmacı bunların çoğu da gençler olduğu için "Manas"ı çok varyantlı, geniş kapsamlı eserlerin akademik yayınlanmasında başka milletlerde bu eserde ilgili yayınlardan tecrübeleri, haberleri yoktu. Araştırma grubunun seçimi boyunca S. Musayev tarafından folklor ilminin tecrübesindeki değerlendirme neticesiyle "Manas" destanı'nın ayrıcalığı, şekli, büyüklüğü çok varyantlı olması ve her varyant ne zaman nasıl yazılıp alındı vs. "Manas" destanını akademik yayınlamaya hazırlamakta her bir durum (yukarıdakiler) birer prensip olarak gösterilmiştir. İş prosesinde (zamanında) yazılar üstünde çalışma, sıralama (hadiseleri) vesaire birçok meseleleri seçmekte belli derecede kural-cevap hizmetinde bulundu. Bu prensipleri "Manas" bölümü beğendiği orijinali böyleydi.

"Manas" destanını akademik yayınlamaya hazırlıkta temel prensipler :

1 - "Manas" destanını akademik yayınlamaya kalkışmanın amacı bütün dünya âlimlerini bu masal tanıştırma ve onunla folklor, edebiyat, lisan, tarih, etnografi, felsefî araştırmalara yol açmaktır. İkinci bir amacı Kırgız okuyucularını halkımızın övünecek eseri, ünlü mirası olan destanla tam eksiksiz Manasçılar nasıl söylediyse o şekilde tanımlarına imkan, şart yaratmaktır.

Akademik yayınlamanın tasarısı :

Bugün Kırgızlar kullandığı denkleştirme yardımıyla destanın elde bulunan varyantları içinden ilmi olarak hangisi değerliyse, manasçının dediklerinin hepsi aynı şekilde yayınlanacak (S. Orozbekov'un varyantı)



(Dikkat : S. Orozbekov'un varyantı yayınlanacağı gibi, S. Karalayev'in de varyantları da kitap olarak yayınlanacak. Bu Manasçının söyledikleri üç bölümü de "Semetey", "Seytek" içine alıyor.

2 - Yayınlanmayan varyantlar, Manasçılar; (S. Karalayev, Ş. Rısmandeev, Togolok Moldo, M. Musulmankula, M. Çokmora, B. Sazana vesaire) varyantları kısaca veriliyor. Meşhur manasçı sayılmazlarsa bile Güney Kırgızlar'ın söyledikleri de ilmi merak ortaya koyacağı için, onlar da yayınlanacak.

Kime ait olduğu gösterilerek, her birinin yaratıcılık farkı boyunca ilmi tahlili şiir olarak verilecek.

3 - Akademik yayınlamaya ait kaynakların her biri 35-45 matbaa tabağından cildlere ayrılıp çıkacak. Bir cildin giriş yerine ve hacmine tam bir veya birçok tahlilleri toplanıp yayınlanacak.

4 - Her bir ön çalışmada konulara göre tasnif etme açıklamaları verilir. Bununla birlikte her bir cilt indeks olarak arhaizm (eski sözler) açıklama sözlüğü, adam yer-su, halk-boy adların ciltteki sayfaları gösterilerek listeye birlikte geçecek bunlar her cildin son sayfalarında yer alacak.

5 - Konuların ilmi olarak sınıflandırma objektisi sayılarak her türlü anlayış-inançlardan, örf-adet resmi şeylere kadar, nazım motifleri karşılaştırma metod ile incelemeler bir ciltte karşılaştığınız belirti, o ciltte açıklanır, bu sonraki ciltlerde de mevcut ise, o zaman sonraki ciltlerde sadece işaretlenir.

6 - Destanın çalıştırma matbaaya hazırlamakta birincisi, orijinalin kendisini hazırlama ikinci yayınlamada tahlili araştırmanın yardımıyla hazırlanan kopyanın manasçının söyledikleriyle denk gelmesini sağlamaktır.

## KAZAK ÂLİMLERİNİN İNCELEMELERİNDE MANAS DESTANI

KUPIYA ALPISBAYEV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : FERHAT TAMİR\*\*

Asırlar boyunca halk arasında yaşayıp, nesilden nesile aktararak bugüne ulaşan büyük destanın, Kırgızların meşhur Manas Destanı'nın, kendi ülkesi dışındaki ilim âleminde duyulmaya ve tanınmış âlimlerin dikkatini çekmeye başladığı günler, 19. yüzyılın ikinci yarısıdır.

Uzunluğu bakımından dünyada dengi bulunmayan Manas Destanı; baştan başa Kırgız halkının ruhunu, yaşayışını, ananesini, inançlarını, felsefi ve estetik anlayışını içinde toplayan, kendine has özelliklere sahip bir edebî eser, Türk dünyasının çok değerli bir mirasıdır.

Bu kıymetli mirası yazıya geçirip ilmi çevrelere tanıtmada, onu bütün yönleriyle inceleyip değerini anlatmada Kazak âlimlerinin de payı vardır. Bu konuda Şokan Velihanoğlu'nu, Muhtar Avezovlu'nu ve Alkey Margulan'ı anmak yeterlidir.

Manas Destanı'nı ilk defa yazıya geçirerek onu edebiyat dünyasının mücevheri yapan kişi, Kazak âlimi Şokan Velihanoğlu'dur. O, 1856'daki Isık Göl seyahatinde, Karkara Yaylası'nda destanın bir bölümünü tespit ediyor. Şokan'ın tespit ettiği "Köketaı Hanın Ası" diye adlandırılan bu bölüm; büyük değişikliklere uğramayan, tarihî özelliklerini muhafaza eden ve ilmi açıdan büyük öneme sahip olan nüshalardan biri olarak kabul edilmektedir.

Şokan, Manas Destanı'ndan Harp Okulu'nda okuduğu günlerde haberdar ol-

\* El-Farabî Kazak Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi, Almatı - KAZAKİSTAN.

\*\* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara - TÜRKİYE.



maya başlıyor<sup>1</sup>. Ülkeleri tanımaya özel merakı olan, halk tarihine ve edebiyatına dair bilgileri toplama arzusu çok erken uyanan Şokan, öğretmenlerinin verdiği bilgileri kendi kendine derinleştiriyor, araştırmaları sırasında okuduğu K.L. Vrangell'in yazmalarından Manas Destanı ile ilgili olarak önce "Şecere" ile tanışıyor<sup>2</sup>. Çocuk yaşlarından başlayarak bir çok defa işittiği ve kulağında yer etmiş olan Manas Destanı ile ilk defa yüz yüze gelmesi, 1856 yılında oluyor. O yıl, Isık Göl vilâyetine Yüzbaşı Homenovskiy idaresinde düzenlenen birinci inceleme gezisi heyetinde Şokan da vardı.

Isık Göl gezisi, Şokan'ın hayatının önemli ve mânâlı sayfaları oldu. Çünkü Kırgız ülkesini incelemek için yapılan bu gezi, genç âlimin önüne hiç araştırılmamış dünyalar açmış, Kırgız halkının tarihi, yaşayışı, manevî zenginlikleri konusunda hiç bilinmeyen geniş bilgiler toplamaya imkân vermiştir.

Tarihin başlangıcından bu yana masallarla iç içe yaşamış ve efsanelere karışmış olan dünyanın en yüksek yerlerinden Alatau, onun kuytu yerlerine hür olarak yerleşmiş bulunan Kırgızlar ve Ulu Cüz Kazakları, Şokan'ın ilgisini çekip onların masal ve kahramanlık destanlarını, ata sözlerini, efsânelerini, şeceresini derlemeğe hevesleniyor. Kimsenin incelemediği bu halk hazinesini Şokan'dan önce hiç kimse tespit etmemişti<sup>3</sup>. Yirmi yaşındaki Şokan, böyle kıymetli bir hazineyi tespit etmeyi, hayırlı bir iş olarak kabul etmiştir.

Bu düşüncelerle derlediği bir çok vesikalardan birisi de uzun Manas Destanı'nın bir bölümü olan "Köketaş'ın Hikâyesi" idi. 1856 yılının 26 Mayıs'ında destanı ilk defa düzene koyduktan sonra Şokan, Tüp Irmağı kıyısında çadırda oturup, Isık Göl defterine bu destan hakkında teorik açıdan çok önemli olan fikirler yazmıştır. Meselâ şöyle demiştir: "Destanın en büyük kahramanı Nogaylı Manas, korku nedir bilmeyen bir yiğit. Ancak davranışları şark dünyasının âdetlerinden tamamıyla başkadır. Öz babasına baskı yapıp, malını talan edip ayaklar altına aldı. Bu, şaşılacak bir durumdur. Bütün göçebe kavimlerinin âdetinde her şeyden önce büyüğe saygı gösterilir. Ak sakallı adam onların hürmet göstereceği kimse sayılır." Şokan, bu davranışı destancının ağzından işittiğinde ilk defa tanımış olmalı. Kendisi için tüzümtü olan bu kısım, derlediği "Köketaş'ın Hikâyesi"ne girmemiştir. Böylesine derin düşünceler yazdığına bakılırsa, yirmi yaşını yeni bi-

tirmiş olan genç Şokan, ilk defa dinlediğinde de Manas Destanı'nı çok iyi anlayıp, ondaki beşerî mücadeleyi felsefî açıdan incelemeye başlamıştır. Şokan'ın Manas'la ilgili olarak en çok üzerinde durduğu konu, Manas Destanı'nın muhtevâ plânı, onun hangi devirlerin olaylarını anlattığıdır. Bu meseleyi açıklamak gayesiyle Şokan, Kırgızların Manas dışındaki diğer bütün fikir eserlerini inceliyor, onların tarihî efsânelerini, menkıbelerini, efsâne haline gelen hikâyelerini araştırıyor. Kırgız ihtiyarlarından bunların birçoğunu derliyor. Üç-dört yıl sonra, Petersburg'ta Coğrafya Cemiyeti'nin toplantısında okuduğu tebliğde bu konulardaki fikirlerini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Manas Destanı'nın incelenmesinde akademisyen Muhtar Avezovlu'nun ayrı bir yeri vardır. O, destanı 1920'li yıllardan itibaren incelemeye koyulmuştur. Sadece Kazak edebiyatını değil, bütün Türk edebiyatını, Doğu medeniyeti ve tarihini çok iyi bilen, tanınmış âlim ve yazar Muhtar Avezovlu, 1920'li yılların sonunda, Taşkent'te, Orta Asya Devlet Üniversitesi'ndeki asistanlık günlerinde "Manas Destanı" ile alâkalı materyaller toplamağa başlamıştır. 1936 yılında "Kırgız Destanı: Manas", 1938'de "Manas: Kırgız Halkının Kahramanlık Destanı" isimli makalelerini yayınladı. 1952 yılında Frunze (Bişkek)'de Manas Destanı için düzenlenen konferansta "Manas'ın halka hitap edecek nüshasının hazırlanması gerekir." konusunu işleyen bir tebliğ sundu. 1959 yılında da "Kırgızların Kahramanlık Destanı Manas" adlı monografisi basıldı.

Profesör Muhtar Avezovlu, yıllar boyunca yaptığı incelemeler sonucunda Kazak âlimler arasında ilk defa ve derin bir vukufla Manas Destanı'nı tahlil edip sistemli bir şekilde değerlendirmenin örneğini verdi. O, "Kırgızların Kahramanlık Destanı Manas" isimli monografisinde<sup>4</sup> meşhur destanı şu plâna göre tahlil etti: "Destanı terennüm edenler", "Destanın konusu ve şekli hakkında", "Gaza (Sefer) epizotu", "Aş (Ölü yemeği) epizotu", "Kahramanın evlenmesi epizotu", "Başka epizotlar", "Destandaki kahraman tipleri", "Manas sözlüğünü yapma usulleri". O, bu başlıklar altında Manas Destanı'nı şiir sanatı açısından tanıtmaya gayret etmiştir.

Muhtar Avezovlu, destanı söyleyenlere özel önem vermiştir: Comokçuların destan için önemini belirtiyor. Kendisinin incelediği varyantı söyleyen Sağımbay üzerinde ayrıca durup ona kadarki manasçıları tanıtıyor. Adı bizim zamanımıza

1. Alkey Margulan, Şokan Jäne Manas, Almatı, 1971, s. 7.

2. A.g.e., s. 9.

3. A.g.e., s. 11.

4. Muhtar Avezov, Şığarmalar (12 Tom), 11. Tom, Almatı 1969, s. 102-163.



kadar gelen manasçıların en eskisi Keldibek'ten başlayarak Balık, Naymanbay, Akılbek, Tınıbek gibi manasçılar hakkında söylenmekte olan menkıbeleri anlatıp, manasçılık geleneğinin kuruluşu ile ilgili fikrini açıklıyor. Manasçıların destanın şekillenmesindeki rolünün büyük olduğuna işaret ediyor.

Muhtar Avezoğlu, Manas destanının teşekkül devri ile de ilgilenmiştir. Kırgız tarihiyle ilgili vesikalara dayanarak "Manas Destanı'nın ilk örnekleri 9-10. asırlarda terennüm edilmeye başlandı" fikrini ileri sürmüştür.

Büyük âlim ve akademisyen Profesör Alkey Marğulan, "Şokan ve Manas" isimli monografisinde Manas Destanı'nın derlenme tarihi, tarihî temelleri ve ne zaman teşekkül ettiği konularını inceleyip bu konulardaki tahminlerini açıklamıştır. Şokan'ı çok iyi tanıyan Alkey Hakanoğlu Marğulan'ın Manas destanıyla ilgili bu eserin ayrı bir önemi vardır. Alkey Marğulan, uzun müddet unutulup kaldığı; dil, edebiyat, tarih ve etnoğrafya bakımından incelenmesine ınkân bulunmadığı bir devirde, Şokan Velihanoğlu'nun derleyip Avrupa ilim âlemine tanıtmış olduğu "Köketaş'ın Hikâyesi" isimli bölümün el yazma nüshasını bulup bastırdı. Ayrıca "Şokan ve Manas" isimli monografiyi yayınladı. Eski eserleri incelemede tâkip edilen metodu esas alan âlim, bu monografisinde Manas Destanı'nın yazıya geçirilmeye başlandığı devirlerden kalan en eski vesikalardan başlayarak yakın zamanlardaki "manasçılara" kadar birçok ilmî eserleri inceledi. Çeşitli incelemeler ve açıklamalarla destandaki olayların ve isimlerin tarihle ilgisini mukayeseler yaparak özetledi.

## MANAS'IN SÜLÂLESİ (KÖKENİ) HAKKINDA FİKİR

SABIR ATTOKUROV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

"Manas" destanını araştıran âlimler ne kadar uğraşsa da , destanın derecesine kadar bir çalışma yapamamışlardır. Çünkü, onların çoğu konu üzerinde araştırıyorlar. Artık, destanı başından sonuna kadar sistemli araştırma vakti geldi.

"Manas" destanı, çoğunlukla Kırgız araştırmacıların çalışmalarıyla sınırlanıyor. Eğer, Manas Türk dünyasının manevî medeniyetinin en mükemmeli dersek, bu araştırmalar çok fakir, çok az gelir.

Manas, hangi devirde yaşamış, bu problem N.A. Bernştam ve onun fikrine katılanlar, Manas'ı Ulum Kırgız Devleti'ne kadar götürüyorlar. Sadece bu değil, Manas-Yağlogohar Han'dır da diyorlardı. Klyastormıy, taşta yazılan yazıyı; "Ben Yaglogohar Han,-Kırgızım" diye okudu. Yine de bu yeniliğe fazla önem verilmedi.

Manas, tarihte yaşamış insan mı? veya halk dileği, isteğini bir kahramanın çevresine topladığı menkıbet mi?

İkinci soru, Manas Kırgız etnosu'nun hangi basamağında yaşamış? Soy zamanında mı? Halk zamanında mı? Millet oldukları zamanda mı? Bu problemlerle ilgili ben fikrimi ortaya koymak istiyorum: "Mecmuat-Tevarih'teki Manas Semetey ve onların düşmanı Coloy XVI. yüzyıla doğru geliyor.

Rus'ların Kırgız toprağına (ekspansiyon) göz artmaları XVIII. yüzyılın

\* Prof. Dr., 720071 Bişkek, P. Çuy Kırgız Akademisi, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE.



sonu XIX. yüzyılın başında başlamıştır. 1830-40 yıllar arası Bau Sibirya General Valiliğinin Ala-Too Bölgesi Kırgızlar hakkındaki kaynakları toplaması. O, 1851 yılında Rusya İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin el yazılar bölümüne gönderilmiştir. Bu kaynaklar: "Kara Kırgızlar hakkında haber" adında, yazarı belli olmayan V ciltten oluşuyor (1851 yayınlanma tarihi). Onda, halkın sözlü dediklerine göre şimdiki Kara Kırgızlar yerleşen bölgede, önceleri Nogaylar (boyaları) oturuyorlarmış... Bazı Kara Kırgızlar, kendilerinin sülale kökenini Nogaylara kadar getiriyorlar.

Kırgızbay'ın oğulları Atalgan, Togay ve onların hakimiyeti altındaki boyalar ile İle'nin kenarından Nogaylar'la Manas ve Semetey'in kovmasıyla Güney tarafa, dağlara göç etmişler. Bu kaynakta Türkler'in, Kırgızlar'ın genezisiyle tanış olmayan, Tatar tarihinden alındığı belli oluyor. Bu zaman, Nogay'ı Tatar, Kazak'ı, Kırgız manasında anlayan devir olarak bakarız.

Manas'ın atalarından bahsederken, Batış-Sibirya Vilayet Valiliği'nin belli insanlardan Bardışev'in (1874) "Türkistan Bölgesi İstatistiği İçin Kaynaklar" adlı her sene çıkacak külliyatta "Yabani Taş Kırgız Devri Hakkında" adlı makalesi yayınlanmıştır. Onda, Kırgızlar yabancı taş, dağlarda yaşadığından dolayı yukarıdaki ismin verildiğinden bahsedir. Ama, 1. makedeki olasılıkların gerçeği bulunmuştur. Örneğin: "Halkın sözlü anlatımlarına bakarsak, Kara Kırgızlar yerleştiği yerlerde, önceleri Nogay boyları yaşadığı gerçek. Buna günümüze kadar gelen surların buluntuları delil".

G. Bordoşev yukarıdaki makede Manas hakkında menkıbeler beyan eder. O, Kırgızlar'ın Nogay Boyu'nun reisi Manas'ın ve onun oğlu Semetey'in neticesinde Kırgızlar güneye ve batıya göç etmişler. O zaman Ruslar İle Suyu'nun etrafında, İle-İrtiş'ta ise Min-Suuluk Tatarlar yaşadıkları malum. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Tyan-Şan'da (Tanrı dağları) İle-İrtiş havzasında yaşayan yerli halk arasında Manas hakkındaki haberleri vardı. Onun en önemlisi, Manas, Kırgızlar'dan Nogay boyundan gelen, çıkan kahraman olarak gösterildiğindendir.

Kırgızlar'ın bazı menkıbeci, masalcıları Manas-Nogay'ın torunu, bazıları da torununun çocuğu diyorlar! Sayarsak: Semetey-Manas-Cakup-Bay-Nogay halkın hatırasında kalan şecerelerin de önemi vardır. Burada Nogay şahsiyetle Nogan Hanlığı'nı karıştırmamalıyız. Yukarıdaki fikirlere nazaran Manas, Kara Kidanlar'ın Batıya göç ettiği zamanda yaşadığı şahsiyet olabilir diyoruz. Çünkü destanda Kırgızlar, Kırgız uruluğu (boyalar) halk olarak bahsedilir. O (uruğların)

boyların listesinde Nogay Halkı İltik olarak geçiyor. Kara Nogay, Sarı Nogay. Bardeşov'un fikrine göre Manas, Sarı Nogay uruğundan (boyundan, dalından). Bu urug (boy) pek de büyük değildir, ama çok savaşçı, aç olduklarına göre, savaşlardan dolayı azalmıştır. Akraba Kırgız boyları izinde Manas, sadece halkın kahramanı olarak yaşamıştır (soyuna önem vermemişlerdir).

Türk-makroetnos (büyük, en çok, boylu, soylu, uruğlu, etnos halktır). O, her türlü boylardan oluşuyor. Bundan dolayı, mikroetnosların bazı muvaffakiyetleri makroetnosun hazinesine girdiği malum. Bu manada "Manas" -tüm Türk halkları'nın manevî zenginliği halk hatırasında yaşayan sayfalara yazılan epik (şiişel) eserin alp'i Manas'ı böyle değerlendirebiliriz.



## "MANAS" DESTANI'NIN DOĞUŞ VE GELİŞME DEVRİ (TARİHİ AŞAMALAR)

MOLDOBAYEV İMEL BAKIYOĞLU\*

Dünyada meşhur olan "Manas" destanı'nın doğu devrini araştırma işi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren daha doğrusu Kazak âlimi Ç. Valihanov'dan başlayıp, günümüze kadar devam etmekte. Araştırmacılar arasında: "Manas" - mitolojik eser; XVI - XIX. yüzyıllarda ortaya çıktığı; gibi her türlü fikirler mevcut. Bizim fikrimiz ise, tarihi - etnografik hadiselerle dayanıyor. İlk başta söyleyeceğim şey; destanı belli bir tam şu vakitte (zamanda) doğdu (ortaya çıktı) düşüncesi, mitolojik olarak doğru değildir. Elbette, bir belli devirde ortaya çıkmıştır. Ama ortaya çıktıktan sonra destan daha sonra gelişmelerini durdurmaz. Buna V. Radlov'un yazıp aldığı görüşü ve o kendisi destandaki "katkıları" belirttiği malum. Bundan dolayı, onun gelişmesini Kırgız halkının geçmişiyle ayırmadan (içiçe) bakmak lazım.

Bizim düşüncemize göre "Manas" Orta Asya'da ve Güney Sibir'de ortaya çıkıp, Orta Asya bölgesinde büyük destan olarak gelişmiştir. Bunada gittikçe "Manas'ın" Orta Asya'lı motifler unutulmaya devam edip, onun Manas (konusu) islamlaştırılmıştır. o, kendinin öğretici, şiir (nazım) mısralarına, komşu halkların sözlü yaratıcılığının (abseleri) içine alıyor. Buna Kırgız-Kazak folklor bağdaşlarını ortaya koyur. Kırgızların tarihi gelişne yolundaki başka halklar ile olan ilişkilerini, muameleleri de belli rol oynadığını hatırlayalım.

Elbette, "Manas" Kırgız halkı'nın gelişme yolundaki geniş zamanı ortaya

---

\* Dr., Kırgız Millî Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü Bölüm Başkanı, KIRGIZİSTAN.



koyuyor. "Manas'ın" konusunda edebi biçimde yer alan tarihî hadiseleri biz şartlı şekilde aşağıdaki yedi devre ayırdık.

- 1 - Hunlar ve onların devri (Milattan önce XVIII. yüzyıl, Milattan sonraki V. yüzyıl)
- 2 - Eski Türk ve Kırgız devri (VI - IX. yüzyıl)
- 3 - Kara Kıtay ve Karahanidler zamanı (X - XII. yüzyıl)
- 4 - Moğol devri (XIII. yüzyıl)
- 5 - Altın Ordo (ordu) ve başka Hanlıkların zamanlarındaki tarihi hadiseler (XIV - XVI. yüzyıl)
- 6 - Cungar ve ayrat - Kalmak devri (XV - XVIII. yüzyıl)
- 7 - Sonraki eklemeler (XIX - XX. yüzyılın başı)

Böyle ayırt etmekte olduğu şartlarımızı belli etmekle, 1-2 devirlerin "Manas'ta" pek çok bahsedilmemiştir. Yine o iki devrin "Manas'ta" beyan edildiğini ortaya koyacak delillerimiz az değildir. Bir de 3 - Kara Kıtaylar devrinden başlayıp "Manas'ın" kendisi birçok malumatları verebiliyor. Burada yine belirtmemiz gereken şey: biz, destanın kahramanlarının tarihî şahsiyetlerle benzetme işinden kaçınırız, uzaktayız. Böyle usule girdiğimizde, biz "Manas'taki" sadece insan adları değil, etnonimlerin de başka halklarla benzerliği olduğunu unutabiliriz.

Değerlendirirsek, "Manas" destanında Kırgızlar, geçmiş yolunda (geçmişinde) olan tarihi hadiseler ve etnografik görünüşlerden oluşmuştur. Destanımızın temel kökeni Kırgız Cumhuriyeti'nin Kara Kıtay'ların kovduğu (sıkıştırdığı) zaman doğmuştur dersek doğru olacak. Böyle durumda, şartlı şekilde "Manas'a" 1000 yıl dersek olur. Ama bu tarihi, Kırgız halkı'nın millî bayramı diye kabul etmek gerekir.

## "MANAS" DESTANI HAKKINDA İLK İLMÎ ARAŞTIRMALAR

ASKAR BEDEL BAYEV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

Kırgız halkı'nın tarihinin örneği, ruhanî dünyasının akıl hazinesi - "Manas" destanı şimdiki zamanda insanın asıl zenginliği oldu. Buna destanın 1000 yılığının dünya derecesinde, ayrıca Türk boylarında kutlanıyor. Bu herkese mâlum. Bunun sebebi derinde tüm Türk boylarının damarı, kökeni aynı olduğundandır. Yüzyılların neticesi her türlü tarihi yolların geçildiği ve ilerlemeye gayret eden ak-raba halkların, tekrar birleşmesi tarihî gerçek olacak. Bu gelişmenin ilerlemesine dünya (sivilization) gelişimini derinden öğrenmeye gayret eden Türk halkı ve muhit gibi derin "Manas" destanı, birleşmeye çağırıldığı iddialarla tesir vereceği tartışmasıdır.

Sözlü yaratıcılığı ilerleyen Kırgız halkının tüm tarihini, hayatını, geçmişini, düşüncesini içinde bulunduran "Manas" destanı hakkındaki ilk yazılı malumat XVI. yüzyılın başındaki "Mecmuat-Tavarih" ("Tarihlerin Toplamı") adında eserde mevcut olduğu belli. Tarihi-jeneolojik kronik ve menkıbelerin toplamı, bu el yazı 1959 yılına kadar âlimlere yaygın belli değildi.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru "Manas" Destanı'nın parçalarını (bazı olay-ları) yazma ve ilmî araştırmalar başlamıştı. Onu ilk olarak Kazak halkının âlimi ve aydını Ç. Valihanov başlamıştır. O, kendisi dediği gibi, 1856-1859 yılları Yedi-Su'da beş ay bulunup, çevredeki halkın tarihi, hayatı, medeniyeti, bunun içinde halk sözlü yaratıcılığı hakkında çok malumatlar toplamıştır.

1856 yılında Isık Göl'e Rus padişahlığı tarafından yeniden çapula baş-

\* Bişkek, Çuj pr 265 a Tarih Enstitüsü, 720071, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE.



layan, Kırgız halkının toprağını, yerini (coğrafyasını) araştırıp, zenginliklerini yağmalamaya şart kurma amacıyla gönderilmiş askerî-ilmî gezinin üyesi olarak gelen Ç. Valihanov kendine yüklenmiş olan hizmetlerin, işlerin dışında Kırgız halkının manevî miraslarını toplamaya önem vermiştir. Buna onun "benim Kırgızların tarihi seçmeleri, halk edebiyatıyla ilgilenmem Borombay ve başkalara Rus Hükümeti'nin izniyle yapıyormuş bu iş gibi geldi, bundan dolayı onlar bütün yardımlarını gösterdiler" -diye yazmaları delil. (Eserler birikimi I c. 1961 s. 263) Âlimin "Isık-Göl'e gelmenin günlüğü" adındaki eserinde 1856 yılında 26 Mayıs'ta "Manas Destanı'nı bilen Kırgız şarkıcısı ile Tüp suyunun kenarında karşılaştığı ve destanı dinlediği hakkında yazmıştır. Onda dilin anlaşılacak şekilde olduğunu bilmekle "Manas'ın" konusu kahramanın savaşlarında ve güzelleri bulmaya çalışmasıdır diye fikrini de yazmıştır. Bize göre, o, destandan bir parça dinleyip, konusu olarak yukarıdakini yazmıştır. Bunu günlüğündeki "26-27 Mayıs'ta aynı yerdeydik; 28 Mayıs'ta Kesî-Say'da kaldık, 26 Mayıs'ta, Manasçıyla karşılaştığın-dan behsediyor.

Daha sonraları, Kırgız köylerini gezip, şecere ve atasözler ve poetik yaratıcıları dinleyip, yazıp aldıktan sonra, "Manas" destanına olan fikri değişmiştir. "Jungarya hadiseleri" adındaki ilmî eserindeki malumatlara göre Ç. Valihanov "Manas", "Semetey" destanlarını tamamiyle dinlemiş gibi eserde: "Manas bir zamana toplanmış ve bir kişinin - Manas kahramanının çevresine toplanan bütün Kırgız mitolojisinin, masallarının, şecerelerinin ansiklopedik toplamı. Bir bir tarla "İliadasi" Kırgızlar'ın hayatı, örf-adeti, karakteri, coğrafik, dini, tıbbî düşünceleri, onların halk arasında muamelceleri bu destanda beyan edilmiştir. Bize göre bu en yeni değişikliklere duşar olduğu belli. "Manas" birleşik türü var birçok olaylardan oluşuyor. Başka destan "Semetey", "Manas'ın" devamı olarak hizmet ediyor, ve bu- "Odissey'a", - dediği ile birlikte destanın kökenini Kırgız halkı'nın birimini korumak ve halkını toprağını dış düşmanlardan korumak gibi idealar oluşturduğundan bahsedilir. Bunun dışında destanın en önemli bölümü olarak "Kökötay'ın yas töreni" yazılıp, Rus diline çevrilme faaliyetinden bahsedilmiştir. Onda mısraların dil olarak temizliğinden (hiçbir dilin katkısı olmadan), ama bazı yerlerinde eski Moğol ve Türk kelimelerinin karışıklığı vardır. Kendi zamanında ilmî cemiyetin ilgisini kendine çeken "Jungarya Hadiseleri" 1861 yılında Rus coğrafi cemiyetinin ilmi dergisinde yayınlanmıştır.

Ama, yetenekli âlimin dünyadan erken gitmesi ile değerli el yazıları kırk yıl

zaman unutulmuştur. Sebebi, Rus Çarlığı'nın ele geçirdiği halkların tarihi ile kültürü onları hiç bir zaman ilgilendirmemiştir. Yine de önder düşüncedeki âlimlerin gayreti neticesinde Ç. Valihanov'un dağılmış el yazıları toplanıp, 1901 yılında "Eserler toplamı" yayınlanmıştır. Ona N. İ Veselovski tarafından K. K. Gutkovski'in (iş) kağıtlarının yazılarının arasından bulunup, 1902 yılında 21 Mart'ta Rus Arkeolojik Cemiyeti'nin Doğu Araştırma bölümünün toplantısında okunan "Kökötay Han'ın ölümü ve onun aşısı" (aşısı yas töreni anlamında) adlı çevirmesi de vardı. Ama o zaman "Kökötay'ın aşısının (yas töreninin) orijinali bulunmamıştı. Yüz sene geçtikten sonra Kazaka İlimler Akademisi'nin Akademisi (Başkanı) A. H. Margulan tarafından SSCB İlimler Akademisi'nin Doğu Araştırma Arşivinde bulunan Arap alfabesindeki orijinale göre Ç. Valihanov onun dörtte birini çevirebilmiştir. Onun çeviri yeteneği ve tarihi etnografik malumatların zengini ile farkı vardır.

Orijinali A. H. Margulan'ın 1971 yılında Kazak Dilinde yayınlanan "Çöhan ve Manas" adlı kitabına birleştirilip, Kazakça çevirmesi 1973 yılında bir kitap olarak yayınlanmıştır. Anda "yüzyıl boyunca arşivde kaybolan bu zenginliklerin bir parçası bulundu ve o da "Manas destanını araştıranlar için bir bulunmayan zengin kaynağı" -diye açıklanmıştır. Meşhur âlim "Kökötay'ın yas törenini" adı belli olmayan insan yazıp, Ç. Valihanov ona kendi el yazısıyla eksik yerlerini doldurmuş diye fikrini ortaya koyuyor, bazı Kırgız alimleri bu fikirden yararlanıp, bu bölümün dil ayrıcalıklarını iyice bilen eğitimli Kırgızlar'ın biri yazdığını söylüyorlar.

Ama, araştırmacıların çoğu Ç. Valihanov'un "Manas" şiirselliğini ve bir bölümünü, daha doğrusu Kökötay'ın yas törenini Kırgız rapsodu'nun (kendi ağzından, konuşmasından) konuşmasından yazdım" -diye, "Kökötay'ın yas törenini" 1856 yılının 26 Mayıs'ında yazdıklarının yalan fikri söylediklerini biliyoruz. Bunu yukarıdaki A.H. Margulan'ın dediği açıklıyor.

Ç. Valihanov'a ait "Kökötay'ın ölümü ve aşısı" 1979 yılında Botoyarov ve Ş. İbrayev "Ala-Too" (Tanrıdağları) dergisine yayınlanıyorlar ve 1991 yılında R. Sarplakov tarafından açıklanıp, eksikliği doldürülüp, ayrı bir kitap olarak matbaadan çıkması ile Kırgız okurları XIX. yüzyılın ortasında yazılan konuyla tanışmaya mümkünlük aldı.

Eldeki malumatlara (kaynaklara) göre "Kökötay'ın yas töreninin" başı (gi-



rişi) sadece yazılmıştır. Yine de, bu konu tarihi-etnografik, linguistik (dille ilgili) kaynak olarak ilmi değerini hiç bir zaman kaybetmeyeceği gerçektir. Onda Kırgız halkının etnik tarihi, başka halklarla olan ilişkisi, yaşadıkları yerleri, medeniyeti, kültürü, örf-adeti hakkında zengin malumatlar mevcuttur.

Bu variantta âlimlerin dikkatini çeken ayrıcalıklar var. Mesela, eski Kırgızlar geniş yerde-Tyan-Şan, Altay, İrtiş'te yaşadıklarından bahsediliyor. Bu variantta Kırgızlar, güneyden, kuzey-doğuya göç edip, Kökötay'ın yas törenini 064 suyu'nun başlangıcından Enesay'a kadarki aralıktaki Tüpkü Han'dıktan geçmişse "Manas'ın diğer variantlarında güney-kuzeyden batıya doğru göç edip, yas töreyi karkıya yaylasında geçiriyorlar.

Manas halkı ile Altay'dan göç edip geldiği zaman yolundan karşılayıp uğurlayan Kökötay yaşının amacı Kırgız halkını birleştirmektir, halkı için her şeyi yapmaya gayret eden akıllı "ata" (yaşlı) olarak ondan bahsedilir.

Bunu onun nasihatindeki :

"Dağları toplayıp halk yaptım, alpim  
Kulaalı (hayvan) avlayarak kuş yaptım, alpim  
Parçaları toplayıp halk yaptım, alpim

Yaya yürüten zavallıya (fakire)  
Çobur (at türü) ver, alpim  
Giyimsiz bir fakire,  
Çapan (mont) çıkarıp ver alpim,

gibi mısralar var.

El yazıdaki Kökötay'ın kemiğini (cesedden bahsediliyor) gömme örf-adetler Kırgız halkının tarihinin ta Hunlar ve Orhon-Enesay devri ile ilgili olduğundan haber veriyor. Hunlar'da ölüye altın ve gümüşten yapılmış kımkap (giyisiye benziyor veya kefene) giydiriyorlarsa, Kökötay'ı "çarayna ile yapıştırıp,, bulgırı ile sarıp" gömüyorlar. Bununla birlikte, cesedini kılıç ile temizletip, kımız ile yıkayıp gömdüklerinden eski Kızgızlar'da zaratuştra dininin bazı kalıtları uygulandığını gösteriyor. VI-X. yüzyıllarda Orta Asya'dan zaratuştra, Buddizm ve İslam dinleri yayıldığı ve bununla birlikte ölen insanın etini kemiklerinden ayırıp saklama gibi kuralları da vardı. Yas törenini yapmakta, komşu ülkelerden de geliyorlardı ve Şamanizme ait olan kurallar İslâm dininin içine sinmiş, asimile olmuştu.

"Kökötay'ın yas töreni" bölümü tarihi-etnografik malumatlara zengindir. Ondaki misafir çağırma ve uğurlama âdetleri Kırgız halkı'nın ak gönlü olduklarıyla misafirserverliğini bir defa daha ortaya atıyor. Yas törenini yapmakta, bütün hazırlıkların yapılması, misafirlere sabırlı davranma gibi şeyleri hâlâ örnek olacak şekilde var.

Ç. Valihanov'un variantında at yarışı, er güreşi, mızrak atma, deve geçme gibi oyunlarından bahsediliyor. Kırgız halkı'nın, sosyal hayatında en önemli yeri olan oyunlarda giyilecek giyimler, at giysileri ve başka lazım olan şeyleri hakkında malumatlar, etnografik değerini hâlâ kaybetmemiştir. Onlar, Kırgız halkı'nın medeniyetini kültürünü yansıtır.

El yazı derin linguistik (dil olarak) araştırmacıya ihtiyacı var. Çünkü, şiir mısralarında eski dilde yazılmıştır, ama sonradan unutulmuş kelimeler, manası değişmiş kelimeler vardır. Örneğin: Türk halkı'nda akçe yerine kullanılan "para kelimesi" Kırgızlar'da başka manadadır. Ama "Kökötay'ın yas törenindeki"; "iyi insana, para veririm" dediği mısralar Türk halkındaki manasındadır.

Böylece XIX. yüzyılın ortasında Isık-Göl'deki tayini olmayan, adı belli olmayan Manasçının söylediğine göre Ç. Valihanov'un yazıp aldığı variantı, başka tarihi malumatlarla karşılaştığımızda araştırma destanın en eski zamanlara ait olduğunu ve zaman geçtikçe zenginleştiğini akraba, Türk halkı ve komşularıyla iyi ilişkide olduklarını örf-âdetlerinin zaman geçtikçe zamanın tesiri altında kaldığını gösteriyor.



## MANAS DESTANI'NDAKİ SİLAHLAR

IRIS BEYBUTOVA\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

Dil, topluluğun tarihinin "kileri" denildiğinde o dilin kelime hazinesi kastedilir, çünkü kelime ve kelime hazinesi, topluluğun yaşamında yer alan değişiklikleri hemen yansıtan dilin özel bir tabakasıdır ve gramer ve de fonetik halkın yaşamını detaylı olarak kelime hazinesi kadar yansıtmaz. Bu nedenle leksikolojinin önemi apaçıktır. Türk dillerindeki kelime hazinesi, Türk dünyası dillerinin kompleks gelişme yollarını, onların birbiriyle ve başka dünya dilleriyle temasını aradan uzun zaman geçmesine rağmen yansıtabilecek halk hatırasıdır.

Bu dillerin kelime hazinesinin tarihi bakımdan karşılaştırılması, Türk dillerinde konuşan toplulukların başka topluluklarla eskiden beri gelen ilişkilerini aydınlatmaktadır. Çünkü, Türk dünyası geniş bir coğrafya kuşağına yayılmıştır. Bu coğrafya Taymer yarımadasından İran'a kadar, Doğu Sibirya denizlerinden Akdeniz'e kadar uzamıştır. Avrasya topraklarının tam ortasında bulunarak, etrafındaki yabancı dillerle ilişkilerini sağlayarak, Türk dilleri asırlar boyunca kendi coğrafik durumunu korumuştur. Bu dillerin etrafındaki bazı dillerin etimolojisi ve genetik gelişmesi hakkında türkoloji ilminde şu anda bile değişik fikirler ve hipotezler vardır.

Bundan dolayı, herhangi bir Türk dilinin kelime hazinesinin araştırılması büyük bir tarihî-linguistik önem taşımaktadır. Özellikle Manas gibi bin yıllık destanın kelime hazinesini araştırmak Türk dünyasının eski tarihinin sayfalarını açmak demektir. Manas Destanı'ndaki askerî kelimelerin ortaya çıkması, gelişmesi eski Kırgızlar'ın gerçek dünyasının, halk bilgeliliğinin dile yansıması bir

\* Degol Cad., 45/14, Beşevler, Ankara, TÜRKİYE.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE



şeklidir. Manas'taki savaş konusuyla ilgili kelimeler Kırgızlar'ın askerî geçmişinin "aynası" gibi kabul edilebilir. Çünkü, Manas biçim bakımından bir kahramanlık eposudur. Bundan dolayı eposta eski Kırgızcada yer alan askerî silahların, kuralların, giyimlerin adları ve Teknik-Mühendislik tesislerin de adları vardır. Kırgızlar'ın silahlara özel davranışları Manas'ta apaçıktır. Silah yapanları "demirci", "demir usta, kara usta, darkan" diye adlandırmışlardır. Demirciliğe özel bir sanat olarak davranmışlardır. Demirciler çok çeşitli askerî donanımlarını, at takımlarını yapmışlardır, ve halk bunlara çok değer vermiştir.

Eski Türklerle ait gelenekler, Kırgızlar arasında da yer almıştır. Örneğin, savaşta, şan, şöret kazanan aile silahı tarihte babasından çocuğuna verilen eğer babasının erkek çocuğu olmadıysa, olduğunda silah sahibiyle beraber yere gömülmüştür. Halk arasında böyle bir fikir yer almıştır. Zaferlerin kazanılması sadece kahramanlar ve savaş stratejisi sayesinde değildir, zaferler silah azameti ile de kazanılmıştır. Bu nedenle Manas'ta silah-dost, kahraman, savaşçı olarak davranılır ve silahlara özel isim vermişlerdir. Örneğin, Tırgoot, Çomak, Oçogor, Çaykuma, Oykuma, Koyçağır, Kök Çıbık, Töö miltek, Cebe mıluk vs.

Destanda Kırgız Türkleri'nin eski askerî hayatlarına dair bütün izleri bulmak mümkündür. Toplum hayatında yer alan irili ufaklı bütün olaylar destanda mevcuttur.

Kırgız tarihi incelendiğinde görülür ki Kırgız Türkleri tarihler boyunca Asya'nın kuvvetli güçleriyle birçok mücadeleye girmişlerdir. X. asırda Karakıtaylarla XIII. asırda kuvvetli Moğol askeriyle ve XVII-XVIII. asırlarda Cuncparlarla yukarıda söylendiği olayların hepsinin Kırgız dilinde, tarihinde, coğrafyasında, düşüncelerinde belli bir derecede etkisi vardır. Aynı zamanda dilinin askerî terminolojisinin gelişmesine sebep olmuştur.

Manas'ın esas konusunu askerî mücadeleler oluşturur. Fakat, bu mücadeleler ilkel bir savaşçılık örneği olarak düşünülmemektedir. Bu asırlar boyunca Kırgızlar'ın bağımsız yaşama isteğinin sonucu olarak doğmuş ve dağılmış Kırgız halkını biraraya getirme çabalarıdır. Özellikle bunun için Manas Destanı'nı eski Kırgızlar'ın dilinin, tarihinin, folklorunun dipsiz bir kulağı olarak kabul etmek gerekir. Manas destanı eski Kırgızlarla birlikte başka kardeş göçmen halklarına, bütün Türk ve Altay dünyasının halklarına ait askerî sanata ışık tutan tarihî bir destandır. Aynı zamanda, onların etnik tarihlerinin her hangi bir torunlarına, on-

ların kendi aralarında ilişkilerine temas eden bir destandır. Manas'ta eski Kırgızlar'ın sokma ve vurma silahlarından topçu silahlarına kadar, pamuktan, kettenden yapılan askerî giyimlerden zırhlara kadar, Kırgızlar'ın askerî düzeni ve donanımı hakkında bilgiler mevcuttur.

Meselâ, Manas'taki bütün askerî kelimeler hazinesi bir kaç büyük leksik ve semantik grubundan oluşuyor, örneğin,

- 1 - Genel askerî donanımlarla ilgili olan kelime ve kelime grupları
2. Askerî personel adları
3. Askerî stratejik hareket adları
4. Askerî birlik adları
5. Askerî istihkâm, mühendislik ve teknik tesis adları
6. Askerî ganimet adları
7. Askerî sembol adları

Her bir leksik ve semantik grup 5'er -6'şar semantik gruba bölünür. Mesela, genel askerî donanımlar grubunu şu alt gruplara ayırabiliriz.

1. Savaşlarda uzak mesafeler için kullanılan silah adları
2. Savaşlarda yakın mesafeler için kullanılan silah adları
3. Korunmak için giyilen askerî giysi adları
4. Cezalarda kullanılan araç adları
5. Silâh ve korunma giysisi yapımında kullanılan maden adları.

Uzak mesafelerdeki savaş için kullanılan silahlar da kendi içinde başka gruplara bölünebilir.

1. Atma, fırlatma silah adları (yay, sadak, ok ve diğerleri)
2. Sokma, batırma silah adları (mızrak, kılıç, ve diğerleri)
3. Ateşli silah adları : tüfek, tabanca, batan v.s.
4. Topçu silah adları : Top, zambirek, bor, cazayıl v.s.



Yukarıda bahsedilen semantik gruplarda kelimelerin çok çeşitliliği, semantik alahların geniş ve onların etimolojik coğrafyasının geniş olması eski Kırgızlar'ın savaş sanatının ve askerî teçhizatlarının derecesini gösterir.

Tarihî etnografik ve arkeolojik kaynaklar orta asırda Kırgız askerlerinin teknik teçhizatlarının çağına göre son derece gelişmiş olduğunu söyler. Bu zamanlarda orduda komple yaylar, hançerler, kılıçlar, demir zırhlar, zük gömlekler ve daha başka yardımcı silahlar<sup>1</sup> kemerler, ağaçtan yapılan özellikle alağaç kabuğundan yapılan okluk çanta-sadaklarını söyler.

Askerlerin savaş esnasında iki kanada bölünmesi de bu sıralarda meydana çıkmıştır. Manas söylendiği gibi Orta Asya ve Sibirya Türkleri'nin tarihini, etnografyasını, psikolojisini, felsefesini anlatan bir destandır. Manas, aynı zamanda Kırgızlar'la beraber asırlarca aynı iklimde, aynı coğrafyada, aynı tarihî-etnografik kuşakta yaşayan Moğol, Tungus, Mançur ve Çin halklarının da ruhî ve maddî kültürünü anlatır.

Buna iyi bir örnek olarak aşağıdaki kelimelerin anlamlarını, fonetik şekillerini, semantik değişmelerini gösterebiliriz. Meselâ, Manas'ta genel anlamda silah için böyle kelimeler ve kelime grupları kullanır. Kural, çabdık, sebil, kuralcarak, coo-carak, karun-carak ve bar-corak. Mesela, kural kelimesinin genel anlamı "silahur". Onun kökü-kurdur. "Bir araya getirmek, çoğaltmak, kurmak anlamlarında Türk ve Moğol etimolojik sınırlardan çıkarak eski Altay ana diline dayanır. Kural kelimesinin anlamı Altay ana dilindeki ana kökeninin kuralı şekline dayanır<sup>2</sup> ve bu ana şeklinin anlamlarının şu anda bile Türk, Moğol, Tungus ve Mançur dillerinde fazla değişmediğini görüyoruz. Bütün Türk-Altay dillerinde "bir araya getirmek, çoğaltmak" anlamlarını koruyor.

Silah anlamındaki başka bir kelime, sebil'dir. Bu kelimenin fonetik değişik varyantı (metataz varyantı) kılıç anlamındaki selebedir. İkisinin de aynı etimolojik kökenden geldiği tartışılmaz. İkisi de etimolojik bakımından Tungus ve Mançur dillerindeki "demir" anlamındaki sele şekline dayanır. Karşılaştırmak için şu örnekleri verebiliriz: Tuba dilinde Selemey kelimesi (genel silah ve kılıç anlamında); Kırgızcadaki selebe (sebil) kılıç ve silah anlamlarında, evenk dilindeki selem (Selemey) (kılıç anlamında) ve mançur dilindeki seleme (kılıç) anlamındaki kelimeler<sup>3</sup>.

1. Hudyakov Y.S., Orta Asırlardaki Göçmenlerin Donanımları, Navosibirsk 1986, s. 86.

2. Altay Etimolojileri, Leningrad 1984, s. 35-43.

3. Bugayeva T., "Altay Dillerindeki "Demir" Anlamındaki Kelimelerin Etimolojisi", Altay Dilleri Etimolojik Araştırmaları, Leningrad 1979, s. 38.

Yukarıda gösterilen örnekler Kırgız dilinin akraba ve akraba olmayan dillerle ilişkilerini, özellikle asırlar boyunca aynı tarihî-etnografik kuşakta yaşayan, ruhî ve maddî kültürü yakın olan halklarla ilişkilerini gösterir.

Kırgız dilinin Moğol dilleriyle ilişkilerini iyi gösteren bir örnek, destanda fırlatma ve atma silahının önemli bir parçası olan yay ve sadaktır. Bu iki kelime hakkında, onların etimolojisi hakkında türkolojide çok çeşitli fikirler söylenmiştir. Bazıları etimolojik bakımından ikisini birbirinden ayırıyor, bazıları ise birleştiriyor.

Örnekler : Kazakçada sadak, yay, jak; Özbekçede yöy, sadak; Türkmençede, Türkçe, Azericede yay, sadak; Yakutçada, saa; Başkurtçada yeye; Karaçak-Balkarçada djaya, sadak; Hakasçada çoaçok johçaa; Tubacada eya/aya; Altaycada ya, saadak; Buryatçada headag; Moğolcada haadag.

Kazak ilim adamı Haydarov'un etimolojik araştırmalarına göre her iki kelime de birdir veya aynı kökten türemişlerdir<sup>4</sup>. Ona göre bu iki kelimenin kökeni Türk-Moğol -sa morfemindedir. Bize göre, saadak ve caa kelimelerinin aynı kökenden olduğu mantıksız. Çünkü, yay meselesi türkolojide aynı zamanda moğol istikada çözülen bir meseledir. Yay kelimesinin özelliği onun, değişebileceğindendir. -cao - yay - ey - yay diye Türk dillerinde fonetik bakımından değişebilir.

Sadağa gelince, bu kelime bütün Türk dillerinde aynı şekilde saadak, sadak, haaday korunuyor. Bu değişmezlikten dolayı saadak ve yay kelimelerinin aynı kökten çıkması şüphelidir. Her nasılsa, bu iki kelime Türk ve Moğol halklarının ruhî ve maddî kültürünün yakınlığını ve iki halkın eskiden beri aynı tarihî-etnografik yüzölçümünde yaşadıklarını anlatır.

Türk ve Moğol kelimelerinin etimoloji açıklamalarının zorluğu ise, başka bir problemdir.

Çünkü, genel türkoloji dil ilminde tartışmalı ve çözülmeyen bir problem olarak, Moğol ve Türk dillerinin ana yapılarının yakınlık veya ortaklık olduğundadır. Ayrıca Türk ve Moğol kelime müşterikliğinden mi dolayı, yoksa bir kültür akrabalığından mı diye yıllarca tartışılan bir problemde. Başka bir prob-

4. Kaydarov, A. T., "Kazak Epik Kahramanı Donanımları ve Onların Etimolojik Yorumları", Kazak İlimler Akademisi Dergisi, Alma-Ata 1983.



lem de Moğol alınma kelimelerin kronolojisindedir ve semantik değişmelerindedir. Bu problem bütün Türk dillerinde, özellikle Orta Asya, Sibiry dillerinde yer alan Moğol alınma kelimelerini ortaya çıkarıp, onları kronoloji bakımından tespit ettikten sonra çözülebilir<sup>5</sup>. Fakat, son leksikolojik, morfolojik, sintaktik ve fonetik araştırmalara göre Türk ve Moğol karşılıklarının meydana çıkmasının sebebi, onların temas sebebiyledir<sup>6</sup>. Ayrıca, aynı tarihî etnografik kuşakta yaşadıklarının neticesi olarak, onların gerçek dünyayı kavramak kültürünün yakın olduğudur.

Sonuç olarak, Moğol alınma kelimelerinin Kırgız dilinde meydana çıktığı zaman orta asırlardır. Ayrıca, orta asırlardaki Kırgız Moğol ilişkilerindedir, Moğol-Kırgız etnik asimilasyonundadır (asimilyasyon). Çünkü orta asırlarda Kuzey Tyan-San Kırgızlar'da Moğol etnik parçası yer aldığı bellidir. Demek ki, Moğol kelimelerinin Kırgızca'da ortaya çıkması orta Türk devrine denk geliyor.

Moğol kelimelerinin Kırgızcaya alınmasının ikinci devri - Cungan devri - Kırgız - Cungan savaşları ve Cungan Hanlık devridir<sup>7</sup>.

Etnolinguistik bakımından enteresan daha bir kelime OKÇONTOY'dur. Bu kelime anlamı olarak sadak kelimesine yakın geliyor. Aslında Okçontoy üç morfolojik elemandan oluşuyor: Eski Türk ok kelimesi + Çin kelimesi ÇON ÇAN + küçültme eki tay. Çincece çan kelimesinin anlamı "ağaçtan yapılan kap, yoksa herhangi bir torbadır." Kırgızcada çan kelimesi Kırgız dilinin fonetik değişmelerinden dolayı Çon'a değişmiştir. Karşılaştırmak için bakınız, Çöntök "cep", çontay "çuvar; kırba", çanak "göz çukuru (evi), pamuk kazası" Avrasya kuşağında Türk dilleri arasından dolaşarak söz konusu Çincedeki Çan kelimesi Rusçaya da geçmiştir. Örneğin, eski İslâm'daki gencl sadak (ok çantası) anlamındaki kolçan kelimesidir. Eski Slav kolçan kelimesi, eski Türkçe kıl'dan "at kuyruğu" + Çince çan'dan oluşuyor.

Sonuç olarak, yay, ok, sadak orta asır kahramanlarının önemli silahları olmuşlardır. Kırgız epik (nazım) kahramanı fırlatma silahsız düşünülemez. Gerçekten de yay, ok ve başka eski donanımlar göçmen halkların hayatının gelişiminin yeni bir basamağıdır.

5. Beybutova, Kırgızcadaki Moğol Alınma Kelimeleri, Moskova 1986, PLAK II, s. 21.

6. Şerbak A.M., "Türk-Moğol Dil Teması", Dil İlmî Sorunları Dergisi, 1986, no 4, s. 59.

7. Yunusaliyev B. M., Kırgız Leksikolojisi, 1958. s. 210.

## NOGAY KAHRAMANLIK DESTANLARI VE "MANAS" DESTANI'NDAKİ ORTAK MOTİFLER HAKKINDA

MARİYA BULGAROVA\*

Nogaylar eski Türk kavimlerinden biridir. Şu anda Nogaylar, Kuzey Kafkasya'nın değişik yerlerinde dağınık bir biçimde yaşamaktadırlar. Bir kısmı Karayay-Çerkes Cumhuriyet'inde, bir kısmı Dağıstan'da, bir kısmı Stavronöl eyaletinde ve Çeçenistan'da yaşamaktadırlar.

Nogayların toplam nüfusu 85.000'dir. Nogaylar Romanya'da, Türkiye'de, Afganistan'da yaşamaktadırlar.

Tarihte Nogaylar, nüfus olarak oldukça fazla ve güçlü bir devlete sahiptiler. 600 yıl önce Nogay Ulusu, Tuna ve Ertiş ırmakları arasında uçsuz bucaksız bozkırlarda, geniş vadilere sahiptiler.

Nogay Devleti, Avrupa'da ve Asya'da kurulan devletler arasında kendine önemli bir konum edinmiştir. Nogaylar'ın o zamandaki tarihi Orta Asya halklarının tarihinden ayrılmaz.

Özellikle, tarihte XV-XVII. asırlar Nogayların, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ile komşu olarak, onlarla sıkı bağlar kurarak alış-veriş yaparak, akrabalık ilişkileri kurarak yaşayan zamanları diye tanınır. Bu zaman Orta Asya Türk halklarının destanlarında da "Nogay vakti (çağı)" diye belirtilmiştir.

"XV-XVII. asırlarda Nogay halkının türkü yaratıcılığı, halk şiirleri, özellikle kahramanlık ve aşıklik destanları, serpilip gelişmiş olan edebiyatı, komşu

\* Doç. Dr., 39. Sokak, 28/2, Bahçelievler - Ankara, TÜRKİYE.



kardeş halklar arasında yaygınlaşmış ve saygınlık kazanmıştır" diye yazmış ünlü Nogay folkloristi Aşim Şeyhaliyev.<sup>1</sup>

Ünlü Kazak bilim adamı Çokan Valihanov'un yazdığına göre, Kazaklar Nogaylarla komşu olarak yaşadığı zamanlarını "altın asır" diye adlandırmışlardır. Çokan Valihanov Nogaylar hakkında efsanelerin bütün Orta Asya'nın göçebe milletlerine ortak olduğunu belirtmektedir.<sup>2</sup>

Bilindiği gibi, destanlar halkın eski hayatının vakayinamesidir. Destanlarda halkın siyasal, ekonomik ve kültürel hayatı tasvir edilir.

Bu nedenle, orta asırlarda komşu olarak ağır göçebelik hayatının koşullarını paylaşarak yaşayan Kazakların, Kırgızların, Karakalpakların tarihlerinde manevî ve maddî kültüründe olan ortak noktaları bizler bugün destanlarda da görüyoruz. Ben bu çalışmamda, ünlü bütün dünyaya yayılmış, Kırgız halkının büyük destanı "Manas" ve Nogay kahramanlık destanları arasındaki bir kaç ortak motifleri hakkında (bir şeyler) söylemek istiyorum.

Bu ortak motifler oldukça fazladır. Bu yüzden onlardan en önemli olanlarını sizlere aktarmaya çalışacağım.

Bilindiği gibi vatani düşmanlardan savunmak destanlarımızda ortak bir motiftir. Bu kutsal ödev, halkın kahramanlarını bir araya toplayarak düşmanlarla kanlı savaşa yiğitçe çıkmaya ve yenmeye yardım ediyor, onlara güç veriyor. Kendi halklarının bağımsızlığı için, onun yaşam hakkı için kahramanlar canlarını feda ediyorlar. Onların kahramanlıklarına adanan Nogay destanlarının bir kısmı "Adıl-Soltan", "Edige", "Şora-batır", "Namay", "Er-Targıl", "Kaplanlı Batır" ve başkalarıdır.

Nogay destanlarında ve "Manas" destanında kahramanların, doğum gününden itibaren başlayarak büyüyüp kahraman oldukları zamana kadar geçen hayatları bir bir gözlerimizin önünden geçiyor. Kahramanlar mertlikleriyle, iri, güçlü, sağlam yapılı, olmalarıyla tanınırlar.

Destanlarda kahramanın fiziki güzelliğine fazla önem verilmez. Önemli olan onun kahramanlığıdır. Gücü, kuvveti ve akıllı olması aranan özelliklerdir. Örnek olarak Manas'tan ve Nogay destanlarından birkaç satır okuyalım.

1. Aşim Şeyhaliyev. Nogayskiy geroičeskiy enas. Mahaçkala, 1991, s. 6.

2. Çokan Valihanov, Sobraniye Soçineniy, tom 1, Alma-Ata 1961, s. 358-388.

### MANAS

Körünüz jıyıp alışın  
Ak-baltanın Çubagı-  
Arstandır bırı bu dağı.  
Ayköl Manas baatırdın  
İş kılucu übagı.

Kırtın başı kırğılı-  
Kılımdı jengen dıngılı  
Başına keldi jıyılıp,  
"Kadır alda koldo" dep  
Bir kudayga sıyınıp  
Nabatıttardın kaldarı,  
Majiliske Jıyılğan  
Alpay kırgız baldarı.<sup>3</sup>

### NOGAY DESTANI

Ana turgan kırk bötir  
Nogaylıdın balası  
Ar birisin sorasan  
Alım kışılık şaması (aşağı-yukarı)

Yıyınımnın, işinde  
Yaw yüreğin yaruwşı  
Yawdan öşin aluwşı  
Espar ulı Targıl bar!

Önnan tagı sorasam  
Balanılçılar batpagan  
Tüni-küni yatpagan  
Ogın kuri atpagan  
Oljasından satpagan  
On yasınnan ol özi

3. Ayt deseniz, aytayım (Tüzgen Aşim Şeyhaliyev) Çerkessk, 1971, s. 15-16.



Ogın yanıp baslagan  
On duşpandi ol özi  
Orga yığıp taslagan  
Onın, nesin soraysın  
Yıyınımın içinde  
Payzası tuwday Nambet bar.<sup>4</sup>

Elbette, kahramanların kuvveti, gücü, yiğitliği, kanlı savaşlarda, güç-  
reşlerde, teke tek savaşlarda açık görünüyor. Destan batirleri savaştan önce mey-  
dana çıkıp âdetde olduğu gibi önce teke tek savaşmaya başlıyorlar.

Bu iki kahraman savaşmadan önce birbirine yaklaşıp soy-sop hakkında  
sorular soruyorlar. Daha önce yaptıkları yitdikleri anlatıyorlar. Böylece düş-  
manın moralini bozmaya çalışıyorlar. Örneğin şu satırlara bakalım.

#### MANAS

Albars menen al eköö  
Altımış elüü çabışıp  
Alışa albay birbirin  
Aldıraşıp kalışıp  
Ay balta jandan geçişip  
Amanat jandan keçişip  
Akırışıp jetişip  
Başka balta salışıp  
Baka - şaka çabışıp  
Eki jurtun eki eri.<sup>5</sup>

#### NOGAY DESTANI

Eki duşpan bir birine  
Şaytan bolıp yabıstı  
Süngi minen salıstı  
Ay balta man kagıstı  
Kılış pınan şabıstı

4. Manas, kirgizskiy geroičeskiy epos, knige2 Moskova, 1988, 5340-5341 mıs.

5. Manas, kirgizskiy geroičeskiy epos, knige2 Moskova, 1974, 4630 mıs.

Art bermeyin turisti  
Kılış pınan karmastı  
Aldaspan man sermesti  
Kılış kaldı kayısıp  
Süngi kaldı mayısıp  
Erler yannan tünildi.<sup>6</sup>

Destanlarda kahramanın en yakın dostu ve yardımcısı attır. At kahramanın  
koruyucusu ve yardımcısıdır. Onun yardımıyla kahraman düşmanlarını yeniyor,  
vatanını kurtarıyor. Halk, özellikle göçebelik hayat sürenlerin arasında dikkat at-  
lara ve atların (soyına) verilmiştir. Kahramanlar atlarını kendileri yetiştirmişler.  
Onları istedikleri gibi eğitmişler. Güzel isimler vermişlerdir (Örneğin: karager,  
kara-at, Yetgetnes, karaboz, ker-şubar) ve atlarına yumuşak ve tatlı davranmış-  
lardır. Örneğin şu satırlarda;

#### MANAS

Alingen atı Ak-kula  
Kıygen tonu Ak-kubö  
Ak-kulaga at jetpeyt  
Ak-kubege ok jetpeyt  
Kagılap mingen karakor  
Bastırgan jolu karajer.<sup>7</sup>

#### NOGAY DESTANI

Bar öneri mın ylıkıa bitkisiz  
Kulagina kamıs boylap yetkisiz

Tuyagina şoyın nallar tutkisiz  
Karager senin atındı  
Tartıp alıp ketti biy.<sup>8</sup>

6. Aşım Şeyhaliyev. Nogayskiy Geroičeskiy Epos Mahaçkala, 1991, s. 134.

7. W. Radloff, Manas Destanı (Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, 1995, 75-80 mıs.

8. Nogaydın, kırk batırı Solige. (Tüzgen Aşım Şeyhaliyev) Mahaçkala, 1990, s. 119.



Destanlarda gözle görülür, konuyu kadın imgeleri alıyorlar. Üybikesi-kahramanın (iyi kalpli bir arkadaşı) hayat arkadaşı, yardımcısı ve danışmanıdır. Evde kahramanın eşi iyi ev kadını çok beceriklidir, hünerli elleri olan hanbike. Onlardan biri "Manas" destanındaki Kanıkey'dir. Halk anlayışında Kanıkey mükemmel bir kadın imgesidir. Kanıkey Nogay destanlarında da mükemmel bir bayan (kadın) imgesidir. Meselâ; Edige destanında Kanıkey Toktamış Han'ın güzel kızıdır.

### MANAS

Sanirabiyga kız eken  
Sap suluunun öze eken  
Jıla süyöp şınk etip  
Akıl tolgan kezi eken  
On altı jarım jaşı bar,  
Olonday kara çaçı bar  
Sarı alunday tüymödöy  
Kelişken kara kaşı bar.<sup>9</sup>

Bir Nogay halk şarkısında Kanıkey denilen güzel kız hakkında şöyle söyleniyor:

### NOGAY DESTANI

Selebiy şarлак basında  
Kanıke on beş yaşında  
Sen kanıke körgümen  
Baskanı tülki tabında  
Moynı almadın, sabında  
Şaşı tülki kuyrığı  
Tılı allahın buyragı.<sup>10</sup>

Biykeler destanlarda sadece ev kadını değildir. Bikeler savaşlarda da kocalarıyla beraber olup savaşın en çetin zamanında yanlarında olarak silah ar-

kadaşı diye tanınmışlardır. Bir Nogay türküsünde savaşta ağır bir şekilde yaralanan kocasının yanında bulunan bike ona moral verir. Düşmanların çemberi içinde kalan kocasına şöyle söylüyor:

Tur, tur iyem, tur iyem,  
Turıp atka min iyem  
Eğer bulay ölsen er,  
Onı közim körse er,  
Süymeslerdim aldında  
Yüzim bolar kara yer  
Argımagım, ay bötirim, arısa,  
Basın özüm yeteyim.  
Aldımızga Ana Edilday suwkelse  
Belimdi seşip öteyim.<sup>11</sup>

Destanlarda kahramanların iç dünyasını, duygularını ve düşüncelerini anlatmada ortak bir yöntem kullanılır. Bu yöntem monolog yöntemidir (tolgawlar). Destanlarda kahraman kendi kendisiyle veya insan dışında başka bir varlıkla monolog içerisine gider. Örnek olarak "Manas" ve "Edige" destanından iki örnek verelim. Manas'ta Almambet, Edige'de Toktamış Han kaygılarını, dertlerini kızkuşuyla konuşarak ve paylaşılarak kendilerini rahatlatmaya çalışıyorlar.

### ALMAMBET'İN SÖZİ :

İzıldaba ızgıç-kuş  
İrasın aytsam uşul iş  
Tızıldaba ısgıç kuş,  
Cının aytsam uşul iş-  
Kanattuudan sen jalgız.  
Kakşıgan çölge bütüpsün  
Kara başta men jalgız  
Kayırı jok elge butupmun.<sup>12</sup>

### TOKTAMIŞ HAN'IN SÖZİ :

Kızgış kızgış kışgış kuş,  
Kanatım, kat-kat, moynın, bas

9. Manas, Kirgizskiy Geroičeskiy Epos, Moskova, 1974, 11430-11440 mıs.

10. Ayt deseniz, aytayım. (Tüzgen Aşım Şeyhaliev) Çerkessk 1971.

11. Ayt deseniz, aytayım (Tüzgen Aşım Şeyhaliev). Çerkessk 1971, s. 40.

12. Manas, Kirgizskiy Geroičeskiy, Epos, kniga2 Moskova, 1974, 9170 mıs.



Awızın, burnın müyiz kus  
 Sen kışkıрма kızgış kus  
 Kök yumurtkan alarga alarga  
 Maytagın bolsa, munda yok.  
 Kığıjlanma, sen aywan,  
 Köl iyesi sen edim  
 El iyesi men edim,  
 Seni kölden ayırgan,  
 Meni elden ayırgan  
 Edige ulu Nuradin.<sup>13</sup>

Bu iki halkın destanları şamanist inanışlar, mitoloji ve totemizm unsurları bakımından da önemli benzerlikler göstermektedir. Mitolojik benzerlikler: Manasta Telmooz, Nogay destanlarında Yelmawız, Albaslı, Azdaha ve başka kahramanların doğuşunda ve soy ağacında totemik benzerlikler görmekteyiz. Manas'ın annesi Manas'ın doğumundan önce bir kaplan yüreği yemek istemiştir. Edige Destanı'nda kahramanın babaannesi (Ak-kyb kızı) (Ak-kuğu, Ak kuw kızı) dır.

Destan kahramanlarının, kulakları yırtarcasına gür sesleri, naraları olmuştur. Kahramanlar nara attığı zaman kar veya yağmur yağardı. Ünlü bilim adamı Jirmunskiy'e göre bu Şamanizmle bağlantılı bir inanıştır.

Nogay destanlarında Orak bâtir nara attığında 7 gün 7 gece boran olduğu anlatılmaktadır.<sup>14</sup>

Manas destanında da Almambet doğa durumunu değiştirebiliyordu. Gündüzü gece yapmak, yağmur yağdırmak, Almambet'in elinden geliyordu.

Destanlarda geçen yer adlarının birbirlerine olan benzerlikleri hattâ bazıların aynı olması dikkat çekmektedir.

Mesela Altla-Too, Altay, Ertiş, Buhar, Samarkan, Issık-Kul, Kırım, Kıtay, Medine, Mekke, Orol-too, Yayık, Edil, Sır, Kap, Taulalı, Meska ve başkaları. Bu yer adlarıyla bağlı olan "Manas" ve Nogay destanlarında iki parça hatırlayalım.

13. Ayt deseniz, aytayım (Tüzgen Aşım Şeyhaliyev). Çerkessk, 1971, s. 42.  
 14. M. Jirmunskiy. Türkskiy Geroičeskiy Epos, Y. Leningrad, 1974, s. 496.

Kalbaylık böödö azapka  
 Edil, Nuro suusu bar  
 Esen aman uşu bar  
 Oroidun yzın toosu bar  
 Osogo jakon barsak-den  
 Bir kıyla aldın oozu bar  
 Edil, jayık jeri bar  
 Ene atabız öskün-den  
 Bir kıyla eldin kebibar.<sup>15</sup>

Edıldın bası Elemen taw  
 Bizim atay Musadım  
 Eli kongan eyer edi  
 Yayık bası - kara orman  
 Bizim atay musadın,  
 Yaz yaylagan yeri edi  
 Kırımın aldı Tobayak  
 Bizikiler yiberip  
 At semirtkan yeri edi.<sup>16</sup>

Destanların başka bir ortak noktası, soy, millet, kavim adlarının benzer olmasıdır. Örneği; nayman, kanglı, katagan, uyşun/uysun, kıpsak, argın, alaç/alaş, alşın/alçın, kereyit ve başkaları.

Bu birbirine benzeyen hattâ aynı olan yer, millet, soy, kavim adları Kırgız ve Nogay halklarının yüzyıllarca siyasî, iktisadî ve toplumsal ilişkileri sonucunda ortaya çıkmıştır.

Destanlar tarih, kültür, dil ve edebiyat birikimi sonucunda oluşurlar. Destanlar gelecek nesiller için büyük bir hayat okuludur. Çünkü destanlarda halkın acıları, sevinçleri, tecrübeleri vardır. Onlar destanların altından mısralarıdır. Bu altın mısralarda bütün Türk kavimlerinin birliği akrabalığı açıkça görülmektedir. Bugün biz de Türk kavimlerinin zengin destanlarını bir araya getirerek akrabalığımızı daha da sağlamlaştıralım.

Hepinize en içten teşekkürlerini sunuyorum.

(Yanlış telaffuzum ve hatalarım için affınızı rica ederim.)

15. Manas., Kirgizskiy Geroičeskiy Epos, Kniga2, Moskova, 1974, 140 mıs.  
 16. Nogaydım Kırk Batiri Edige. (Tüzgen: Aşım Şeyhaliyev), 1990, s. 93-94.



## MANAS NASIL ÇEVİRİLMELİ?

MUSTAFA CANPOLAT\*

Manas'ın değeri ve önemi, üzerinde yapılan çalışmalar, çeşitli açılardan değerlendirmeler yapıldıkça ve çoğaldıkça bütün görkemiyle ortaya çıkmaktadır. Tarih boyunca, Kırgız Türk kavmi üzerine bildiğimiz şeyler çok sınırlıdır. Manas, bütün bildiklerimizin yüzlerce katı bilgiler sunmaktadır. Destan'ı destansı öğelerinden soyutlayacak olursak, Kırgızların tarihi, coğrafyası, gelenek ve görenekleri üzerine eşsiz bir ansiklopedi ortaya çıkar. Eğer yüzyıllar boyunca Kırgızlar, çeşitli zorbarların yönetimi altında kalmışlarsa, yüzyıllar boyunca bağımsızlıklarına kavuşamamışlarsa, yine de ulusal kimliklerini, dillerini geleneklerini korumuşlarsa, zalimin zulmü altındayken bile başlarını dik tutabilmişler, şanlı bir geçmişin mirasçısı olduklarının bilincini hiç bir zaman unutmamışlarsa, kuşkusuz bunda Manas destanının büyük payı vardır. Destan, bir kavmi insan topluluğu olmaktan çıkararak uluslaştırır; ona kendini tanıtır, ulus olmanın onurunu ve gururunu verir.

İşte böylesine önemli bir destanı, başka bir Türk lehçesine, Türkiye Türkçesine çevirirken, karşılaştığımız çeşitli güçlükler üzerinde durmak istiyorum.

Bir yıla yakın bir zamandan beri Sagımbay Orazbak varyantından Manas'ı çevirmeye çalışıyorum. Birinci cilt bitmek üzere. Ama adım başına öyle güçlüklerle karşılaşıyorum ki bazan birkaç dizenin çevirisi günler alıyor. Nedir bu güçlükler? Şöylece sıralayabilirim:

1. Destan dilini yakalamak. Destanlar, yüzyıllardan beri çeşitli dil ustalarının elinde, dilinde işlene işlene geldikleri için kusursuz güzellikte bir dilleri vardır. Benzetmeleri, çeşitli kişiler, karakterler, atlar için kullanılan sıfatları, yüz-

\* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Başkanı, Ankara, TÜRKİYE.



lerce yarımamalı sözcüğü okuyanin dil zevkini yaralamadan çevirmek, dil potası içinde erimek kolay bir iş değıl.

Bunun için eski destanlarımızı, Dede Korkut'u, Alp Er Tunga destanının elde kalan parçalarını, Oğuz Kağan'ı Türkçede destan denemesi yapan ve destan dilini başarıyla uygulayan ozanların dizelerini, masalların dilini iyice inceleyip sindirerek ve her şeyi gerektiğı yerde kullanarak Türkçe destan dilini Manas'a uygulamak gerekir. Odise'nin, İlyada'nın, Kalavela'nın dilini de incelemek, Firdevs'in Şehname'sini didik didik etmek gerekir. Saltukname'nin, Battalname'nin, Hamzaname'nin dil verilerini tanımak, sırası geldiğinde bunlardan yararlanmasını bilmek gerekir.

Bunların hepsinden önemlisi Manas'ın dil yapısını iyice araştırmak, Manas Türkiye Türkçesinde söylenseydi, nasıl söylenirdi, Manas'a özgü hangi dil özelliklerini olduğı gibi aktarmak, hangilerini rahat bir söyleyiş içinde serbest biçimde çevirmek olabilir, bütün bunları iyi bir biçimde saptamak gerekir.

2. Manas'ın ölçülü, uyaklı dilini, pek çok ses değışmeleri olan, Kırgızca'daki pek çok sözcüğü bilmeyen, fiil çekim ekleri bir hayli fazla heceli olan Türkiye Türkçesine aktarmadaki güçlükler. Manas'ta hem dize başı, hem dize sonu uyağı var. Dize başı uyakları eski Türk şiirinde de görülür. Bu bakımdan Manas, biçim olarak rahatlıkla eski Türk şiiriyle karşılaştırılabilir. Yalnızca dize başı uyakları bile Manas'ın çok eski bir geçmişin mirası olduğunu göstermeye yeter. Dize başı uyakları destanı söyleyenin ezberlemesi için de kolaylık sağlar. Oysa Türkiye Türkçesine çevirirken bu uyaklar kayboluyor. Dize sonu uyakları açısından da aynı güçlük söz konusu. Hece sayısı açısından belki biraz daha rahat hareket etmek mümkündür. Manas'ta zaman zaman hece sayısının bütün dizelerde aynı olmadığı, bir iki hece fazla ya da eksik olan dizeler bulunduğu görülüyor. Ancak bu, söyleyenin vurgularla, uzatmalarla ya da sözlerin akışına göre çok hızlı söylenmesiyle dengeleniyor. Destanın dış biçimine bir de "ritm" ekleniyor. Bu ritmi iyi yakalamak ve yerli yerinde kullanmak gerekiyor.

Ben, Manas'ın söylenişini değerli Manasçı Orkaş'tan dinledim. Ama gerçekte bu yeterli değıl. Pek çok değerli Manasçıyı dinlemek, yapılan çevirinin Manas söyleyişine uygun olup olmadığını kontrol etmek gerekir.

3. Destanda geçen at türleri, geyikler, yaban keçisi, yaban koyunu, kaplan, panter, deve, dört türlü hayvan (bazen beş türlü olarak geçiyor), ve bu hayvanlarla

ilgili çeşitli sözcükler, yele altı yağı, atların bağlandığı özel yer, çeşitli kürklerin adları, çadırla ilgili çeşitli sözcükler, uzun uzun açıklanma gerektirecek tüfek çeşitleri, toplar, ok, yay türleri, çeşitli başka silahlar için Türkçedeki benzerlerinden yararlanarak karşılıklar bulmak, bunları hece sayısını, uyakları, çağıl çağıl akan dili zorlamadan kullanabilmek uzun bir çalışma istiyor.

Çeviride, Türkçede de kolaylıkla anlaşılabilir birtakım sözcükleri olduğu gibi bırakmada, gerekirse kitabın sonuna bir küçük sözlük eklemeye yarar var diye düşünüyorum. Örneğin, "baba" sözcüğü bizim için de pek yabancı değıl. Olduğı gibi bırakmak, pek çok yerde uyak bulma güçlüğünü de ortadan kaldıracaktır. "Bahadır" yerine "batur", "pehlivan" yerine "balban" pek anlaşılmasa bile "pehvan" diyerek halk dilindeki söylenişini yeğlemek, kolaylık sağlayacaktır sanıyorum.

4. Çeşitli benzetmeleri, destanın dil örgüsünü yansıtmak bakımından, olduğu gibi almak belki yerinde olur; destandaki zevki, anlatım özelliğini yansıtmaları bakımından yerinde olur. Ama her zaman bu yola gitmek kolay değıl. Deve yavrusu gözü ne kadar güzel olursa olsun, güzel bir gözü deve yavrusu gözüne benzetmek, Türk okuru için yadırgatıcı olur. Hele ince bir beli çift hörgüçlü devenin beline benzetmek destanın lirik havasını komik bir biçime dönüştürür. İster istemez "ceylan gözlü", "karınca belli" gibi benzetmelere başvurmak zorunda kalıyorum.

5. Benim yaptığım çalışmada söz konusu olmamakla birlikte, gerçekte, çok önemli olan bir konuda Manas'ın pek çok varyantı olması ve bu varyantların birbirinden çok farklı olması. Örneğin, Sayakbay varyantında Manas'ın doğumu birkaç dizceyle verilirken Sagımbay varyantında sayfalar alıyor. Bir varyantta aynı konu, öteki varyantlara göre çok daha güzel işleniyor. Ayrıca, her birinde ayrı ayrı güzellikler sergileniyor. Çeviricinin bunlar arasında seçicilik yapması güç bir konu. Biz, bir varyantı alıp, ötekileri görmezlikten gelerek bu güçlüğü daha sonra yapılacak çalışmalara bırakıyoruz.

6. Manas'taki özel adların Türkçeye aktarılmasında da orta bir yol tutulmalıdır. Ölçü ve uyak bakımından güçlük çıkarmayan "Cakıp" adını "Yakup" olarak, "Alatoo"yu "Aladağ" olarak çevirmek yanlış bir tutum olmasa gerek. Ama "Kara-şar"ı, "Karaşehir" olarak çevirmenin en azından ölçü bakımından sakıncası var. Türkçede karşılığı olmayan Mendibay, Kanımcın, İsaçınak gibi kişi ve at



adlarının olduğu gibi bırakılması doğaldır. Yine çeşitli yer adlarındaki eklerin, Türkçe eklerle karşılanması, hattâ birtakım yer adlarının Türkçeye çevrilerek verilmesi metnin rahat anlaşılmasını sağlayacaktır. Örneğin "Badaldan toz" yerine "Fundalı Dağı" denilmesi pek sakıncalı olmasa gerek.

Manas, Türkiye Türkçesine nasıl çevrilmeli ki bu güçlükler, bu dağ gibi güçlükler aşılsın. Kırgızcası gibi gürül gürül bir dili olsun. Savaş sahnelerini anlatırken kılıçların şakırtısı, topların tüfeklerin gumbürtüsü gelsin insanın kulağına, göğe yükselen toz bulutunu görür gibi olsun. Atlar kişnesin, oklar vınlasın, yer gök çınlasın. Kendi yaptığım çeviriye bakıyorum, zaman zaman nüshaları ek-silterek, anlam zincirini koparmadan yarım uyaqlara sığınarak, az çok ölçüyü yakalamaya çalışarak, dize başı uyaqlarını çok az tutturarak, Manas'ın suyunun suyunu sunabiliyorum ancak. Başka çevirmenlerin, bu büyük işe gönül veren arkadaşlarımın da daha iyisini yaptığını sanmıyorum. Çünkü Türk ozanları, bu işi ustaca yapabilecek kişiler Manas'ı çevirmeyee hazır değiller. Önce Kırgızca bilmiyorlar, bu büyük işin önemini de kavramış değiller. Ama benim kırık dökük çevirim, başka bilim adamlarının yaptıkları, yapacakları çeviriler, bu ortamı yaratacak. Bizim yaptığımız çevirilerden işin önemini, güzelliğini kavrayacaklar ve Manas'ı Türkçe söylemeye özenecekler. Çeşitli varyantlar arasından kendi zevklerine göre bir seçme yaparak, çeviri yaparak değil, Türkçe söyleyerek, hiçbir metne bağlı kalmadan yeniden yazacaklar Manas'ı; yeniden işleyecekler. Böylece belki Manas'ın hiçbir varyantının çevirisi olmayan, ama bir bakıma hepsinin birden çevirisi olan yeni bir varyant, şu ya da bu ozana göre yapılmış, Manas'ın Türkçe varyantları çıkacak ortaya. Ve Türk okurları onları okuyarak Manas'ın tadına varacak, bu ulu destanın eşsiz güzelliğini ruhlarına sindirecekler. Benim ya da bizim yaptığımız çeviriler, bu ateşi tutuşturacak birer kıvılcım olursa, bu güzelliği sezdirebilirse başarıya ulaşmış olacaktır.

## MANAS DESTANI'NDAKİ KELİME, CÜMLE ve BÖLÜM TEKRARLARININ STİLİSTİK BAKIMINDAN ÖNEMİ

HÜLYA KASAPOĞLU ÇENGEL\*

Dünyanın en büyük destanı olarak bilinen Manas destanı. Kırgız Türkleriyle birlikte bütün Türk dünyasının övünç kaynağıdır. Destanın sözlü gelenekte bir milyonu aşkın mısra sayısıyla günümüze ulaşması bunu göstermeye yeter. Üstelik, bu destan Türk halkının inançlarını, geleneğini, dünya görüşünü ve tabiat anlayışını ortaya koyması bakımından tarihî bir seyir defteridir. Destanı, ilk olarak W. Radloff 1862-1869 yılları arasında Isık Köl civarından derlemiş; 1885 yılında ise Almanya tercümesiyle birlikte yayımlamıştır. Bizim istifade ettiğimiz metin, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali tarafından yayına hazırlanan Radloff derlemesidir.<sup>1</sup> Bu çalışma, destanın derli toplu bir metin hâlinde elimizde bulunması bakımından çok önemlidir. Çalışmanın diğer önemi ise destan metninin Lâtin alfabesiyle ve Türkiye Türkçesiyle verilmesinden gelmektedir. Aktarma, Kırgızca orijinal metinden değil; Almanca metinden yapıldığı için bazı aksaklıklar da vardır. Yabancı dilden aktarma, hem mukayeseyi zorlaştırmış; hem de Türkiye Türkçesiyle ortak olan kelimelerin kaybolmasına sebep olmuştur. Ayrıca, Radloff'un tespit ettiği Manas metni, bugünkü Kırgız Türkçesinin dil özelliklerini tam yansıtmaz. Bunda, metnin 130-135 yıl önce derlenmesi, ağız metni olması ve derleme sırasındaki hatalar rol oynamış olabilir. Meselâ: bugünkü Kırgız Türkçesinde kelimelerin ilk hecesinde yer alan o, ö ve ü ünlüsü, müteakip hecelerdeki düz ünlüleri yuvarlaklaştırır; ancak, aynı hadise u ünlüsünden sonra görülmez. Oysa, Radloff metninde o ve ü ünlüleri, devam eden hecelerdeki düz ünlüleri bazen yu-

\* Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü, Ankara, TÜRKİYE.  
1. W. Radloff, *Manas Destanı*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), 1995.



varlaklaştırmaz. Aşağıda bununla ilgili örnekler yer almaktadır<sup>2</sup>. Metinde geçen tooday "dağ gibi" (II. B. s. 29/432), oñdap "düzeltip" (II. B. s. 30/471), soottan "zırhtan" (VII. B. s. 257/1730), tödey "deve gibi" (IV. B. s. 123/631), tügel "bütün" (II. B. s. 34/706) v.b. kelimeler, bugün Kırgız Türkçesinin fonetik yapısına uygun olarak tooday, oñdop, sootton, töödöy ve tügöl şeklini almıştır. Derlemenin yapıldığı tarih ve ağız gerçekten de önemlidir. Bu hususlar, Radloff metni üzerinde sağlam bir dil çalışmasını gerektirebilir.

Bu girişten sonra esas konumuza dönmek istiyorum. Biraz sonra değerlendirmenize sunacağım malzeme de sözü edilen metnin taranmasıyla elde edilmiştir.

Tekrarlardan ne anlıyoruz? Şiir sanatında tekrarlar, sık sık tercih edilen ritmik unsurlardandır. Bunlar; ses, ek, kelime, kelime grubu, mısra ve cümle tekrarlarıdır. Şiirde armoni, bir veya birkaç mısradaki seslerin birbirine uymasına, birbirleriyle veya bir mânâya göre armonize edilmesine denir.<sup>3</sup>

Sanatçı, şiirde hem müzikaliteyi sağlamak, hem de ses ile anlam arasında bir bağlantı oluşturmak için mısra veya bentlerde bazı sesleri daha çok kullanır. Tekrarlanan ekler ise, şiirde gramatikal unsur olarak yer aldığı gibi armoniyi sağlayıcı vasıtalar olarak da karşımıza çıkar. Kelime ve kelime gruplarının tekrarında ise şiirdeki anlama; heyecan, hareket, müzik ve âhenk katma amacı vardır. Mısra, cümle ve bölüm tekrarlarına gelince; onlar da armonik unsur olmaları yanında sanatçının düşünce ve heyecanının nerelerde yoğunlaştığını göstermesi bakımından önemlidir.<sup>4</sup> Tekrarlarda ayrılık şart değildir. Birbirinin aynı olan ses, ek, kelime, kelime grubu, mısra, cümle ve bölümlerin yanında: çeşitli karakterler bakımından birbirine benzeyen ses, yakın ve zıt anlamlı kelimeler, kelime grupları, şekil ve anlamca birbirine benzeyen mısra, cümle ve bölümler de sanatçının tasarrufunda tekrarlanabilir. Bunlar da birbirinin aynı olan gramatikal unsurlar kadar ritmik güce sahiptirler.

Manas anlatıcıları, güçlü sanatçılardır. Manasçının tahkiye üslubu içinde

başvurduğu tekrarlar, gerçekten de bunu açık bir şekilde ortaya koyuyor. Manas'taki tekrarların en önemli özelliği, natürel bir doku içinde ve çok tabii bir söyleyişle dinleyiciye sunulmasıdır. Destanda tabii bir şekilde yer alan rücu tekniği, eserin bütünlüğü içinde bir çağrışım oluşturmakta ve toparlayıcı bir motif olarak yer almaktadır. Tabiatın içinden gelen tekrarların ve değişkenliğin, Manas destanında natürel bir senfoni oluşturduğunu görüyoruz. Manas'ın bu özelliği modern Kırgız edebiyatına da yansımıştır. Aytmatov'un tabii anlatımının kaynağı da Manas değil midir?

Bizim çalışmamız yapısal bir çalışmadır. Şimdi kelime, cümle ve bölüm tekrarlarıyla ilgili olarak tesbit ettiğimiz malzemenin sadece bir kısmını sunacağız. Destanın ses tekrarları bakımından da zengin bir malzeme ihtiva ettiğini burada söylemeden geçemeyiz. Meselâ: aşağıdaki mısralarda "k" sesi 20 defa tekrarlanmıştır. Ünsüz sertliğinin mânâ ile bağlantısı bu bölümde çok açıktır. Ak-erkeç (Kökçö'nün karısı)'in hiddeti, "k" vasıtasıyla da mısralara yansıtılmıştır.

Kök-ala surap köröyn!

Kök-kübö surap köröyn!

Kessen dağı Almambet,

Mine ketkin Kök-ala!

Kessen dağı Almambet

Kiysen dağı Kök-kübö

Kiye ketkin, Almambet.

(II. B. s. 41/1050)

### 1 - KELİME TEKRARLARI

Manas'ta kelime türü olarak daha çok isim, fiil ve sıfat tekrarları yer almaktadır. Bu kelimeler, çoğunlukla mısra sonunda, bazen mısra başında, bazen de mısranın değişik yerlerinde tekrarlanmıştır. Ses ve ek tekrarları armoniktir. Oysa, kelime tekrarlarında mânânın armonize edilmesi söz konusudur.

#### a. İsim Tekrarları

Manas'ta daha çok akrabalık isimleriyle özel isimlerin tekrarı görülür. Destanda özel isimlerin tekrarı dikkat çekicidir. Tekrarlanan isimler, itibar sahibi ve

2. Vereceğimiz bütün örneklerde parantez içinde yer alan ilk rakamlar, Kültür Bakanlığınca yayımlanan Radloff metninin bölüm numarasını; ikinci rakamlar sayfa; üçüncü rakamlar ise aldığımız örneğin ilk mısranın numarasını göstermektedir.

3. Mehmet KAPLAN, Tevfik Fikret, İstanbul, 1971, s. 174.

4. Hüseyin ÖZBAY, Çolpan'ın Şiirleri, Ankara, 1994, s. 232, 241, 253.



önemli şahsiyetlerin isimleridir. Bunlar; Kудay (Huda, Allah), Cakıp (Manas'ın babası), Manas, Almambet, Bakay (Manas'ın yoldaşı), Kökçö (Manas'ın dayısı), Ak-padişa (Rus çarı), Kanıkey (Manas'ın karısı) ve Semetey'dir. Ak-padişa isminin tekrarı, manasçının şahsiyetinden kaynaklanmaktadır. Bir başka varyantta, bu ismin bu kadar sıklıkla tekrarlanacağını zannetmiyoruz.

Manas, Kökçö ile mücadelesi sırasında ağır bir şekilde yaralanır ve atına biner. Allah'a sığınır. Allah'tan yardım diler. Manas'ın Allah'a olan inancı ve bağlılığı "Allah" adının tekrarıyla da ortaya çıkıyor. "Allah" adının mısra başında alt alta tekrarı mısra başı redifi mahiyetini kazanarak armoniyi meydana getirmiştir.

Kудay Kудay degenden  
Kудay men de döçü edem-  
Kудay bölök turbaybı?  
Kудay da ebes bu Manas  
Kудaydı aldı oosuna

.....

A Kудayım, a Kocom  
Amanatka sabır koy!

(III. B. s. 64/285)

Mısra başında simetrik olarak tekrarlanan diğer isimlerden örnekler de aşağıda yer almıştır:

Manastı Köstöy bastırdı,  
Manaska cete kelgen soñı  
Manaska salam bergen soñı  
Manas ayttı ustağa:

(IV. B. s. 142/1676)

Semeteyge alıp keldi,  
Semetey atka minip aldı,  
Semetey cürüp ketip kaldı.

(VII. B. s. 242/918)

Destanda, bazı isimlerin mısra sonunda hitap unsuru olarak tekrarı da mısralara güç katmaktadır. Cakıp, Bakay'ın Manas'a yol göstermesini, bilmediğini öğ-

retmesini isterken bu arzu, mısra sonunda simetrik olarak tekrarlanan Bakay ismiyle âdeta kuvvetlenmiştir.

Oşu Manas balama

.....

Canına coldoş bolsoñçu, Bakay!  
Körbögönün körsötüp, Bakay!  
Köttönen birge cürsöñcü, Bakay!  
Bilbegenin bilgisip, Bakay!  
Birge cortup cürsöñcü, Bakay!

(I. B. s. 19/133)

Bakay ismi bu tarzda çok sık tekrarlanmaktadır. Bakay, destan boyunca Manas ile Kanıkey'e sadık bir yardımcı olmaktan asla uzaklaşmamıştır. Kanıkey, Semetey'i Cakıp Han ile oğullarının kötülüğünden kurtarmak için Bakay'dan yardım ister. Bu mısralar, Bakay isminin mısra sonunda tekrarıyla daha etkili bir ifade kazanır.

Eçkiden kalğan ulaktı, Bakay,

Kursaktan kalğan çunaktı, Bakay,

Nayzadan kalğan celekti, Bakay,

Manastan kalğan belekti, Bakay,

(VI. B. s. 209/345)

Destanda yine aynı tarzda en çok tekrarlanan isim, Cakıp Han'dır. Onun itibarı, çevresinden gördüğü değer, oğlu Manas vesilesiyledir. Bu durum, Cakıp isminin sık sık tekrar edilmesiyle de belirmektedir. Bakay da, Cakıp'a ismiyle hitap ederek cevap verir. İnsanların birbirlerine isimleriyle hitap etmeleri ve bu isimleri sürekli tekrarlamaları samimiyet sonucudur. Bu tür tekrarlar, umumi Türk şifahi edebiyatıyla paralellik taşımaktadır. Ünvanlı kişilere ve büyüklere "sen" diye hitap etmek, Türk geleneğinde yaygın bir üslup tarzıdır. Meselâ: ey Türk sen!. Allahım sen! gibi.

Bakay'ın Manas'a yoldaş olacağı ve bundan Cakıp Han'ın emin olması gerektiği düşüncesi, Cakıp isminin tekrarıyla muhataba daha güçlü hissettirilmekte; hem de bir samimiyet ve sadakat doğurmaktadır. Ayrıca, bu isimlerin mısra sonunda redif görevinde kullanılması ritmi de sağlamıştır.



Nakıl bolot, cöp bolot, **Cakıp!**  
 Attanalı, cortolu, **Cakıp!**  
 Busurmar colun açalı, **Cakıp!**  
 Becindin colun basalı, **Cakıp!**  
 Kuday berse çabalı, **Cakıp!**

(I. B. s. 20/146)

Bakay, Cakıp Han'a Manas'ın balası Semetey'i bulduğunu müjdelirken de Cakıp isminin aynı şekilde tekrarlandığını görüyoruz.:

A süyünçü, süyünçü, **Cakıp!**  
 Ketkenim keliptir, **Cakıp,**  
 Kemtiğim tolup kalıptır, **Cakıp,**  
 Bu Manastın balası **Cakıp,**  
 Kaytıp keldi üyünö, **Cakıp,**

(VI. B. s. 217/774)

Özel insan isimlerinin yanında özel at isimleri de dikkat çekici tekrarlardandır. At kültürü bu tekrarlarla yansıtılıyor. Manas'ta atsız ve zırsız bir kahraman düşünmek imkânsızdır. Moğol kahramanı Almambet'in Kökçö'ye darılmasının bir sebebi de Kökçö'nün ona Kök ala adlı at ile Kök tonu (mavi zırh) vermemesidir. Atlar, destanda yanında bulundukları kahramanlarla birlikte şahsiyet kazanmışlardır. Onların özel isimleri alması da bu yüzdendir. At isimlerinin mısralarda sürekli olarak yer alması, atın taşıdığı önemi bir kez daha göstermektedir. Destanda en çok tekrarlanan at ismi Manas'ın atı Ak-kula'dır. Şu mısralarda Ak-kula tasvir ediliyor ve bu isim, mısra sonunda simetrik bir tekrar oluşturuyor.

Manas kan üydön çıktı,  
 Öküm tuuğan **Ak-kula,**  
 Örköçü biyk, zeeri bas,  
 Öktöm tuuğan **Ak-kula,**  
 Taykı colduu, tap ettüü.  
 Tamaşaluu **Ak-kula.**

(II. B. s. 44/1219)

Manas'ın atı Ak-kula ile beraber diğer önemli at isimleri de tekrarlanmıştır.

**Kök-aladan** köp ele,  
**Sar'aladan** san ele,  
 Kaysı, kaysı **Kök-ala,**  
 Kaysı, kaysı **Sar'ala.**

(II. B. s. 38/894)

**Sar'ala** Almambet,  
**Sar'aladan** tüştü, deyt,  
 .....  
**Sar'alağa** böktördü.

(V. B. s. 189/1844)

Saralanı katuu butka saldı, deyt,  
 Beren eken **Sar'ala**

(V. B. s. 196/2237)

**Kök-ala** atın bersin de!  
**Kök-ala** atın berbese,  
**Kök-alası** köskö cetkinçe

(IV. B. s. 141/1634)

Sık sık tekrarlanan diğer önemli kelimeler arasında törö (efendi), çoro (yiğit), dos (dost), boto (yavru), bala, uul (oğul), ata (baba), ene (anne), ake (ağabey) vb. kelimeleri zikredebiliriz. Bu kelimeler, karşılıklı konuşmalarda ve çoğunlukta I. teklik şahıs iyelik ekiyle tekrarlanmaktadır. İyelik ekinin kullanımı, sahiplenme ve sıcaklığı da beraberinde getirmiştir. Bu, bizim halk felsefesini de yansıtır. Meselâ : "hocam" örneğinde bir kabullenme vardır. Oysa, "hoca" dendiği zaman reddetme sözkonusudur.

Manas destanında bu sahiplenme ve kabullenme töröm ve çorom kelimelerinin çok sık tekrarıyla ortaya çıkmaktadır. Hanlar ve yiğitleri arasında geçen diyalogların çokluğu; ayrıca, gerek kadın gerekse diğer erkek kahramanların da hanlara "töröm" diye hitap etmesi, bu kelimelerin tekrarını iyice artırmıştır. Bunlar da mısra sonunda yer almaktadır:



Almambet çoro mını aytat:  
A süyünçüñ, ay carkın, töröm,  
Altındı cestey buradım, töröm,  
Tuuğannın cayın suradım, töröm,  
Senin atañ Cakıp bay töröm,  
Altı caşar ekende, töröm.

(V. B. s. 171/915)

Kan balası Kanıkey  
Kars-kars küllüp ciberdi:  
Açuñdu basa kör, töröm!  
Akılıña tüşö kör, töröm!  
Barğan coofı basıp kayt, töröm!  
Bağ aldırıp andan kayt, töröm!

(V.B. s. 156/198)

Diğer kelime tekrarları aşağıdaki mısralarda görülmektedir.

Kapır minen Busurman, çorom,  
Kalçap alğan kırandar, çorom,  
Elim minen curdumdan, çorom,  
Ekçep alğan erender, çorom.

(II. B. s. 50/15555)

Asalau maliykim

Er Kökçö dosum!

Elikime salam. Almambet dosum!

Sak salamat bolduñbı, dosum?

Sak salamat bolğomun, dosum.

(II. B. s. 29/454)

Aynalayn Kanıkey, botom,  
Cakındada tura kör, botom,  
Edişte ayran kılayn botom,  
Atı-tonu kamdayn, botom.

(VI. B. s. 210/379)

O Kara kandan sen çıksañ, balam.

Kara-kandın kıs ele, balam.

"Kanıkey" degen bar ele, balam,

(VI. B. s. 217/741)

Sar'ala mingen ay carkın, uul,

Sar'ala başın bura tur, uul,

Astıñ cerge tura tur. uul.

(V. B. s. 168/795)

Süyünçümdü abt berçi, ata!

Bat berseñ de tes berçi, ata!

Korodon bölböy koy berçi, ata!

Matoodan çeçpey töö berçi, ata!

(V. B. s. 166/685)

Aynalayn mazarım, ene,

Ökül atam, Karım-bay ene,

Kızıl moyñçu bir muzoo, ene,

Kolumnan suurop aldı deyt, ene!

(VI. B. s. 209/320)

Men colooçu, colooçu, ake,

Coldo cürüp kelemen, ake,

Coldu bir surap kelemen, ake!

(VI. B. 212/487)

Atın ve zırhın önemi, aşağıdaki örneklerle de ortaya çıkmaktadır. "At" ve "ton" kelimesi, mısralarda bazen birbirini takip ederek bazen de mısra başında ve sonunda tekrar oluşturmuştur.

At kerek bolso, at surasın deyt, dedi.

Ton kerek bolson, ton surasın deyt, dedi.

(II. B. s. 37/831)



At kerek bolso, Almambet,  
At surap alsañ! dedi,  
Ton kerek bolso, Almambet,  
Tondurap alsañ dedi.

(II. B. s. 37/865.)

#### b. Fiil Tekrarları

Fiille ifade, Türk destanlarının ortak bir özelliğidir. Manas destanında yer alan cümlelerin büyük çoğunlukla fiil cümleleri olması millî karakterimiz ile dilimiz arasındaki yapısal ilişkiyi göstermektedir. Destanda en çok tekrarlanan fiiller, de- ve ayt-(söylemek) fiilleridir. İç içe birleşik cümleler, bu fiillerin sıklığını da beraberinde getirmiştir. Sözü edilen fiil tekrarları çoğunlukla mısra sonunda ve alt altadır. De- fiili, daha çok şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman ve -p zarf-fiil ekiyle; ayt-fiili de yine görülen geçmiş zaman ve şimdiki zaman ekiyle tekrarlanmıştır.

"Attanamın, cortom!" deyt,  
"Alıska sapar baram!" deyt,

.....  
"İt-keçüden keçem," deyt.  
(I. B. s. 18/68)

Astına koyup saldı, deyt  
Büröo koyup berdi, deyt.  
(II. B. s. 33/635)

At keregi çok, dedi,  
Ton keregi çok, dedi.  
(II. B. s. 37/840)

Kan castanıp mal taptım,  
Kanıkey cırğaldı körsün, dep,  
Mus castanıp mal taptım,  
Bukaram curğap cürsün, dep.  
(III. B. s. 61/122)

Almambet kördü Kökçönü:  
"Altay, Altay" dep ayttı,  
"Cabı? Cabı?" dep ayttı,  
Möndü! Möndü! dep ayttı.  
(II. B. s. 22/67)

Ekimet dep kep aytam,  
Candırmaktuu kep aytam,  
Canıktatıp dağı aytam.  
(II. B. s. 46/1336)

Aşağıdaki mısralarda de-, ye- ve ket- (gitmek) fiillerinin dikine tekrarı söz konusudur. Ayrıca, bu fiillerle birlikte her mısra da üçüncü bir fiilin kullanılması, hareketli bir üslup meydana getirmiştir.

"Manas celmoğus çığat" dep ketti,  
.....  
Kaynasın mıktap cep ketti.  
"Manas Kıtaydı kırat" dep ketti.

.....  
Olturup etin cep ketti  
"Manas oyron çığat" dep ketti.  
(I. B. s. 18/51)

Destanda yer alan diğer fiil tekrarlarından bazıları aşağıdadır:

Ayışığı altın tuu kördüm,  
Altı sanalaş kol kördüm,  
Celpildeggen tuu kördüm,  
Cermayşkan kol kördüm,  
(VII, B. s. 242/938)

Kökkö uçkan sarı ıylayt,  
Köp çaşağan karı ıylayt,  
Asmandığı çar ıylayt,  
Altı çaşar bala ıylayt.  
(VII, B. s. 242/938)



## c. Sıfat Tekrarları

Manas'ta sıfat tekrarlarına da çok yer verilmiştir. Bazı kahramanlara verilen sıfatlar kelime grubundan oluşmakla beraber bu gruplar, klişeleşmiş hâldedir. Bu yüzden sıfat-fiil tekrarlarını sıfat tekrarlarıyla birlikte değerlendirmeyi uygun gördük. Destanda sıfatlar, bazı çok itibarlı ve olumlu şahsiyetlerle olumsuz şahsiyetlere verilmiştir. Bunlar, kahramanların taşıdıkları meziyetlere ve özelliklere göre belirlenmiştir. Kendilerine belli vasıflar verilen ve destanda çoğu zaman bu vasıflarla zikredilen şahıslar şunlardır: **Manas, Kökçö, Almambet, Ak-erkeç, Kanıkey, Buuday bek, Mendi bay** vb. Bu isimler destan boyunca bazen birbirine yakın mısralarda, bazen de muhtelif yerlerde tekrarlanır.

Er Manas

Batır Manas (Kahraman Manas)

Kapılan tuuğan Manas (Kaplan doğan Manas)

Kapılan tuuğan Almambet (Kaplan doğan Almambet)

Arıştı uzun Almambet (Arştan uzun Almambet)

Er Kökçö

Batır tuuğan Er Kökçö (Kahraman doğan Ek Kökçö)

Aylağıs tuuğan Er Kökçö (Dönek doğan Er Kökçö)

Buruksuğan Ak-erkeç (Güzel Ak-erkeç)

Erkelegen Kanıkey (Nazlı Kanıkey)

Bulğarı cıttuu Buuday bek (Misk kokulu Buuday bek)

Buzukka tuuğan Mendi bay (Bozuk doğmuş Mendi bay)

Destanda iyiler ve kötüler vardır. Bu zıtlık, cakşı (iyi) ve caman (kötü) gibi sıfatların tekrarıyla da belirginleşmektedir. Vereceğimiz örneklerde cakşı ve caman kelimeleri bazı yerlerde gramatikal olarak isim; stilistik bakımdan ise sıfattır. Sözü edilen sıfatların mısra başında aynı eklerle tekrarlanması, mısraları ritmik bakımdan da güçlendiriyor.

Cakşının atı ol bolso,

Cakşının kuşu ol bolso,

Cakşının iti ol bolso,

.....

Camandın atı ol bolso,

Camandın kuşu ol bolso,

Camandın iti ol bolso.

(III. B. s. 99/2108)

Cakşı catık kep ayssa

Cakşı coop bereyn!

Caman katuu kep ayssa

Caman coop bereyn!

(III. B. s. 74/798)

Destanda ay carkın (ay ışığı) ve kün carkın (güneş ışığı) gibi güzelliği ve berraklığı temsil eden sıfatların sürekli olarak törö (efendi), çoro (yiğit) ve uul (oğul) için kullanılması ve aynı ifadeler içinde tekrarlanması dikkat çekicidir:

A süyünçü, ay carkın, töröm,

Bu süyünçü, kün carkın, töröm!

(V. B. s. 161/428)

Atı cakşı ay carkın, töröm,

Özü cakşı kün carkın, töröm

(V. B. s. 180/1381)

Atı cakşı ay carkın, çorom,

Özü cakşı kün carkın, çorom.

(V. B. 180/1406)

Aynalayn ay carkın uul,

Özü cakşı kün carkın, uul.

(V. B. s. 177/1262)

## d. Yakın ve Zıt Anlamlı Kelime Tekrarları

Manas'ta aynı kelimelerin yanında anlamca birbirine benzeyen kelimelerin tekrarı da görülmektedir. Şu mısralarda "at" anlamına gelen kulun (süt emen tay), bee (kısarak), at, cılkı (at) gibi isimlerin mısranın değişik yerlerinde kullanıldığını görüyoruz. Bu tür kelimeler, Manas'taki kelime dünyasının zenginliğini göstermesi bakımından da son derece dikkate değer:



Altımız cele miñ kulun,

.....

Seksen cele son kulun,

.....

Kaysı tuu beeni soyorun bilbeyt,

Kaysı tukur attı soyorun bilbeyt,

Köp cılkının arasında.

(s. 34/682)

Koştoğon atıñ kususun, çorom!

Aydağan cılkıñ kususun, çorom!

(VII. B. s. 235/553)

Aşağıdaki mısralarda ise kakşat- (ağlatmak), kır- (yok etmek) ıylat- (ağlatmak) ve sapır- (yok etmek) gibi hemen hemen aynı anlama gelen fiillerin mısra sonunda tekrarlandığını görüyoruz.

Kalçanın curtun kakşatamın.

.....

Kızılbaş curtun kırāmın.

.....

İndinin curtun ıylatamın.

(III. B. s. 66/376)

Sarttın curtun sapırdım.

.....

Kalçadın curtun kakçattım.

.....

Kıtaydın curdun kırdım.

(III. B. s. 92/1760)

Şu mısralarda ise Manas'a verilen sıfatlar, Manas'ın gücünü, heybetini ve büyüklüğünü göstermesi bakımından birbirine benzemektedir. Ala tooday (Ala dağ gibi), ağın suoday (akar su gibi), terektey (kavak gibi), tenistey (deniz gibi) gibi tabiat unsurlarından faydalanılarak elde edilen sıfatları kullanan manasçı, sıfatla Manas arasında reel olmayan, mecâzi bir ilgi kurarak hayâl dünyasının genişliğini ortaya koymuştur:

## MANAS DESTANI'NDAKİ KELİME, CÜMLE VE BÖLÜM TEKRARLARI

Ala-tooday Manasıñı

.....

Ağın suoday Manasıñı

.....

Terektey seniñ Manasıñı

.....

Tenistey seniñ Manasıñı

(III. B. s. 101/2241)

Yakın anlamlı kelimelerin yanında zıt anlamlı kelime tekrarları da âhengi meydana getirmektedir:

Cakşılıktuu kep bolso,

.....

Camandıktuu kep bolso.

(II. B. s. 48/1432)

Cakşılaşa cakşılaşıp alarbıs,

Camandaşa camandaşıp cılabıs!

(III. B. s. 78/2039)

## 2. CÜMLE TEKRARLARI

### a. Aynı Cümlelerin Tekrarı

Manas destanında birbirinin aynı cümlelerin tekrarına az rastlanmaktadır. Daha çok çeşitli bakımlardan birbirine benzeyen cümlelerin tekrarı vardır. Aşağıdaki örneklerde bazı cümleler birbirinin aynıdır; bazılarında ise sadece baştaki unsur değişmektedir. Cakıp hanın Manas'a lâıyk kız bulamaması dile getirilirken aynı cümlelerin tekrarı dikkat çekicidir. Bu tekrarlar, Cakıp hanın hangi endişeleri taşıdığını göstermenin yanı sıra mısralara güçlü bir ritim de kazandırmıştır.

Kalmaktın curtun kıldırdım,

.....



Andan suluu tappadım,  
Kalçanın curtun kıldırdım,  
Andan suluu tappadım,  
Kızılbaş curtun kıldırdım,  
Andan suluu tappadım.

.....

(III. B. s. 72/712)

Bu tarzdaki diğer örneklerden bazıları şunlardır :

Kan balası erkesiñ,  
Erkelikti aytasiñ,  
Bek balası erkesiñ  
Erkelikti aytasiñ

(III. B. s. 84/1320)

Şooruktan kısı Akılay, çorom,  
Andan merset coğ-ele, çorom,  
Kimge berem süyünçü, çorom?  
Kan balası Kanıkey, çorom,  
Andan merset coğ-elka, çorom,  
Kimge berem süyünçü, çorom?

(V. B. s. 162/485)

Altın-emel, Küröñköy, çorom,  
Anı körgön barsıñbı?  
Şemey-kala, Kızıl can.  
Anı körgön barsıñbı?

(VII. B. s. 225/14)

#### b. Benzer Cümle Tekrarları

Manas'ta benzer cümlelerin tekrarı fazladır. Bunlar; ya şekil ve anlamca; ya da sadece şekilce benzer cümlelerdir. Tekrarlanan cümleler kısa ve basit yapıdadır. Şekil ve anlam bakımından benzer cümlelerde, cümlelerin çoğunlukla bir unsuru değişmektedir. Bu da, daha başta yer alan unsurdur. Ara sıra sondaki unsurların da değiştiği görülür. Bu unsurların gramatikal olarak da aynı özelliği ta-

şması, mısralarda çok güçlü bir âhenk oluşturmuştur. Bununla ilgili birkaç örnek aşağıda sunulmuştur:

Atakeñde bilbediñ, Manas,  
Enekeñdi bilbediñ, Manas,  
Kırk çoronu bilbediñ, Manas!

(III. B.s. 107/2550)

Katınga keñeş salayn!  
Balama keñeş salayn!  
Ağama keñeş salayn.

(III. B. s. 76/910)

Cakıp kan konu bir suuğa  
Bakay konu bir suuğa,  
Manas konu bir suuğa,  
Acıbay konu bir suuğa.

(III. B. s. 109/2657)

Kaňğaylap kelet bir atıñ,  
Altaylap kelet bir atıñ,  
Orustap kelet bir atıñ,  
Kırgıstap kelet bir atıñ,  
Kırımdap kelet bir atıñ.

(IV. B. s. 138/1149)

.....

Er Manas kele catır,

.....

Kan Manas kele catır,

(V. B. s. 154/91)



Töröñ kaysı boluçu,  
Tölöñgüt kaysı boluçu,  
Karıñ kaysı boluçu,  
Karañ kaysı boluçu.

(V. B. s. 160/371)

Ak çatırdı бүктүнör,  
Ak borçukka cүктүнör,  
Kök çatırdı бүктүнör,  
Kök borçukka cүктүнör.

(VII. B. s. 225/27)

Manas'ta şekilce benzer cümlelerin tekrarı da vardır. Bu cümleler de yapı olarak basit cümleler olup mısralarda simetrik tarzda tekrarlanır. Basit ve kısa cümleler, gerçekten de mânânın etkili bir şekilde ve kolayca dinleyiciye ulaşmasında önemli bir rol oynarlar. Ayrıca sözü edilen cümlelerdeki üslup, bize mâni ve bilmece türünü hatırlatmaktadır:

Çını degen çını bar,  
Çiy iylegen darım bar,  
Ölgön candı tırgıskın,  
Öçkön ottu tamıskın,  
Ak baktağa orop alğan sarın bar.  
Ak batağa orop alğan darım bar.

(III. B. s. 64/270)

Tüşüñdү таар corusam.  
Acekeñdi kaşıña al!  
Tüşüñdү buzuk corusam.  
Acekendi başın al!

(II. B. s. 47/1355)

Eki teşik bir kelse,  
Abıyrıñdın ketkeni:  
Eki nayza bir cesse,  
Acalıñdın cetkeni!

(IV. B. s. 150/2065)

Kanday muñduu it ede,  
Kanday muñduu kuş ede.  
Kanday muñduu et ede?

(III. B. s. 99/2103)

### 3. BÖLÜM TEKRARLARI

Manas destanında üzerinde durulan duygu ve düşüncelerin destan boyunca aynı veya benzer ifadelerle tekrar verildiğini görmekteyiz. Bu tekrarlar, Manas'ın âdeta bel kemiğini oluşturmuştur. Bir kahramanın dile getirdiği duygular ve fikirler aynı kahramanın veya onunla diyalog içinde olan başka bir kahramanın ağzından tekrar ifade edilmektedir. Bazen de aynı ifadeleri Manasçı tekrarlamaktadır. Bu tekrarlar, aynı sayfalarda, aynı epizodun farklı sayfalarında veya farklı epizotlarda bazen aynı şekilde, bazen de yapı aynı olmakla beraber hitap edilen şahsın, bazı kelimelerin, fiil kipinin ve fiil şahsının değişmesiyle yer almaktadır. Gerçekten de bu tür ifade tekrarları natürel bir şekilde anlatılmak istenen duygu ve düşünceleri daha kuvvetli bir mesaj halinde aktarmış ve mısralarda çok tabii bir ahenk meydana getirmiştir. Her epizotta sık bir şekilde tekrarlanan bu ifadeler, Manas'ın, kendi içinde bir birlik ve bütünlük ihtiva ettiğini göstermektedir.

Manas'ın yiğitlerine seslenirken kullandığı ifadeler çoğu zaman birbirinin aynıdır. Bu örneklerden birkaçı aşağıda yer almaktadır:

Eldüü cerden çoğultup,  
Ekçep alğan köy-ğaşa,  
Kalktuu cerden çoğultup,  
Kalap alğan sap-ğaşa.  
Barıñ birdey erender,  
Barıñ birdey berender.

(IV. B. s. 151/2117)

Manas V. bölümde de yiğitlerine "çorom" kelimesinin ilâvesiyle aynı ifadelerle seslenmektedir:

Eldüü cerden çoğultup, çorom,  
Ekçep alğan köy-ğaşa, çorom,  
Kalktuu cerden çoğultup, çorom,



Kalap alğan sap-kaşka, çorom,  
Barıñ birdey esender, çorom,  
Barıñ birdey berender, çorom,

(V. B. s. 162/465)

Manas, yiğitlerinin savaşa hazırlanmalarını istediğinde ise aşağıdaki ifadeleri IV. ve V. epizotlarda aynen kullanmaktadır:

Soottı cıydım sen üçün, çorom,  
Sayışıp ölgün men üçün, çorom,  
Kılıştı cıydım sen üçün, çorom,  
Kırılışkın men üçün, çorom!

(IV. B. s. 151/2143: V. B. s. 194/2144)

Almambet, Manas'ın yurduna geldiği zaman altı kişi tarafından karşılanır. Almambet'in hem altı yiğide hem de Acıbay'a verdiği cevap birbirinin aynıdır:

Kanduu cerden kelemın,  
Kaŋa kebım aytamın:  
Bektüü cerden kelemın,  
Bekke kebım aytamın.

(II. B. s. 51/1589)

Kandu cerden kelemın,  
Kanıña sözüm aytamın!  
Bektuu cerden kelemın,  
Begifte sözüm aytamın!

(II. B. s. 52/1624)

Destanın II. epizotunda altı yiğidin ve Acıbay'ın Almambet'e verdiği cevap da birbirinin tekrarıdır. Sadece fiilin şahsı değişmektedir.

Kanduu cerden kelsefiz,  
Kaŋa sözün aytasañız,  
Bektü cerden kelsefiz,  
Bekke kebıñ aytasañız.

(II. B. s. 51/1594; s. 52/1629)

Aynı ifadeler, Köz Kaman epizotunda Kuu-balanın ağzından da benzer şekilde birkaç defa tekrarlanır:

Men törölü curttan kelemın,  
Töröñü kebım aytamın!  
Kanduu curttan kelemın,  
Kanıña kebım aytamın.

(V. B. s. 160/367)

Destanda müjde isteyici ifadeler de değişik kahramanlar tarafından aynı şekilde tekrarlanır. Bu örneklerde ise sadece hitap edilen şahıslar ve bazı kelimeler değişmektedir.

Kuu-bala, Cakıp hanla Közkaman'ın akrabalık ilişkisini Almambet'e anlattıktan sonra şu şekilde müjde ister:

A süyünçü, ay carkın, töröm  
Bu süyünçü, kün carkın, töröm!  
Süyünçümdü bat berçi, töröm!  
Bat berseñ de tes berçi, töröm!  
Matoodan çeçpey töö berçi, töröm!  
Bokçodon çeçpey ton berçi, töröm!

(V. B. s. 161/428)

Almambet Kanıkey'e, Közkaman'ın Cakıp hanla kardeş olduğunu, Kal-mukların eline düştüğünü, orada yaşadığını, şimdi ise göçüp geldiğini müjdelerken benzer ifadelere yer verilir:

A süyünçü, ay carkın cefie,  
Bat berseñ de tes berçi, cefie!  
Korodan bölböy koy berçi, cefie,  
Matoodan çeçpey töö berçi, cefie,  
Bokçodon çeçpey ton berçi, cefie.

(V. B. s. 169/841)

Kahramanların kadınları esir almak istedikleri zaman kullandıkları ifadeler de birbirine benzer. Aşağıda, bu örneklerin birkaç epizotta yer aldığını görmekteyiz. Bu örneklerde de fiil kipi ve şahıs değişmektedir.



Cakıp han, Temir hanın, Kanikey'i Manas'a vermek istemediğini görünce şöyle söyler:

Aç bilekten alıcı  
At soñuna salıcı,  
Olco cesirin kılıcı,

(III. B. s. 76/891)

Manas'ın düşmanı Çon Coloy da aynı ifadeleri Kanikey için kullanır:

Kan balası Kanikey,  
Aç bilekten alarım,  
At soñunan salarım.

(IV. B. s. 145/1837)

Almambet'in Altınay'a söylediği sözler de buna benzerdir:

Aç bilekten-albasam,  
At soñuna salbasam,  
Alıp olco kılbasam

(V. B. s. 192/205)

Kanikey, Semetey'i Cakıp han ile oğullarının kötülüğünden kaçırıp sadık Bakay'dan yardım isterken onun Manas'ın yadigarı olduğunu şu ifadelerle dile getirir:

Eçkiden kalğan ulaktı, Bakay,  
Kursaktan kalğan çunaktı, Bakay  
Nayzadan kalğan celekti, Bakay,  
Manastan kalğan belekti, Bakay.

(VI. B. s. 209/345)

Kanikey tarafından Közkaman epizotunda sıkça tekrarlanan bu ifadeleri, Ayçörök de Semetey'in hatırası olan Seytek'i kötülüklerden korurken benzer şekilde kullanır:

Aysadan kalğan celegim,  
Cañıstan altay kalğan belegim,  
Soottan kalğan kuyağım,

Cañıstan kalğan tuyağım.

(VII. B. s. 257/1728)

Cakıp han Manas'a kız aramaya çıktığında bir çobanla karşılaşır. Çoban, Manas gibi bir hanın babasının karanlıkta dolaşmasına hayret eder ve bunun sebebini sorar:

Batır Manas uuluñ bar,  
Bu Manastın barında  
Attan cöyü bolduñbu?  
Attı istep cürdüñbü?  
Batır Manas barında  
Tondon kemçil bolduñbu,  
Tondı istep cürdüñbü?

(III. B. s. 70/583)

Cakıp han, müteakip mısralarda çobana benzer ifadelerle cevap verir:

Batır Manas barında  
Attan cöyü bolbodum,  
Attı istep kelbedim,  
Aştan açka bolbodum,  
Aştı istep kelbedim  
Tondon kemçil bolbodum,  
Tondı istep kelbedim.

(III. B. s. 70/509)

Almambet, Kökçö'nün yanında bulunduğu sıralarda halk için neler yapabileceğini Kökçö'ye şu şekilde anlatır:

Cabıgıñ may kılām dosum,  
Camı curtuñ bay kılām dosum:  
Tündüğüñdön may kılām, dosum,  
Tögöldöy bir curtuñ bay kılām!  
Tomoğa oñdap kaytāmın, dosum,  
Tomayağıñ baytāmın, dosum,  
Kempirge kuyruk çaynatām, dosum!  
Keliñge kete baylatām, dosum!

(II. B. S. 30/465)



Bu ifadeler, destanın daha sonraki mısralarında anlatıcı tarafından benzer şekilde tekrarlanır:

Kökçönün cabıgınan may kıldı,  
Camı curtun bay kıldı:  
Tündügünen may kıldı,  
Tügel curtun bay kıldı:  
Tomoğosun kayttı,  
tomayağın bayttı,  
Keling kette baylattı.  
Kempirge kuyruk çaynattı.

(II. B. s. 34/703)

Aynı ifadeler, ilerleyen mısralarda yine Almambet'in ağzından verilir. Bu tekrarda değişen sadece fiil kipidir. Görülen geçmiş zaman kipi, Almambet'in halk için düşündüğü şeyleri artık gerçekleştirmiş olduğunu göstermektedir:

Cabıgınnan may kıldım,  
Cama curtuñ bay kıldım,  
Tündügüñen may kıldım,  
Tügel curtuñ bay kıldım  
Tomoğofñdu kayttım.  
Tomayağın bayttım,  
Kempirge kuyruk çaynatım,  
Keliñge kete baylattım.

(II. B. s. 35/770)

Sonuç olarak şunları söylemek istiyorum. Destandaki kelime dünyasının zenginliği, aynı kelimelerin yanında yakın ve zıt anlamlı kelimelerin tekrarını da doğurmuştur. Tekrarlanan kelimeler, büyük çoğunlukla halk arasında değer ve önem kazanmış özel isimler ve kavramlardır. Bu tekrarlar, kelime noksanlığından değil, kelimeyi işleme gücünden kaynaklanır. İsimler, sıfatlar ve fiiller, özellikle ritmik tekrarları genel olarak söylemek gerekirse, Manas'ın bir aksiyon üslûbuna dayandığını gösteriyor. Dinamik ve aksiyona dayanan üslûp, aslında Türk topluluklarının tarihsel macerasına uygun millî bir üslûptur.

Manas destanındaki cümleler de manasçının hayâl ve kelime dünyasının

zenginliğine paralel olarak daha çok aynen değil, pozisyon değiştirerek tekrarlanmıştır. Destanda yer alan en dikkate değer tekrarlar ise bölüm tekrarlarıdır. Duygu ve düşüncelerin değişik epizotlarda aynen veya benzer şekillerde tekrarı tekniği, Manas'a güçlü bir âhenk kazandırmıştır. Bu tekrarların bazen farklı şahısların ağzından verilmesi, destana geleneğin yansıdığını; halkın aynı inanç, aynı duygu ve düşünce etrafında birleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Cümle ve bölüm tekrarları destanda âdeta bir formül oluşturmuştur.

Manas destanı, sadece kelime, cümle ve bölüm tekrarları bakımından değil; ses ve ek tekrarları bakımından da çok zengin bir malzemeye sahiptir. Manas'ın üslûbunu tam mânâsıyla belirlemek için sözü edilen unsurların ve Manas formlerinin çok sağlam bir şekilde tespit edilip değerlendirilmesi gerektiğine inanıyorum. Bunun sonucunda umumî halk söyleyişleriyle Manas arasındaki ortak özellikler belirlenerek tarihî Türk üslûbu ortaya çıkarılabilir.



## "MANAS" DESTANI'NIN DERLENMESİNİN, YAYINLANMASININ VE YENİDEN ARAŞTIRILMASININ TARİHİ

SANJARBEK DANIYAROV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

Kırgız halkının birçok yüzyılları içine alan tarihi, hürriyet için mücadeleleri trajik ve şekil olarak ruhî medeniyetleri şaşıracak derecede zengin ve her türlü şifai, sözlü yaratıcılıkta, ayrıca öğretici şiirde beyan ediliyor. Halkımızın duygu yeteneğinin yüksek derecede olduğu hakkında dünya ve Rus âlimleri geçmiş zamanlardan beri söylemektedirler.

Millî folklörde ayrıca yeri olan, bir de şiir deryası olan "Manas" üçlüğü ve "küçük destanlar" diye adlandırılan birçok sayıda epik eserler mevcut. Birleşmiş Milletler Topluluğu'nun kararıyla bu sene 1000. yılını kutlayacağımız, bir de sadece Kırgızlar'ın ve başka Türk boylarının değil, dünya edebiyatında tekrarlanmayacak eser olan "Manas" kahramanlık destanı, halkımızın sözlü yaratıcılığının zirvesi sayılır. Büyüklüğü ve içine aldığı olaylar, hadiselerin çokluğu yönünden "Manas" destanına denk gelecek dünyada eser yoktur. "XX. yüzyılın Homer'i" olarak tanınan manasçı Sayakbay Karalayev'in (1894-1971) söyledikleri boyunca bu üçlük ("Manas", "Semetey", "Seytek") 500553 mısradan oluşmakta, bu haliyle dünyada bilinen "İliada" ve "Odissey"dan 20 misli, "Şah-Name"den 5 misli, "Mahab-Haratta"dan 2.5 misli büyük demektir.

Nesilden nesile ağızdan ağza geçerek tamamlanıp, çoğalıp, zenginleşip, ruhî medeniyetimizdeki bütün kıymetli ve asıl değerleri kendisine toplamış olan "Manas" destanı sadece Kırgız halkının birçok yüzyılları içine alan tarihini, bağımsız ve halk olarak, millet olarak kendini korumak için düşmanlarına karşı yap-

\* Prof. Dr., Academy of Sciences, Prospect Chui 265-a, 720071, Bişkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE.



uğu kahramanlık mücadelesi değil, hayvancılık hayatını, örf-âdetini, saltını, dünyasını, hayat anlayışını, estetik tabiatını, ahlâk anlayışını, dünya ve gökyüzü düşüncelerini, tıbbî ve dinî fikirlerini, düşüncelerini, başka halklarla olan muamelelerini, sosyal ve ruhî hayatın birçok taraflarını beyan eden bir ansiklopedidir.

Geçen yüzyılın ikinci yarısı başında Kazak âlimi ve aydını Çokan Valihanov: "Manas" destanı zaman içinde edebî zenginlik de kazanarak, Kırgızlar'ın "bütün mitolojisini, masallarını, menkıbelerini bir zamana toplamış ve bir insanın-Manas kahramanının çevresine toplamış ansiklopedik eserdir" diyor. Âlim Türkolog B. Radlov Kuzey Türk boylarının halkın sözlü yaratıcılığı üzerinde yazdığı eserinin giriş sözünde, bu Kırgızlar'ın epik destanı "Halkın hayatını ve bütün ilerlemelerinin, şiirsel canlanışı" diye yazmıştır. Şimdiki zamandaki adı uzağa giden dünya edebiyatında rolü olanlardan biri, Kırgızlar'ın meşhur yazarı Cengiz Aytmatov: "Manas" - epos (destan) okonus.. O, Kırgız halkının geçmişteki dünyası, bu onun (Kırgızların) dünya medeniyetine ve kültürüne yaptıkları büyük bir katkıdır" diyor.

"Manas" destanını asırdan asıra geçirip onu devamlı yeni hadise ve olaylarla zenginleştirip, içini derinletip, edebiyatı güçlendirip, şimdiki zamana kadar getirmekte masalcı âşıkların, manasçıların rolü büyüktür.

Kırgızlarda "Manas" destanını ezbere bilme yeteneğini meslek edineni "Manasçı" diye adlandırıyorlar. Âdetle "Manasçı" diye destanın birinci bölümünü ("Manas'ı") veya üç bölümü ("Manas", "Semetey", "Seytek") söyleyenlere, "Semeteyci" diye destanın ikinci bölümünü ("Semetey'i") söyleyenlere diyorlar.

"Manas'ı" ilk söyleyen insanın kim olduğu hakkında tam malumat yok. S. Orozbekoğlu kahraman Manas'ın evinin (çadırının) kuruluşu hakkında yarım gün söyleyen Coysan (ırçı) şarkıcıdan bahsetmiştir. Belki de, Manas hakkında ilk söyleyen insandır. Bunun dışında Manas öldüğünde, onun yaptığı kahramanlıkları ağıta katan kırk çoronun (yiğidin) biri İraman'ın şarkıcı oğlu, bundan daha önceleri, XIV-XV. yüzyıllarda, onun ağıtlarını, birleştirip, toplayıp, büyük bir eser yapan menkıbeci Toktoğul (ırçı) şarkıcıydı diye geçen şecereler var.

Kırgızlar'ın önce yazıları olmadığından bundan 2-3 yüzyıl önceki Manasçıların isimleri halkın hatırında kalmamıştır. Örneğin, XVIII. yüzyılda Nooruz (Nevruz) diye Manasçı yaşamış diye söz var. Sadece bu değil, XIX. yüzyılda yaşayıp, adı uzaklara, duyulan Keldibek, Balık (Bekmurat) ve onun oğlu Nay-

manbay'ın ne zaman dünyaya gelip, ne zaman öldüğü hakkında tam malumat yok. Bunun zamanında yaşayan büyük masalcı-âşıklar Tımbek Capi oğlu (1846-1902) ve Çoyuke Ömüroğlu'nun (1880-1925) biyografisi ve yaratıcılığı elimizde mevcut. Dileğe karşı, yazı ve matbaanın olmadığından yukarıda isimleri yazılan Manasçıların gece-gündüz, haftalayıp, aylayıp söyledikleri "Manas" yazılmamış, çok önemli bulunmaz devletleri, hazineleri kendileriyle birlikte götürdüler.

Adı geçen, geçmeyen manasçıların içinde yalnız Tımbek'ten yazılan "Semetey'den" bir parça bize kadar geldi. (Bunun hakkında sonra bahsedilecektir) Bunlardan sonraki nesildeki manasçılara bizim zamanımızda yaşayan ünlü manasçılar Sağımbay Orozbekoğlu (1867-1930) ve Sayakbay Karalaoğlu (1894-1971) sayılır. Bunların şaşırtıcı yetenekleri yer alıp, yüzlerce mısralardan oluşan Manas'ın variantları (Sağımbay'dan destanın birinci bölümü, Sayakbay'dan üçlük yazılıp alınmıştır) onu dünya epik yaratıcılığın en güzel örnekleri olduğu açıklandı.

Manas Destanı'nı söylemekte yeteneği olan, halk arasında, tanınmış manasçıların şakirti olarak, terbiye, talim alan, onlardan destanın bazı bölümlerini, parçasını, bazen de tamamen söyleme yolunu öğrenen, hadiselerin sırasını, yeteneğine, âşkın kudretine göre, destandaki düşmanlarla mücadeleleri, kahramanların ve rollerin karakterini, tabiatı, gözlemi, olayları v.s. şiirlerle söyleyip, önceden söylenen mısraları zenginleştirip söylerlerdi. Örneğin; destanın üç bölümünü de tam bilen belli Manasçı Tımbek, Çoribaş, Keldibek, Akılbek, Balık gibi belli masalcı-âşıkların öğrencilerine büyük bir tesirleri olmuşlardı. Alp manasçı Sağımbay destanı söylemekte, manasçı olmasında Çoribaş'tan, Naymanbaydan, Tımbek'ten öğrenmiştir, küçücük başına ciltlik mısralar sığdıran Sayakbay Çoyuke'den örnek almıştır. Oysaki bizim zamanımızda yaşayan Manasçılar; Toğolok Moldo'nun (kendi adı Bayumbet Abdrahmanov) (1860-1942), Şapak Rısmendeev'in (1863-1956), Moldobasan Musulmankulov'un (1883-1961) nasihatçısı Sağımbay Orozbekov'dur. Böylece, "Manas" destanını söyleme yeteneği nesilden nesile geçerek, bizim günlere kadar geldi, ulaştı.

Kırgızlar'ın halk sözlü yaratıcılığı ve âşıkları hakkında yazılı kaynaklarda ilk defa XII. yüzyılda Arap dilinde yazan Tahir Al-Marvazi'nin kitabında karşılaşıyoruz. Kırgız folklorünün başı olan "Manas" destanının eskiden gelen XVI. yüzyılın yazılı kaynaklarından Sayf ad-Din Aksikenti'nin tacik (Farsî) dilinde yazılan "Mademu-at-Tavarih" eserinde karşılaşıyoruz. Bunda tarih-etnografik kay-



naklarla birlikte XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki hadiselerle ilgili Manas'ın delikanlı zamanındaki kahramanlıklarından bahsedilmiştir.

Kırgız halkının millî övünülecek eseri olan kahramanlık destanı "Manas'ı" ilmi olarak araştıran, yaymaya çalışan Kazaklar'ın geçen yüzyıldaki âlimi ve aydını Çokan Valihanov (1835-1865) olmuştur. O, 1856 yılında Rus Hükümetince düzenlemiş olan ilmi-askerî geziyle Isık-Gölün kenarındaki Buğu boyuna gelip (Kırgızlarda bir boy), Kırgızlar'ın tarihi, etnografisi, hayatı ve halkın sözlü yaratıcılığıyla tanışıp, "Manas" destanındaki önemli bölüm veya konulardan biri olan "Kökötay'ın yas töreni"ni yazıp almıştır. Bu âlim adaletli destanın ilk yayılmasıdır. Ama Ç. Valihanov, söyleyen manasçıların adını yazmamıştır. Yine de bu "Kökötay'ın yas töreni" bölümünü belli, çok yetenekli manasçıdan yazıp aldığı belli oluyor.

Kendisinin "Jungarya orepku" adlı eserinde C. Valihanov "Manas" destanının çok kıymetli eser olduğunu, yazıp aldığı "Kökötay'ın yas törenine" kısaca giriş yaparak Rus âlimlerini de haberdar etmiştir. Âlimin erken hayatının bitmesinden dolayı yazı matbaada basılmañdan, 1904 yılında onun eserleriyle ilk defa o zaman yazılmıştı.

"Kökötay'ın yas töreni" yazıldığı zamandan yüzyıl geçtikten sonra, daha doğrusu 1964 yılında Kazakistan'ın âlimi A. Margulan önceki SSCB İlim Akademisinin Asya Halkları Enstitüsünün arşivinden, onu (yazıyı) bulup, hakkında eser yazarak, onun içine her şeyini katmıştı. O, daha sonraları "Kökötay'ın yas törenini" Kazak diline çevirip, ayrıca kitap olarak çıkmıştır.

Kırgızlar'ın halk sözlü yaratıcılığını, bunun içinde epik eserleri toplama, onları yayınlama boyunca çok işleri yürütenlerin biri Rus Doğuyu Araştırmacı ve Türkolog B. B. Radlov (1837-1918) olmuştur. O, 1862 ve 1869 yıllarında Isık-Göl'de ve Çü bölgeleri'nde bulunup, Buğu, Sarıbağış ve Solto boylarının arasından "Manas" destanı'nın üç bölümünü ve başka folklor eserleri yazıp, Kırgız halkında epik nazımın ilerlemesinden bahsedip, Kırgızların şarkı söylüyor gibi destan söylemelerine dinleyicilerin ise, değerine bakuklarına ve çok dikkatle dinlediklerine şaşırmıştır.

B. Radlov, topladığı kaynakları elekten geçirip, "Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatının Örnekleri" eserini V. cildine katarak, 1885 yılında metni Latin harfiyle Kırgız Dilinde ve onu Alman Dilinde kitaba çıkarmıştır. İçine 12,5 bine

yakın şiir mısralarından oluşan "Manas", Semetey", "Seytek" üçlükten kısa parçaları, bunun dışında epik başka destanlardan örnekler de mevcut. Ve Kırgız halkının çok zengin ve çeşit sözlü yaratıcılığı hakkında mânâsı yönünden araştırmaya eşit âlimin "Giriş Sözü"yle yazılan "Yabanî Taş Kırgızları'nın Konuşması" adındaki kitap, gerçekten Kırgız dilinde yayınlanmış ilk eserdir. B. Radlov'un yaptığı işin kıymeti değeri, büyüklüğü bundadır.

Macar âlimi G. Almaşi XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başından Türkistan'a gelen zoolojik geziye katılarak, 8 ay boyunca Çü ve Isık-Göl Kırgızları'nın arasında, onların dili ve sözlü yaratıcılığıyla ilgilenip, Kırgız dilinin leksikolojisi boyunca birçok kaynak toplamıştır. Daha sonraları, Budapeşte'de (Macaristan'ın başkenti) yayınlanan "Keleti Szemle" ("Doğu Görüşü", 1911-1912, XII cilt) dergisine "Kahraman Manas'ın Oğlu Semetey'le Vedalaşması" adındaki makalesini Alman dilinde yayınlayıp, onda "Manas" destanı'nın şiir gibi mısraları ve şiirsel gibi meselelerine önem verip, Manas'ın Beccin'e yaptığı kâzatu adındaki konudan 72 mısra şiiri latin harfine çevirip, onun Alman dilinde çevirmesi ile birlikte vermiştir.

Eğer yukarıda söz ettiğimiz âlimler "Manas" destanından bazı bölümleri kimlerden, hangi manasçılardan yazıp aldıkları hakkında malumatlar bırakmamışsalar da, Rus Coğrafya Cemiyetinin düzenlediği ilmi gezi ile 1903 yılında Bişkek'e gelen Rus ressamı B. V. Smirnov Kencekara adındaki âşık-bestecinin ağzından çıkan destanın ikinci bölümü olan Semetey'den bir parçayı sadece kağıda yazma değil, ilk defa 270 mısradan oluşan şiir topunu fonografa yazıp ve yine sadece bu değil şarkıcının, âşıkın dış görünümünü, yüzünü kağıda düşürmüştür. O, grammoфона yazılıp alınan; tekrarlanmayacak kaynak bizim günlere ulaşmış, şimdi Kırgız Cumhuriyeti'nin Orta Devlet Arşivi'nde bulunuyor. B. Smirnov topladığı destanın bazı konularını sonradan giriş söz veya kara yazı (şiir şeklinde olmayan yazıyla) ile beyan ederek, 1914 yılında Moskova'da yayınlanan "Türkistan tarlalarında" adındaki makalelerinde bahsedilmiştir. Bu Manas'ın bazı konularının Rusya'daki Ekim ihtilâline kadarki zamandaki matbaadan dördüncü yayımıydı.

Bu meseleyle ilgili yine bir açıklama, meşhur Manasçı Tımbek, Prjevalsk (yezdinin) bölgesinin Narın çevresinin başkanının talebi boyunca 1898 yılında "Semetey'in" bazı konularından yazıp verdim diye söylemiş. Âşık-masalıcının 4 yıl sonra vefat etmesi ve başka durumlara da önem verirken Kırgız dilinde yayınlanan eserlerin ilklerinden olup, 1925 yılında Moskova'da yayınlanan "Tımbek,



Semetey Kahramandan Bir Bölüm" adında kitap (184 sayfa toplam) bu eserin ayısının bulunması mümkün.

Kırgız Medeniyeti'nin değerli mirası olan "Manas" destanı ilmî olarak her taraftan araştırma, onun bölümlerini halk içinden toplamak, gerçeği söylersek Sovyet devrinin zamanında başladı.

Orta Asya'da, bunun içinde Kırgızistan'da Sovyetler Birliği kurulduğu günden itibaren halk sözlü yaratıcılığını toplama işi başlamıştı. Örneğin, 1919 yılının Mayıs ayında Verney (Alma-ata'nın eski adı) şehrinde bir ay müddetiyle olan âşıkların toplantısı düzenlenip, ona Yedi-Suu Vilayeti'nin (buna Talas bölgesi'nden başka tüm Kırgızistan giriyordu) bütün bölgelerinden 19 âşık çağırılıp, onlardan Kırgızlarla Kazakların şiirleri, atasözleri, folklörün başka örnekleri yazılmıştı. Sonraki yılın Nisan ayında Türkistan Otonom Cumhuriyeti'nin Halk Eğitimi Komiserliği göçmen halkın arasından yazı kaynaklarını toplamak için Yedi-Suu ve Sır-Derya vilayetlerine komisyon göndermiştir.

Aynı zamanda yerli halkın halkî yaratıcılığını toplama boyunca Yedi-Suu Vilayeti'nde ayrıca komisyon düzenlenip, onun başına o zaman az karşılaştığımız Kırgız aydını ve âlimi millî alfabe ve birinci Alippeyi (Elif Be'den geliyor) ortaya çıkaran İ. Arabayev seçilmişti. Bu adam, Kırgız halk sözlü yaratıcılığını toplama ve onun örneklerini beyan etme boyunca çalışmalar yapıp, böyle kurumları bölgelerde kurarak, folklörü toplama için öğretmenleri v.s. eğitilmiş insanları, Taşkent ve Alma-Ata'da okudukları zaman Kırgız gençlerinin (tatil zamanında) resmini çekmiştir. Bu zamanda meşhur manasçı Sağımbay Orozbakoğlu'nun söylediklerini ("Manas" destanı'nı) kağıda geçirme işi düzenlenmiştir. Bu iş, eğitilmiş öğretmen, geleceğin meşhur folkloristi İbray Abdrakmanov'a verilip, o, dört yıl (1922-1926) manasçıyı manas söyletip, hepsini yazıp almaya çaba göstermiştir. Sağımbay'ın sağlığı nedeniyle 1926 yılında bu iş duraklamıştır. İbray, manasçıdan destanın birinci bölümünü ("Manası") yazmaya yetişmişti. Neticede 180378 mısra şiir yazılıp, 260 matbaa tabağı oluşturmuştu.

İ. Abdrahmanov'un, manascının arkadaşlarının dediklerine göre Sağımbay "Manas'tan" destanın ikinci bölümünü "Semetey'i" daha güzel söylediğinden bahsediyorlar. Boşuna o (Manasçı) kendisine ben "Semeteyciyim" dememiştir. Çok üzücü şey "Semetey" ve son bölümü "Seytek" yazılmamış (Sağımbay'ın söyledikleri) bize kadar gelmemiş, âşıkla birlikte gitmiş.

"Manas"ı araştıran âlimler, bir ağızdan S. Orozbak oğlundan yazılanı, şimdiki elimizde bulunan destandaki yaratıcılığı, stülinin poetikliği (şiir gibiliği), halkın hürriyeti için mücadelesi hakkında zenginliği, ve bunları hayal olarak dinleyicilere tesir vermesi, sosyal hayatı ve tabiatı bilinçli olarak canlandıran (dinî motiflerin çokluğuna bakmadan) ayrıca farklı, yukarı, değerli olduğundan bahsediyorlar.

Meşhur Manascılar doğuştan yetenekleri vardı. Bundan dolayı onların âşık yeteneğine göre "Manas" destanını söylediği bölümler ayrı ayrıdır. Sağımbay Orozbakoğlu da âşık olarak düğünlerde (toylarda) şarkı söyleyip, sanat şiirlerini okuyup, ağıtları söyleyip, hayatla ilgili şiirler yaratıp, "Manas" dışında böylece de halk arasında tanınmıştı (Elimizde onlardan tam mevcut değil).

Bizim zamanımızda yaşayan alp manasçı Soyakbay Karalaoğlu'dur. O'ndan 1932-1947 yılları zamanında "Manas" üçlüğü yazılmıştır. "Manas"tan 84.517 mısra, "Semetey"den 316.157 mısra, "Seytek"ten 84.697 mısra, devamı olarak Kenen, Alımsarik, Kulansariklar hakkında 15.186 mısra yazılmıştır. Toplam, Soyakbay'ın söyledikleri yarım milyondan fazla mısradan oluşuyor. Kendinden önceki manascıların mirasını derin öğrendikten ve küçücük başına cilt cilt mısraları sığdıran S. Karalev'in bir daha dünyaya gelmeyecek yeteneğinden ortaya çıkan "Manas" destanı'nın mısraları başka manascıların söylediklerinden farklı, hadiseleri beyan etme yeteneği, halk ideasının derinliği, olarak en güzel söyleyicidir. Soyakbay, bunlarla birlikte "Taştök" gibi küçük destanların yaratıcısı.

Sovyet devrinde yaşayan Soyakbay'dan sonraki "Manas" üçlüğünü tamamen söyleyen manasçı Mambet Çakmorev (1896-1973) olmuştur. Ondan 234.500 mısradan oluşan ("Manas" 131 bin, "Semetey" 62.500, "Seytek" 41 bin mısra) destanın üç bölümü yazılıp alınmıştır.

Bunun dışında destanın önemli hadiselerini kısaca beyan eden, değerli yeteneği olan Manasçı Şapak Rismendev'in söylediği mısralar (77 bin mısra), Mol-dobasan Musulmankulov'un "Manas'tan" ve "Semetey'den" parçalar (58 bin mısra), Semetey'ci Akmat Rismendev'in "Semetey'den" (1891-1966) birçok olaylar, "Manas'tan" bazı parçalar, konular (49 bin mısra) Bağış Sazanov'dan (1878-1958) "Semetey'in" tam anlatılması ve "Seytek'in" kısaltılmış mısralar şekli (41.140 mısra) yazılmıştır. Meşhur yazar âşık Toğolok Moldo (Bayımbet Abdrahmanov) "Semetey'e ait olaylar hakkında 48.5 bin mısra yazıp bırakmıştır vs.



Kısacası, şimdiki zamanımızda Kırgız Cumhuriyeti'nin Millî İlim Akademisi'nin el yazma grubunda 30 Manascının söylediğini yazıp aldığı "Manas" üçlüğünün 2 milyondan fazla mısradan oluşan 42 çeşit anlatım şekli mevcuttur. Destanın bu tür çeşit anlatma şekillerini yayma işi hâlâ devam etmekte.

Kırgız halkının ruhî medeniyetinin doruk noktası olan "Manas'ı" toplama ile birlikte halka iletebilmek amacıyla Sovyet yıllarında destanın bazı parçalarını ve söyleme şekil çeşitlerini basınla yayınlama işi düzenlenmişti. Yukarıda anlaşıldığı gibi, ilk defa Tınıbek'in söylemesindeki "Semetey'den" büyük bir parça (3617 mısra) 1925 yılında matbaadan çıkmıştı, yayınlanıyordu. Faşist Almanya'ya karşı 2. Dünya Savaşı'nda (Atavatan Savaşı diye geçer) halkı hürriyet için, refah için düşmanla güreşmeye, vatanını sevmeye öğütleyen meşhur manasçıların söyleme şekillerinden alınan bazı konular üzerinde 2 kitap yayınlanmıştı. 1958-1960 yıllarında Sağımbay ile Soyakbay'ın söyledikleri üzerinde dört kitaptan oluşan "Manas" destanı'nın kısaltılmış şekli yayınlanmıştı.

Sonraki yıllarda destanın S. Orozbekoğlu'nun dört cildten, S. Karalaoğlu'nun beş cildten oluşan söyleme şekilleri yayınlanmıştır. Onların akademik yayınlanması hazırlanıp, matbaaya verildi, ilk kitapları "Manas'ın" 1000 yıllığına doğru yayınlanacak.

1930 yıllarında "Manas'ın" bazı olaylarını, hadiseleri Rus Diline çevirme işi başlayıp, kitap olarak birçok defa yayınlanmıştı: C. Kılıçkov'un çevirdiği "Almambet ve Altınay" (1936), C. Lipkin, L. Renkovskiy ve M. Torlovskiy'in çevirisinde "Büyük Gazavat" (Çon kazat) (1946), C. Lipkin ve L. Penkovskiy'in çevirisinde "Manas" Kırgız halkı'nın destanlarından bazı olaylar (1960) sonraki senelerde "SSCB halkları'nın destanları" adında Moskova'dan Sağımbay Orozbekoğlu'nun dört ciltten oluşan kitabı iki dilde Kırgızca ve Rusça yayınlanmakta (Son kitabı yakında yayınlanacak). Bununla birlikte, bu yayın destanın ideal mânâsını ve onun tarihî rolünü, Manas'ı tanımının ilmî yolunu açıklıyor.

Kahramanlık destanının (Manas destanı'nın) Rus diline çevirilmesi işinde, yayınlanmasında başka âlim filologlar K. Yudahin ve E. Polivanov, tercümanlar: P. Mirbadaleva, H. Kıdakş Pokrovskaya, B. Solouhin v.s. çok emeği geçmiş insanlar var.

"Manas'ın" kısaltılmış şekli Kazak ve Özbek dillerine, bazı bölümleri de başka Türk dillerine çevrildi ve yayınlandı. Destanın bazı bölümleri Türk, Fran-

sız, Alman, İngiliz, Macar v.s. dillerde yayınlandı.

"Manas'ın" bir yıllığıyla ilgili onun başka söyleme şekillerini, destan üzerinde araştırma hızlandı. Örneğin: Yusuf Mamay'ın "Semetey'i", S. Kasımbekov'un "Er Koşoy'u", Isa Cumabekov'un "Semetey'i", L. Abdrahmanov'un "Semetey'i", alp Manasçılar Sağımbay ve Soyakbay hakkında hatıralar, ilmî çalışmalar: C. Aytmatov'un "Manas-okyanus gibi destan", S. Musayev'in "Manas", Ç. Mahmutbekov'un "Manas" destanı'nda Kırgızlar'ın mücadelesinin ve hayatının canlandırılması", İ. Moldobayev'in "Manas"-Kırgızlar'ın tarihî medenî abidesi" gibi birçok kitaplar yayınlandı ve yakında halkın eline geçecek.

## KAYNAKLAR

- 1 - "Manas" - Kırgız Halkı'nın Kahramanlık Destanı (Rus dilinde) Frunze. 1963, s. 21.
- 2 - Aynı eser. s. 212.
- 3 - Valihanov Ç. Jungarya hadiseleri (Rus dilinde) kitap içinde: "Rus-coğrafya cemiyetinin yazıları. 2-kitap. Spb. 18.61. s. 51.
- 4 - Radlov, B. Kuzey Türk Boyları'nın Halk Edebiyatındaki Örnekleri: (Rus dilinde) V. bölüm. S. 6.1886 s. 22.
- 5 - Sovetskaya Kirgizia, 1971. 12 Mayıs.
- 6 - Mademu at-Tavararih, Leningrad Devlet Üniversitesi'nin matbaası, II. yayım. 1960.
- 7 - Rus - coğrafya cemiyeti'nin yazıları (I. kitap) SPb. 1861.
- 8 - Ç. Ç. Valihanov'un eserleri S. P6 1904.
- 9 - A. Margulan. Şıkan ve "Manas", Almatı, 1971.
- 10 - Kökötay'ın Erteçisi. "Manas" destanı'ndan Şokan yazıp aldığı bölüm. Aydargan A. Margulan, Almatı, 1972.
- 11 - "Manas" - Kırgız Halkı'nın Kahramanlık Destanı, s. 44-47
- 12 - Kökötay'ın Yas Töreni. Bışkek, 1994, s. 7.
- 13 - Kazak Cumhuriyeti'nin Almatı vilayeti devlet arşivi 360 fond, I opis, 27 - iş çantası s. 101.
- 14 - "Manas" - Kırgız Halkı'nın Kahramanlık Destanı, s. 84.
- 15 - Bakınız : Meşhur Manasçı Sağımbay, Bışkek, 1992.
- 16 - "Manas" - Kırgız Halkı'nın Kahramanlık Destanı, s. 5.



## MANASÇILIK MEKTEPLERİ

METİN ERGUN\*

Türk dünyasında destan anlatanlara değişik adlar verilmektedir. Sahalarda destancıya "olonghosut"<sup>1</sup>, Hakaslarda "haycı"<sup>2</sup>, Altay ve Şorlarda "Kayçı"<sup>3</sup>, Tuvallarda "Toolçu"<sup>4</sup>, Kazak ve Karakalpaklarda "Cırav"<sup>5</sup>, Özbek ve Türkmenlerde "Bağşı, bahşı"<sup>6</sup>, Başkurtlarda "Sesen"<sup>7</sup>, Tatarlarda "Çiçen"<sup>8</sup>, Tofalarda "Ülegerşi"<sup>9</sup>, Azerbaycan Türklerinde "Aşig" gibi adlar verilmektedir. Bunlar genel adlardır. Bu adların yanında birçok terimin daha destancılara ad olarak kullanıldığını biliyoruz. Bunlardan birkaç örnek verecek olursak, meselâ, Başkurtlar sesen teriminin yanında "kurayşı"<sup>10</sup>, terimini, keza Karakalpaklar Cıravla birlikte "cırsı", "kıssahan" gibi terimleri<sup>11</sup>, Kazaklar, "cırsı" ve "akın"<sup>12</sup> terimlerini de destancılar için kullanmaktadırlar.

Kırgız Türkleri ise destancılar için "Manasçı", "İrci", "Comokçu" ve "akın" terimlerini kullanmaktadırlar<sup>13</sup>. Buradaki "Manasçı" terimi oldukça enteresandır.

\* Yard. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya, TÜRKİYE.

1. Bkz. G.U. Ergis, *Oçerkl Po Yakutskomu Folkloru*, Moskva 1974, 181-185.

2. Bkz. M.A. Ungvitskaya, V.E. Maynogaşeva, *Hakasskoe Narodnoe Poeticheskoe Tvorçestvo*, Abakan 1972, 49-68.

3. Bkz. S. S. Surazakov, *Altay Folklor*, Gorno-Altaysk 1975, 137-140; N.I. Drenkova, *Şorskiy Folklor*, Moskva-Leningrad 1940, XV.

4. Bkz. Tiva Ulustun Aas Çoğaah, Kızıl 1976, 19-43.

5. Bkz. Esmagambat İsmailov, Akındar, Almatı 1956, 3-4; Kabil Maksetov, *Karakalpak Cırav Baksıları*, Nökis 1983, 3-7.

6. Bkz. V. M. Jirmunskiy, H.T. Zarifov, *Uzbekskiy Narodniy Gerolçeskly Epos*, Moskova 1947; H. Mirzayev, *Halk Bahşılarının Epik Karakteri*, Taşkent 1979.

7. Bkz. Başkort Halık İcadı, -Epos, Birinci kitap, Öfö 1972, 13.

8. Bkz. Tatar Halık İcadı, Destannar, Kazan 1984, 10.

9. Bkz. R.A. Şerhunayev, *Skazki i Skazoçnikli Tofalarlı*, Kızıl 1977.

10. Bkz. 7 nolu dipnot.

11. Bkz. 5 nolu dipnot.

12. Bkz. 5 nolu dipnot.

13. Bu konuda Kırgız Sovet Ensiklopediyası'nın ilgili bölümlerine bakılabilir.



Manasçı teriminin dışında Türk dünyasının hiçbir yerinde destancı, anlattığı destanın adıyla nitelendirilmez. Bu özellik sadece Manas'a ve Manasçılara aittir.

Türk dünyasının hemen her bölgesinde destancılık geleneği belli mekteplere ayrılmaktadır. Destancılar üsluplarına, stillerine göre birbirlerinden ayrılırlar. Bu mektep farkları, bazı bölgelerde oldukça belirgindir. Üslup farklılığının yanında motif farklılığı da oluşmuştur.

Türk dünyası destancılık geleneğinde görülen bu mekteplerden birkaç örnek vermek istiyoruz: Özbek Türkleri'nin bahşılık geleneği şu mekteplere ayrılır:

- a) Kurgan Mektebi
- b) Nurata Mektebi
- c) Şehrisebz Mektebi
- ç) Narpay Mektebi
- d) Bulungur Mektebi
- a) Kamay Mektebi
- f) Piskent Mektebi<sup>14</sup>

Özbek destancılık mektepleri esas olarak üslup farklılığı üzerine kurulurlar. Bununla beraber "kitabî malzeme" farklılıkları da bu mekteplerin oluşmasında önemli rol oynamıştır.

Karakalpak cıvırlık geleneğinde şu mektepler vardır:

- a) Ciyen Tağayulı mektebi
- b) Soppaslı Sıpara Cıvırlık Mektebi
- c) Nurabilla Cıvırlık Mektebi
- ç) Ögiz Cıvırlık Mektebi
- d) Cannazar Cıvırlık Mektebi
- e) Esemurat Cıvırlık Mektebi

14. Bkz. 6 nolu dipnot. Ayrıca Tura Mirzayev, "Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. Cilt - Halk Edebiyatı, Ankara 1982, 307-311.

#### f) Nağım Cıvırlık Mektebi<sup>15</sup>

Karakalpak cıvırlık mektepleri üslup, name farklılıklarının yanında repertuar farklılığıyla da birbirlerinden ayrılırlar.

Altay kayçılık geleneğinde mektepler, aşiret, boy adına bağlıdır. Altay Kayçılık geleneği esas olarak iki ana mektebe ayrılır:

- 1) Kayı damaktan çıkaranlar
  - a) Kumandı Mektebi
  - b) Çalgandu Mektebi
  - c) Bayat Mektebi
- 2) Kayı göğsünden çıkaranlar
  - a) Altay-Kiji Mektebi
  - b) Tuba Mektebi
  - c) Telenget (Tölös) Mektebi<sup>16</sup>

Görüldüğü üzere Altay kayçılık mekteplerinin farkı daha ziyade "kay"ın çıkış yeriyle ilgilidir. İkinci grupta yer alan Altay, Tuba ve Telenget mektepleri Tıva kayçılık geleneğiyle uygunluk arzeder.

Türkmen bahşılık geleneğinde şu mektepler vardır:

- 1) Sarıg Yolu : İki dutarda çalıp söylerler. Gıcag yoktur. Gurt Yakup, Ödeniyaz Nobat, Dövlətgeldi Ötgirev.
- 2) Marı Yolu : Gaygısız Carı, Hangeldi Annamıradov, Şükür Dağşı.
- 3) Ahal Yolu : Sâhı Cabbar, Milli Tacmuradov.
- 4) Yomut Yolu :
  - a) Daşauz yolu : Destancılık bu yolun en önemli özelliğidir. Gıcagla çalarlar. Çuval Bağşı, Magtımguş Garliyev.
  - b) Balkan yolu : Boğazdan söylerler. Gurbanniyazov.
- 5) Ersarı Yolu : Gıcag ile çalarlar. Övliyagalı Bağşı, Mustag Aymetov

15. Bkz. 5 nolu dipnot.

16. Bkz. 3 nolu dipnot.



Bagşı, Ahmet Bagşı, Amangarcık.<sup>17</sup>

Türkmen bagşı mektepleri birbirlerinden stilleriyle, nameleriyle ayrılırlar.

Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Diğer Türk boylarının destancılık geleneklerinde görülen bu mektep oluşumu, Manasçılık geleneğinde de vardır. Manasçılar, stil ve üslup bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Manasçılık mekteplerinin oluşumunda çıraklık müessesesi önemli rol oynamıştır.

Araştırebildiğimiz kadarıyla Manasçılık mekteplerinden ilk bahseden Muhtar Avezov'dur<sup>18</sup>. Avezov, manasçıları iki mektebe ayırmıştır. Bunlar :

a) Narın Mektebi

b) Karakol mektebi

şeklindedir.

Araştırmacı bu mektepler hakkında çok fazla bilgi vermemiştir. Sadece temsilcilerinden bazılarının isimlerini belirtmiştir.

Manasçılık mektepleri üzerinde Avezov'dan sonra Kalim Rahmatullin durmuştur. Rahmatullin, "Manasçılar" adlı eserinde manasçıları üç mektebe ayırmıştır<sup>19</sup>. Bu mektepler şunlardır :

a) Isık-Köl Mektebi

b) Tiyan Şan (Tanrı Dağı) Mektebi

c) Tüştük Mektebi

Rahmatullin de Avezov gibi, mekteplerin özelliklerini çok fazla belirtmemiştir. Hattâ, bu şekilde sınıflandırmasına rağmen, bunların tam bir mektep olarak kabul edilmeyeceğini söylemiştir.

Manasçılık mektepleri hakkında çalışan son araştırmacı Prof. Dr. Raisa Kızırbayeva'dır. Kızırbayeva, manasçıları dört mektebe ayırmıştır<sup>20</sup>. Bu mektepler şunlardır:

a) Çuy Mektebi

17. Abdırreşit Taşov'dan alınan bilgi.

18. Muhtar Avezov, *Misli Raznih Let*, Alma Ata 1959, 484.

19. Kalim Rahmatullin, *Manasçılar*, Frunze 1942, 33.

20. Raisa Kızırbayeva, *Skazitelnioe Masterstvo Manasçı*, Frunze 1984,

b) Isık-Köl Mektebi

c) Tiyanşan (Tanrı Dağı) Mektebi

d) Tüştük Mektebi

Manasçıları, "Tündük" ve "Tüştük" şeklinde mekteplere ayıranlar, tasnif edenler de vardır<sup>21</sup>.

Şimdi, dört başlık altında toplanan bu mektepleri ve temsilcilerini kısaca tanıyalım :

1. Çuy Mektebi : Bu mektebin temsilcileri : Keldibek, Balık, Naymanbay ve Akmat'tır.

2. Isık-Köl mektebinin temsilcileri: Nazar, Çoyuke, Sayakbay, Şabay Açızov, Mambet Cokmorov'dur.

3. Tiyan-Şan mektebi, Sagımbay, Şapak, İrismendiyev, Bayımbet, Abdır Rahmanov, Togolok Moldo, Bağış, Tınıbek, Aktan Tınıbekov gibi temsilcilerden oluşur.

4. Tüştük mektebinin temsilcileri ise Cañıbay Kocoke, Dosu Taşmetov, Kalbek Cumagulov, Tagaybek Muratov ve Çal Kadıkov'dur<sup>22</sup>.

Görüldüğü üzere, manasçılık mektepleri, manasçıların yetiştiği bölgeleri esas alarak gruplandırılmaktadır. Bölge esaslı bu gruplandırmalar, büyük oranda doğru olmakla birlikte çıraklık sistemi düşünülmeden yapıldığı için karışıklığa da sebep olmaktadır. Çünkü araştırmacıların farklı mekteplerde gösterdikleri bazı manasçılar birbirlerinin çırağıdır. Meselâ, Çuy mektebinin temsilcisi Akmat, Isık-Köl mektebinin büyük manasçısı Sagımbay'a on yıl çıraklık yapmıştır. Yine Tiyan-şan mektebinden Şapak, Çuy mektebinin temsilcisi Balık'ın yanında üç yıl çıraklık yapmıştır. Tiyan-şan mektebinin ulu manasçısı Tınıbek, Çuy mektebinden Keldibek'in ve ayrıca Isık-Köl mektebinden Nazar'ın çırağıdır<sup>23</sup>. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Çıraklar, Manası ustalarından öğrendikleri stille ve o epizotları kullanarak, işleyerek anlatılmaktadırlar. Bu yüzden mektepleri yukarıdaki gibi bölgelere göre belirlediğimiz zaman ekol karışıklığı meydana gelmektedir. Manasçılık mekteplerini çıraklık sistemine göre oluşturmak şimdilik

21. Bkz. 19. nolu dipnot

22. A.g.e.

23. Çıraklık geleneği hakkında Kalim Rahmatullin'in yukarıda adı geçen eserine bakılabilir.



mümkün görülmemektedir. Çünkü, Manasçılar üzerindeki araştırmalar henüz daha yeterli seviyede değildir.

Biz bu tebliğimizde Manasçılık mektepleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları yukarıda belirttiğimiz bölge esaslı mektepleri esas alarak incelemek istiyoruz. Manasçılık mektepleri arasındaki farkları şu şekilde gösterebiliriz:

1. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Manasçılık mektepleri arasındaki esas fark, stille, üslupla yani "ovon"la ilgilidir<sup>24</sup>. Manasçılık mektepleri arasında name farklılığı vardır. Bu farklılık, manasçılık mekteplerinin oluşumundaki en önemli faktördür.

2. Manasçılık mektepleri arasında motif farklılığı görülür. Özellikle dini motifler bazı mekteplerde neredeyse hiç görülmez. Mesela, Semetey'in Ürgönçsuyunu geçmesiyle ilgili epizot anlatılırken Çuy mektebine bağlı manasçılar, dini motiflerden, peygamberlerden, evliyalardan ve kutsal kişilerin yardımlarından söz ederler. Buna karşılık, aynı epizot, Isık-Köl manasçıları tarafından anlatılırken söz konusu motifler bu mektebe bağlı manasçıların çoğunda görülmez.

3. Manasçılık mektepleri arasında çok derin olmasa bile, kafiye farklılığı görülür<sup>25</sup>. Diğer mekteplerde "ovon"a, kulağa dayalı bir kafiye anlayışı varken Tiyan-şan manasçılarının bazılarında göze dayalı "kitabî" kafiye görülür.

4. Stile, üsluba dayalı bu farklılıkların dışında manasçılık mektepleri arasındaki en önemli ayrılık, epizot ayrılığıdır. Bazı mekteplerde destanın bir kısım epizotları anlatılmaz. Manas'ın doğumu, çocukluk çağı, Almambet'in müslüman olup Manas'a katılması, Kanıkey ile Manas'ın evlenişi, Çoñ Kazak, türbenin yapılışı, yine Çin hanı ile Alooke ile ve Afgan hanı Şooruk'la yapılan savaşlar ve Kaşgar'a yapılan sefer bütün mekteplerde ortak olarak görülen epizotlardır. Buna karşılık, Manas'ın kuzeye ve batıya yaptığı seferler, Türkistan seferi, Nükher dev ile olan savaşı, Cologdu esir etmesi, Afgan hanı Tülkü ile ve Neskara han ile yapılan savaşlar, Kökötöy'ün aşısı, Bay'ın gelişi, Acıbay'ın Mekke'ye gidişi, Baycigit'in düğünü, Semetey'in doğuşu, Manas'ın Mekke'ye gidişi, vb. motifler, mekteplerin bazılarında görülürken bazılarında görülmez.<sup>26</sup> Gerçi bunun tam bir

24. Rahmetullin, a.g.e, 21-23.

25. A.g.e.

26. M. Mamirov, Sayakbay Karalayevdin "Manas" Eposunun İdeyalık Körkömdük Özgöçölüğü, Frunze 1962; Mirzaya Tölömuşev-Şayloobek Düyşeyev, Uluu Manasçı Sagınbay, Bırkek 1992.

tasnifini vermek pek mümkün değildir. Çünkü bir mektebin bütün manasçılarında görülen bir epizot veya bir motif o mektebe bağlı bir manasçıda görülmeyebilir. Veya tam tersi, bir mektebe bağlı hiçbir manasçıda olmayan bir epizot, aynı mektebe bağlı bir manasçıda olabilir. Bu karışıklığın sebebi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, çıraklık sistemiyle alakalıdır. Çünkü, bazen bir manasçı bağlı bulunduğu mektebin dışında başka bir mektebin temsilcisi olan bir manasçıya çıraklık yapabilmektedir. Bundan dolayı, motif ve epizot bakımından mektepte tam bir uyuşmanın olduğunu söyleyemeyiz. Fakat, yine de motif ve epizot bakımından mektepler arasında genel bir farklılığın olduğunu söyleyebiliriz.

5. Çok derin olmasa bile mektepler arasındaki farklardan biri, ifadeyle, yani olayların anlatıldığı şahısla ilgilidir.. Bazı manasçılar destandaki olayları kendi ağızlarından, bazıları ise destan kahramanlarının ağızlarından aktarırlar. Yalnız, belirttiğimiz gibi, bu hususta mektepler arasında tam bir farklılık söz konusu değildir.

6. Epizotlar verilirken içlerindeki olayların sırasında farklılık görülür. Mesela, Isık-Köl mektebinin manasçısı Sayakbay, Manas'ın çocukluk çağındaki olayları şu şekilde verir. Manas; babasına küsüp obadan çıkıp gider. Yolda Hızır'la karşılaşır, onun yardımıyla buğday eker ve Akkulan'ı buğday satarak alır. Buna karşılık Tiyan-şan mektebinin temsilcisi Sagınbay'da Manas hiçbir zaman babasına darılmaz. Buğday da ekmez. Akkulan ise Manas dünyaya geldiği zaman doğmuş olarak gösterilir.

7. Manasçılık mektepleri arasındaki farklardan biri, savaşların anlatılmasıyla ilgilidir. Bazı mekteplerde küçük savaşlar bile bütün ayrıntılarıyla anlatılırken bazılarında bu tip savaşlar özetlenerek verilir.

8. Tüştük mektebi diğer mekteplerden oldukça farklıdır. Tüştük'te esas olarak destanın Semetay ve Seytek bölümleri anlatılır. Tüştük'te anlatılan Semetay ve Seytek destanları, diğer mekteplerde anlatılanlardan oldukça farklıdır. Mesela, bu mektebin en büyük temsilcisi olarak kabul edilen Cañıbay'ın Semetey'i ile Tiyan-şan ve Isık-Köl mekteplerinin temsilcileri olan Sayakbay ve Sagınbay manasçıların anlatıtlıkları Semetay destanını karşılaştıralım. Cañıbay, Semetey'in oğlunun adını Ümütöy diye vermektedir. Diğer mekteplerde Semetey'in oğlu Seytek olarak verilmektedir. Cañıbay'da Seytek, Kökçö'nün oğludur. Diğer mekteplerin temsilcileri Seytek diye ırlarken Cañıbay, Ümütöy diye ırlamaktadır. Bu destancının metnine göre, Kökötöy, Kazan'ın ve Orenburg'un beyi olan "Sarı



Nogay"dır. Diğer mekteplerin manasçıları Semetey'i bir kel ile karşılaştırırken Cañıbay, "Kara taz" - "Sarı-taz" diye iki kelle karşılaştırmaktadır. Yine bu destanın metninde diğerlerinden farklı olarak Kıyas'ı Ümütöy öldürmektedir; Semetey'i Kañoro öldürmektedir.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz: Kırgız Türklerinin destancılık geleneğinde Türk dünyası destancılık geleneğine uygun olarak manasçılık mektepleri vardır. Manasçılık mektepleri arasında belli epizotların, sujelerin anlatılmasında benzerlikler olsa bile, özellikle üslupla ve epizotla ilgili ayrılıklar da vardır. Çıraklık sistemi göz önünde bulundurularak yapılacak yeni sınıflandırmalar, Manasçılık mektepleri arasındaki ilişkiyi belirlemede faydalı olacaktır.

## KARAÇAY-MALKARLARIN KAHRAMANLIK DESTANLARI

### "NART" LARIN "MANAS" TAKİ PARALELLERİ

ARIUKA GELÂYEVA\*

Her milletin hayatında özellikle de yazı dilleri geç kurulan halklarda folklor'un büyük bir önemi olduğu şüphesizdir. Folklor halkın düşünce hazinesidir çünkü halk yıllardan beri hayatında görmüş olduğu acı ve sevinçlerini hayata bakışını iyilik arzusunu, âdet, töre, ahlâk gibi değerlere tapınmayı asırlar boyu nesilden nesile geçirerek folklorunda korumuştur.

Söz ustalarının, isimleri unutulmuş olan şairlerin işlerinin taş ustalarının işlerinden daha da güçlü daha da kuvvetli olduklarını biz bugün de görüyoruz. Taştan yapılmış kuleleri zaman rüzgarı süpürmüşse de, halkın fikir hazinesi, masalları, efsaneleri, şarkıları ve ata sözleri 20. asırda da yeniliklerini kaybetmeden halkın yüreğinde yaşamaya devam ediyorlar. Bazen folklorik eserler ise dünya kültürünü zenginleştiren parlak yıldızlar gibi olmuşlardır. Böyle folklorik değerlerden biri de Kırgız halkının destanı Manas'tır.

Dünyanın en uzun destanı olan Kırgız Türkleri'nin "Manas" destanı konu zenginliği ve tasviri gücüyle dünya edebiyatının şaheserlerinden biri sayılır. Manas'ı okuyan, onu dinleyen herkesin bu destanın zenginliği, çeşitli alanlarla olan ilgisi karşısında hayrete düşmemesi mümkün değildir.

Bu destanın esas konusu Manas'ın kendi halkının özgürlüğü ve bağımsızlığı için Çinli hanlara, Kalmuklara karşı savaşıdır. Bununla beraber Kırgız halkının günlük hayatı âdetleri, üzgün ve sevinçli zamanlarındaki töreleri, oyun-

\* Doç. Dr., Kabarti Malkar Devlet Üniversitesi, Fil. Fak. Öğretim Üyesi.



ları, düşünleri, türküleri; eski Kırgızların coğrafya, tıp, inşaat, astronomi, askerlik sanatıyla ilgili bilgileri de "Manas" destanında büyük bir yer almaktadır.

Ünlü kazak âlimi Çokan Velihanov 1856 yılında, "Manas" destanı hakkında şunları yazmıştır:

"Manas Kırgızların bütün mitolojisini, masallarını, efsanelerini bir zaman içine getirerek bir kahraman çevresinde toplamış olan Kırgız ansiklopedisidir. Bu destan Kırgızlar için bozkırda yapılmış bir İlyada gibidir. Kırgızların yaşayış biçimleri, gelenek ve görenekleri, dinî ve ahlâkî değerleri, coğrafyası, tıp bilgileri başka milletlerle ilişkileri bu destanda anlatılmaktadır." Manas'ta geçen olaylar alışılmış kahraman eposunun ölçülerinin dışındadır.

Bundan dolayı, Manas'ı sadece bir edebiyat eseri gibi değerlendirmek pek doğru değildir. Bence "Manas" şifahen söylenmiş tam bir edebiyattır.

Sadece Kırgızlar değil Türk kökenli olan halkların hepsi bu destanda dil, etnografya, din, yaşayış biçimi, aile, soy, âdet, gelenek ve benzeri bakımlardan birbirlerine ne kadar yakın olduklarını rahatlıkla görebilirler.

Ben bu konuşmamda şu anda coğrafi bakımdan birbirlerinden uzakta bulunan Kırgızların ve Karaçay-Malkarların tarihin derinliklerinden gelen yakınlıklarının işaretini iyi korumuş olan iki eserinin: "Manas'ın" ve "Nart" destanlarının yakınlığı, paralellliği üzerinde durmak istiyorum.

"Nart" destanı "Manas" gibi evvelden beri bilinmediği ve "Nart" destanı hakkında ilmî çalışmalar son zamanlarda yapılmaya başladığı için "Nart" destanını kısaca anlatmak istiyorum.

Karaçay-Malkarların folklorunda "Nart" destanı önemli bir yer tutar. Bu epos belli olduğu gibi Karaçay-Malkarlar'dan sonra Kafkasya'daki diğer halklarda; meselâ adıglarda, asetlerde, abhazlarda, çeçenlerde de vardır. "Nartlar'ın" konularına benzer konulara Dağıstan'da da rastlanılmaktadır. Fakat o halklarda destanın ismi aynı bazen konuları ve kahramanları yakın olduklarına rağmen, Nartlar'ın her Kafkas halkında bulunmuş olan türünün diğerlerine benzemeyen onlardan farklı olan özellikleri çoktur. O da Nartlar'ı yaratan her halkın tarihi ve kendi yaşayış biçimiyle ilgilidir.

Özellikle de Nartlar'ın, Karaçay-Malkar varyantlarında çok eski zamanlardan gelen Türk-Moğol motifleri görülmektedir.

Karaçay-Malkarların "Nart" eposu birkaç bölümden meydana gelir.

Destanın ilk dizisinde Nartların yer yüzüne nereden çıkukları, Örüzmek kahramanın devlere, yamyamlara ve Nartları zorlayan Kızıl Fak'a karşı savaşı, Şatanay'ın doğuşu ve onun Nartlar'a destek olduğu söylenilmektedir. İkinci bölümü Sosoruk adlı bir Nart kahramanının devlere karşı savaşıarak Nartlara ilk önce ateş getirdiği ve yiğit oyunları ile ilgili efsaneleri içine almaktadır. Üçüncü kısım ise yer yüzünde ilk demirci Debet'i, onun oğlu eşi bir dev olan Alavgan ve torunu cesur Karaşavay hakkındadır. "Manas" destanındaki "Manas", "Semetey", "Seytek" parçaları gibi, "Nart" destanının bu bölümleri de birbiriyle bağlıdır. Kendilerine de "Nart" diye aynı bir ad onun için verilmiştir. Bu destana başlık olarak verilen "Nart" kelimesinin etimolojisi bugüne kadar açıklanmamış, tartışmalı bir problemdir. Bazen bilim adamlarının söylediklerine göre "Nart" demek "erkek adam" demektir, meselâ İngiliz alimi Beyli "Nart" kelimesinin Hint-Avrupa dillerindeki "nıthra" kelimesinden çıktığını ve "güçlü kuvvetli erkek" anlamında kullanıldığını söylüyor. Oset ilim adamı Abayev ise "Nart" kelimesi "nara" "güneş" diyen Moğol kelimesindendir. Sonunda -t oset dilinde çokluğu gösteren ektir. Kelimeler kendisi de "Güneşin çocukları" anlamındadır diyor.

Karaçay-Malkarlar ise "Nart" kelimesini "cesur, yiğit" anlamında kullanıyorlar. Gerçekten Karaçay-Malkarların Nartları güreşte yenilmeyen, arslan gibi savaşan zeki ve cesur kişilerdir.

Manas'ın baş kahramanı da Kırgız halkını birleştirmeye çalışan yiğit bir adamdır. Onun için o tarihte yaşamış olan bir insandır diye betimleniyor. Karaçay-Malkarlar'ın nortları ise masallarda şekilde tasvir ediliyorlar. Fakat Nartlar halkın hafızasında gerçekten de Kuzey Kafkasya'da yaşamış olan cesur insanlar gibi kalmışlardır.

Kırgızların "Manas'ını" ve Karaçay-Malkarların "Nartlarını" karşılaştırdığımız zaman onların yakınlıklarını gösteren ilk önce göze çarpan şeylerden biri iki destanın da mitoloji ile sıkı temasları olduğudur.

"Manas" destanında masallar, efsaneler, hikayeler tarihle ilgili olaylarda karışık bir şekilde verilmişler. Meselâ, "Manas" destanında Manas Neskapi dev ve onun sayıca çok ordusunu savaşta yeniyor. "Nart" destanında kahraman Örüzmeğin eşi Şatanay da Temirkapu devin dev ve adam ordusunu yeniyor. Daha bir örnek: Manas'a komplo kurmuş hanlar ona geldiği zaman Manas'ın taht'a oturduğu



masallardaki gibi bir şekilde tasvir ediliyor. Onun tahtını korkunç bir ejderha ve yırtıcı kaplanlar koruyorlar. Onlar Manas'ın istediklerini istediği bir şekilde yapıyorlar. "Manas"ta masallara benzer bir diğer konu da avcılarının Makel adındaki dev ile savaşlarıdır.

"Nart" destanın ise esas konusu bile masallara bağlıdır. Nortların bütün hayatları devler ve ejderhalarla savaşta geçiyor.

Destanların mitolojiyle ilgili ortak motifleri onların kahramanlarının ateşin taşların, kuşların ve hayvanların dillerini bildikleri ve başka bir çehre alabildikleridir. Örneğin; "Manas" destanında Konurbay'ın gulyabani olduğu, Almanbet'in de sihir yaptığı gösteriliyor, veya Kırgız eposu "Seyteğ'in" bir varyantında Semetey'in eşi Ayçürek sihirbazlığı gücüyle başka bir kadına kendi çehresini veriyor ve düşmanları onu Ayçürek sanıyorlar.

"Nart" destanın kahramanı Karaşavay ve onun atı Gemuda da yüzlerini değiştirebildikleri, gulyabani oldukları söyleniliyor.

İki destanda da mecusiyle ilgili olaylar çoktur. Karaçay-Malkarların babaları bir şeyin, meselâ yerin, göğün, taşın, ormanın da kendilerinin birer Tanrısı vardır diye inanmışlar. O inanç ve Tanrılara tapınma "Nart" destanında açıkça görülüyor. Meselâ en meşhur Nartlar; örneğin nartların demircisi Debet yer Tanrısıyla gök Tanrısının oğludur. Satanay'ın babası güneştir, annesi aydır, Örüzmek gök taşından doğmuştur diye söylenilir.

O doğduğu zaman onun el ayası kan olmuş, O ise halk arasında Almanbet'in cesur bir insan olacağını gösteren bir işaretidir.

Manas'ta putperestlikle ilgiliyi gösteren bir örnek Manas'ın andıdır: Bana yer ceza versin, bana yüksek sonsuz gök ceza versin, bana keskin balta, ay-balta ceza versin. Veya Manas'ın babası ve arkadaşları ona: Sen üstümüzdeki Kuday-Tanrı gibi diye söylüyorlar. "Manas" ve "Nart" destanların ve bu destanlarda anlatılan olayların hangi devirlere ait olduğu bugüne kadar kesin olarak tesbit edilememiştir. Eğer bu destanlarda anlatılan olaylardan ilerlersek onların bazıları en eski devirlerle ilgilidir. Bu destanlarda anaerille ilgili motifleri görmek mümkündür. Örneğin, "Manas" destanında Manas'ın gücü, kuvvetiyle herkese belli olan kahraman bahadır kız Saykalla savaşı anaerikil ailenin işaretini taşıyan bir örnektir.

İki destanda da halkın hayatında kadının büyük bir yeri, onun önemi Manas'ın eşi Kanikey'in ve Nart Örüzmek'in eşi Satanay'ın tiplerinde görülüyor. Meselâ Satanay Nortlara destek olması, yardım etmesi, akıl vermesi, eşi Örüzmek'i ve Nartları çok belâdan kurtarması bahsediliyor.

Bütün Nartların kadınlarına ekmek pişirmeyi, dikiş dikmeyi, çıkrıkla eğirmeyi öğreten de Satanay olmuş diye söylenilir efsanelerde.

Nartların başı Örüzmek olursa da, O Satanay'la görüşmeden akıl danışmadan önce bir işe başlamamıştır. Manas'ın eşi Kanikey de hikmet sahibi, ne olacağını önceden bilen bir bayandır. Satanay gibi o da her zaman eşine onun arkadaşlarına işi ve sözüyle destek olmuş, onun oyuna bilge Bakay'la Koşay da kulak asıyorlar. Manas büyük Beycin savaşına hazırlandığı zaman Kanikey de onun ordusuna değişik elbiseler diktiriyor, yiyecekler hazırlıyor. Kanikey'in, savaşta terzi de destek olacak diye söylediği onun aklını, hikmetini oldukça gösteriyor.

"Manas" ve "Nart" destanlarının en eski motiflerinden biride totemizm sayılabilir. Bilindiği gibi eski zaman adamları bazen hayvanların, onların ve ağaçların ilginç özellikleri vardır diye inanmışlar ve onlara tapınmışlardır. Meselâ bütün Türklerde belli olan bir motif kurt'a tapınma "Manas'ta" "Nart'larda" da rastlanılmaktadır. Destanlarda kurtun adını söylemeden ona bir başka isim verilir. Meselâ; "Manasta" "Kökjal" (gök yele) "Nartlar'da" ise kahraman Örüzmek'in kurt türküsi "Jelpegey" (iliksiz) denilir. Eski zaman adamları kendilerinin tapındığı ağaçların ve hayvanların kendilerine yardım edeceklerine inanmışlar. Örneğin; "Nart" destanının baş kahramanı Örüzmek'i dişi kurt büyütüştür, onun için nortlar Örüzmek kurt sütünü içmiş ve kurtlarla yakınlaşmış diye inanmışlar veya "Nart" destanında Örüzmek'in kurt kürküsi onun her belâdan koruduğunu, şeytanlar bile ona hiç bir kötülük yapamadıkları söyleniyor.

Bu ve buna benzer yukarıda bahsettiğimiz örnekler gösteriyor ki, Karaçay-Malkarların "Nartların'da" bu halkın uzun ömürleri içinde yüksek dağlarda başka halklardan ayrı olarak yaşadıkları nedeniyle en eski elemanlar, Türk-Moğol konular, motifler, tipler, toteme inanma ve tapınma gibi şeyler apaçık korunmuştur. Bunlar ortaklığın ne derecede olduğunu açıkça göstermektedirler.

"Manas'la" Nartlar'da onların kahramanların belirlemesinde de paralellik vardır. "Manas" destanının kahramanı Manas gücü bin savaşçıyla deng olan cesur



bir bahadır. "Nart" destanın Özümeği de kuvvetli bir yiğittir. Bu iki kahramanın yiğitlikleri cesurluklarından sonra da onların akıllı kahramanın ordu başkanları oldukları da söyleniyor. "Manas" her tarafa yayılmış olan göçebe ufuklarını toplayarak tam bir halk yapabilmıştır. Özümek de Nart ordusunun babasıdır diye söylenilir.

İki destanda da kahramanların dış görünüşlerinin, elbiselerinin, harp gereçlerinin, atlarının belirleme yollarının yakınlığı da dikkati çekiyor. Meselâ "Manas'ta" Almambet böyle tasvir edilir; kaçırmanı jolborstoy, Kaysaganı albarstay Eregişken düşmanı Ecen-aman kalbetay."

"Nart" destanında Özümeğin betimlenmesi de şöyledir:

Tobe sanlı, arslan köllü Özümek,

Sermegenin bügerça ösgendi bek...

Tawlağa çıksa, çıpçık ayaklı

Törede söleşse - bağır cıyaklı

Türkiye Türkçesi : Dev yapılı arslan Özümek

Tuttuğunu koparan Özümek,

Dağlara çıksa kuş gibi hafif,

Törede konuşsa kılıç gibi keskin (ağır).

Karaçay-Malkarların "Nart" destanının "Manas'la" yakınlığını oldukça açık gösteren onun dilidir, tarz özellikleridir, şiirlerinin biçimidir, tasvirî yollarının aynı olduğudur.

"Manas" ve "Nart" destanlarında en çok kullanılan tasvirî yollardan biri abartmadır.

İki destanda da onların kahramanlarının güçleri kuvvetleri boyları, uykuları, iştahları, olağanüstü bir şekilde tasvir edilir. "Manas kızdığı zaman gözlerinden ateş çıkıyor, o kızarak bakarsa, insan ölüyor diye söylenilir. Destanlarda "Nartlar'da" da Özümek nefesiyle bulutları saçıyor, devleri bir vuruşta öldürüyor, kızarak konuşursa, sesi gökgürültüsüne benziyor" diye söylenilir.

"Nart'larda" kahramanların gereçleri: kılıçları, yayları da olağanüstü bir şekilde verilir. Kılıç temiri taşı da aynen tereyağı kestiği gibi kesiyor, gerekirse uza-

yıp, gerekirse kısalıyor.

"Manas ve Nart kahramanları ve onların düşmanları tasvir edilirken Türklerce kutsal olarak bildiğimiz ve çok kullanılan üç, yedi, dokuz, kırk, altmış, bin ve tümen gibi sayılara oldukça çok yer verilir. Çoğunda bu sayılar Manas'ın ve Nartların ve onlarla ilgili her şeyi veya onların düşmanlarını mübalâğalı bir şekilde tasvir etmek için kullanılır. Meselâ "Manas'ın" kahramanı Sırgak hakkında böyle söyleniliyor: "yeti tümön kol kelse jelbey tirip kol salğan" "Nart" destanında Özümek kına sakal Fuk'u öldürdükten sonra yedi gün ve yedi gece yağmur yağıyor, yahut devler üç yüz veya yedi yüz yıl yaşarlar diye söyleniliyor. Veya "Manas" destanında Manas çocukken bile yedi yüz kalmuğa karşı savaşıyor. "Nart" eposunda Nartların Kızıl Fuk'a verdikleri haraç altmış veya kırk sayılarla bağlıdır:

Kına sakal kızıl Fuk cinli idi

Nortla avur çasakla sala edi

Cılğa altmış irik, altmış sıy kane

Altmış kak kabarga bargandı ana

Türkçe : Kırmızı sakallı kızıl Fuk cinli idi

Nortlara ağır vergiler koymuş idi.

Yıldı altmış iri koyun altmış sofa

Altmış kurutulmuş et giderdi ona.

İki destanda da rastlanılan kırk sayısı ise bütün Türk destanlarını birleştiren epos sayı gibi, Türk destanlarının çoğunda, meselâ, Alpamış'ta, Oğuz-Name'de, Şora-Batır'da, Dede Korkut'ta da vardır.

"Manas'la" "Nart'larda" çok ve birbirine benzer bir şekilde kullanılan başka tasvirî yollardan biri de sıfatdır. Destanların baş kahramanları Manas ve Özümek betimlenirken, Türk dilinde konuşan bütün halklarda olduğu gibi "er", "dev", "alp", "batır" sıfatları kullanılmış. Kanıkey'in ve Satanay'ın tasvir etmede ise aynı sıfatlar "göz kamaşturan güzel", "hikmetli", "bilge", "bilgiç", elinden gelmediği bir şey olmayan gibi sıfatlara rastlanılır. Manas'ın ve Nartların düşmanları ise: sinsi hilekâr Konurbey, üç başlı bir (tek) gözlü, çirkin, pis boğaz dev, teke sakallı Kızıl Fuk diye tasvir edilirler.



Destanlarda kahramanların atlarını tasvir etme yolları da birbirine çok benziyor. Meselâ Manas'ın atı Akkula'nın marala benzediği ve rüzgardan yaratıldığı söylenir. "Nartlar'da" da:

Kızıl Fuknu bardı celmawuz atı .

Ana minse, baradı celden katı

Türkiye Türkçesi : Kızıl Fuk'un vardır celmavuz (ucube) atı

Ona minse giderdi rüzgar gibi diye tasvir edilir. "Nartlar'da" rüzgar gibi hızlı koşan at anlamında "kuşceter at" "al at" ayağı cerni tutmağan at" gibi sıfatlar da kullanılırlar.

Sonuç olarak da bir iki cümle:

Kırgızların "Manas'ında" ve Karaçay-Malkarların Nartları'nda biz yukarıda bahsettiğimiz paralellikler bu iki destanda olan ortak motiflerin binde biridir desek yanlış olmaz. Belirtilen konular özel çalışmaların, doktora tezlerinin malzemesi olacak derecede geniştir. Fakat bu konuşmamızda "Nart" destanı ile "Manas" destanının karşılaştırılmasını ilk olarak yapan bir çalışma olduğu için biz derin araştırmalara girmeden, sadece iki destandaki paralelliği, bazı ortak motifleri kaydetmekle yetiniyoruz.

Bu kısa çalışma bile gösteriyor ki, Türk milletinin tarihinin en eski devirlerine ait olaylarını, kültür hazinesinin en eski biçimini ortaklığının işareti olarak koruyan bizim destanlarımızdır, topyekün folklorumuzdur.

"Manas" ise dünya Türklüğünü bugüne kadar korumuş en büyük destan olarak bütün Türklerce altundan, mücevherden kıymetlidir. Bunu anlayıp Türk dünyasının ilim adamları onu layık olduğu yere getirmeli, bütün dünyaya ilk önce de Türk dünyasına tanıtmalıdır. Bu tanıtmanın yolları çoktur. Onlardan biri de "Manas'ın" diğer Türk destanlarıyla ilmi şekilde karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırılmasının ilmi olarak yapılması hem ufkumuzu açacak hem de Türk dünyasındaki paralelleri ortaya koyacaktır. İlim adamları ve ilgililere seslenerek "Manas'ı" ve diğer Türk destanları üzerinde "Manas'ta" ve diğer Türk destanlarında Türk Tarihinin Yansıması" destanlara etnojografik yönden bakış", "Destanlarda mecusiilik ve Anaerkillik "Destanların dili", "Destanlarda Mecusiilik ve Anaerkillik" "Türk Geleneklerinin Yansıması" gibi konularda daha pek çok ça-

lışma yapılabileceğini vurgulamak istiyorum.

"Manas" veya diğer Türk destanları ve bütün Türk folkloru üzerinde çalışma yapmak, konu ile ilgili olan ilim adamlarının ortak görevidir.

## KAYNAKLAR

- 1 - M. A. Kumahov, Z. Yu. Kumahova, Yazık adıgskogo folkloru. Nartskiy epos, Moskova 1985.
- 2 - Nartı. Geroişeskiş epos bolkartsev i karaçayevtsev. Moskova, İzolatel'stvo "Vostochnaya Literatura" 1994.
- 3 - Malkarlıla bla Karaçaylıları halk noeziya çığımaçılıkları. Hazırlayan T.M. Hacıyeva, Nalçik 1988.
- 4 - Dümzil'j Osetinskiy epos i mifologiya, Moskova 1976.
- 5 - Jirmunskiy V. M. Türkskiy geroişeskiy epos. Leningrad, 1974.
- 6 - Dalgat H. B. Kavkazskiye bogatırskiye Skazaniya drevnih tsiklov i epos o nartah. Skazaniye o nartah. Epos narodov Kavkaza, Moskova 1969.
- 7 - Alpamış - batır, Alma - Ata, 1961.
- 8 - Vladimirtsov B. Ya, Mongolo - ayratskiy geroişeskiy epos. Peterburg - Moskova 1923.
- 9 - Abayev V. I. Nartskiy epos, İzvestiya Severo - Osetinskogo Nil. Dzaycikay, 1945, cilt X. p. 18.
- 10 - Baily H. W. Analesta indo - seythica, Youmal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Irland. L. Parst, 3 - 4, p. 113.
- 11 - Manas, Kirgizskiy geroişeskiy epos. Moskova izofatelstro "Vostochnaya Literatura", 1988, c. 2-3.



## MANAS DESTANI'NDA KİŞİ ADLARI

EBULFEZ AMANOĞLU GULUYEV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : HÜLYA KASAPOĞLU - ÇENGEL\*\*

Onomastik, Türkiye'de dil biliminin en az araştırılmış ve incelenmiş alanlarından biridir. Son yıllarda bu alanda birkaç araştırmanın yapıldığı doğrudur. Meselâ; Aydın Erol'un "Adlarımız" adlı kitabı son yıllarda yayımlanmıştır. Maalesef bunlar yeterli değildir. Onomastik, halkın dilinin, tarihinin, düşüncesinin gelişmesinde aynı zamanda soy ağacının, mitolojinin, eski inançların araştırılmasında büyük önem taşır. Onomastik birimler yaşayan canlı tarihtir. Bu bakımdan onomastik birimler tarihi açıdan araştırılması, daha doğrusu tarihi onomastiğin öğrenilmesi, bilim adamlarının, bilginlerin güncel görevlerinden sayılabilir.

İşte bu bakımdan Türk kültürünün, Türk edebiyatının, Türk folklorunun dev eserlerinden olan, 1000 yıllık tarihini kutlamaya hazırlandığımız Kırgız eposu, destanı "Manas" dikkat çekicidir. Sadece Manas destanının kendisi 18.378 beyitten ibarettir. Aslında "Manas", "Semetey" ve "Seytek" ten oluşan bu destan bir üçlü teşkil eder. Bu eski sözlü edebiyat abidesinin, folklor abidesinin, 19. yüzyılda yazıya geçirilmesine bakmaksızın buradaki eski millî Türk kişi adları çok yaygın şekilde yansıtılmıştır. Genellikle Türk kişi adları dil biliminde antroponim diye adlandırılır. Antroponim yabancı kelime olarak (Ad, Soyad, lâkap, mahlas, ünvan v.b.) anomastik birimleri kapsıyor. Önce söylediğim gibi, "Manas" eski Türk destanlarından biridir.

Rahmetli hocamız Abdulkadir İnan'ın kanısına göre (Türk Ansiklopedisi,

\* Nahcivan Özerk Cum. Nahcivan Devlet Üniversitesi Türkoloji Kürsüsü Başkanı Nahcivan, AZERBAYCAN

\*\* Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, Ankara, TÜRKİYE



c. 23, s. 248) "Manas"ın çekirdeği IX-X. yüzyıllarda Kırgızların Uygurlara karşı savaşıp istiklallerini kazandıkları tarihte teşekkül etmiştir. Fakat eski destan XVI-XVII. yüzyıllarda islâmî unsurlar almış olmakla beraber, yas, cenaze, ateş ve atalar kültü Şamanlık devrindeki gibi muhafaza edilmiştir. Tanrı hakkındaki inanç tam şamanizmdeki inançtır. Ona göre de destandaki kişi adlarının birçoğunun manasçılar tarafından çağdaş düşünce tarzına ve kişi adlarına uygunlaştırılmasına rağmen buradaki kişi adlarının araştırılması Türk mitolojisinin, Türk anamastiğinin öğrenilmesinde çok önemlidir.

Bilindiği gibi kişi adlarının verilmesinde dinî inançlar, değerler önemli rol oynar. Destana İslâm dini motiflerini sonradan ilâve edildiğinden burada Arap kökenli şahıs adlarına da rastlıyoruz. Bütün bunlara rağmen destanda Kırgızların kişi adları ile ses bakımında benzer olan diğer eski Türk destanlarındaki kişi adları ile de benzeşen kişi adları çoğunluk teşkil eder. Destanda mitolojiyle ilgili olan ve eski Türk kültürü ile bağlı olan suret ve tiplere, onların isimlerine de sık sık rastlıyoruz. Bunlardan biri Manas'tır. O, mitik özelliklere sahip olan bir kahramandır. Manas, Hıyalyan'ın Alp Manası ile ses benzerliğine sahiptir. Eski Türklerde "ş" ve "s" sesleri aynı kökten gelir. Demek ki, Kırgızların "Manas" destanı ile Altayların "Alp Manas" destanını da düşünmek gerekir. Bunlar, eski Türk destanları olarak ortak özellikler gösterirken, Manas kelimesinin kökeni Türkolojide henüz belirlenmemiştir. Şunu da söylemek gerekir ki, Manas kelimesi şu anda Doğu Türkistanda Kırgızların oturduğu bölgelerde şehir ve nehir adı olarak kullanılmaktadır. (Aydın Erol, Adlarımız, Ankara 1992, s. 255).

"ş" ve "s" sorunu ile ilgili olarak, Şa Temir yerine bazen Sa Temir kullanılması da dikkat çekicidir.

"Manas" destanında mitolojik özelliklere sahip olan tipler ve kişi adları çoktur.

"Kara", Türk mitolojisinde önemli yer tutar. Bu destanda Kara han, Kara bayır, Kesk yiğit, Kara telck, Kara bağış, Ç. Veliyanov'un kaleme aldığı versiyonda kâfirlerin hanı Mez kara v.b. Kara kelimesi, eski Türklerde çok geniş bir alanda kullanılıyordu. Örneğin; Kara han Oğuz hanın babasıdır. Bu isim, Orhun-Yenisey yazıtlarında da geçer. Eski Türklerde kara olumlu ve olumsuz anlamlarda kullanılmıştır. "Manas" destanında "kara" sözlü kişi adlarının çoğunluğu Türk mitolojisinin izleri olarak kendisini gösterir. "Kara güç", kuvvet sembolüdür. Onun

için Manas'ın kırk yiğidinin bir kaçının isminde "kara" kelimesi kullanılmıştır. Manas'ın düşmanı Kökçöközdür.

Daha önce de söylediğimiz gibi Türkler renklere büyük önem vermişlerdir. "Manas" destanında yeşil, mavi anlamındaki "kök" sık sık kişi adlarında kullanılmıştır. Örneğin; Manas'ın kırk yiğidinden Kök Şebiş, Jajma Kökül. Aynı zamanda Semetey destanında Ümetey'in oğlu Kökçö. "Manas"ta Er Kökçö Kazak hanıdır. Almambet altı yıl ona sadakatle hizmet etmiştir. Yeri gelmişken, eski Türkler kök, mavi renge büyük değer vermişler, onu kutsal saymışlardır. Eski Türklerde kök, gözümüzün rengi, dünyamızın ve varlığımızın sembolü; daha doğrusu, Tanrı'nın rengi ve sembolü sayılırdı. Onun için eski Türklerde Kök Kurt, Kök Türk, Kök börü deyimleri Türklerin eski inanışları ile ilgili olarak meydana çıkmıştır.

Eski inançların izleriyle beraber "Manas" destanında ak, beyaz rengi ile ilgili olarak birkaç kişi adına rastlamamız da tesadüf değildir. Örneğin; "Semetey" destanında Ak-burkân kızı Ak Taçi. Sonra Radloff'un derlediği metinlerde Ak Saykal. "Ak" sıfatının kadın isimlerinde kullanılması da dikkat çekicidir. Manas'ın silah arkadaşı Almambet'in atının ismi de Ak-Kula'dır. Ak, Türk mitolojisinde temizlik, arılık, ululuk, kutsallık sembolü olmuştur. Onun için de destanda "ak"la ilgili olan kişi adlarını incelerken eski Türk geleneklerini gözden uzak tutmamamız gerekir. Çingiz hanın ak bir elbise ve beyaz bir atla dolaştığı bize kadar gelen belgelerden anlaşılmaktadır. Ak han, bir Altay efsanesinde iyiliği temsil eden bir handır. Genellikle bugün Türk destanlarında Ak han bütün insanlar tarafından saygı duyulan handır. Ebulgazi Bahadır hanın Şecere-i Terâkime adlı ünlü kitabında yer aldığı gibi "Ak han ölünce her evde bir Kara han türedi Kökçö hanın Ak Kuyas/güneş/ve Kök kuyaas adlı iki yiğidi vardı. Tanrı, geniş evreni yaratmayı düşünürken onların içinden Ak Ana göründü. "Ak" sözü, Altay Türkçesinde "cennet" anlamına gelirdi. (Bahaddin Ögel, Türk Mitolojisi, c. 1, s. 571)

Bütün bunlar gösteriyor ki, "Manas'ta "Ak" la ilgili kişi adları eski inanışların izlerini çok iyi bir şekilde koruyabilmiştir.

"Manas" destanındaki Türk mitolojisi, eski inanışlarla çok sıkı alâkası olan kişi adlarından birkaçı "ay" anlamı ile ilgili olan antroponimlerdir. Buna ait bazı örnekler: Semetay'in hanımının ismi Ay çörek'tir. Ay koca, gökten inip onun oğluna Seytek adını vermiş ve daha sonra ortadan kaybolmuştur. Manas'ın silah ar-



kadaşı Almanbet'in annesinin ismi Altunay'dır. Türklerde aya büyük ölçüde inanılmış; hatta, birkaç Türk boyu, kendilerini ay kökenli kabul etmişlerdir. Türklerle göre; ay, erkek idi. Ay ata, ay dede deyimi ve adları buradan geliyordu. Türk-Moğol efsanelerinde "Ayı" çocuk doğuran bir baba olarak da görürüz. Bazı kaynaklar da "ay"ın bizzat çadırdan içeri girerek kadını gebe bıraktığını söylerler. Örneğin; Çingiz hanın atalarından Alan kova, ay ışığından gebe kalmıştı. Bir olayı da burada söylemek gerekir ki, "Oğuzname"nin bütün nüshalarında Oğuz'un atası, Kara han gösterildiği hâlde Uygur alfabesi ile yazılmış "Oğuzname" de Kara han yerine Ay han yazılmıştır. Bu soru ile uğraşan araştırmacılar kesin bir sonuca varmışlardır. Ay han, Manihaizmin baş tanrılarında olmuştur. Demek ki, "Manas" taki kişi adlarında sadece eski Türk inanışların değil, Manihaizmin de izlerine rastlıyoruz. Kurt, börü anlamı da "Manas"taki kişi adlarında birkaç defa geçiyor. Örneğin; Esen (Çin) hanın oğlunun ismi Börüköz'dür. Destanla ilgili olan, Radloff'un derlediği Koşoy rivayetinde Alp börü kişi adıdır. Börü anlamı Türk mitolojisinde çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Kurt, Türk soyunun temeli, kurtarıcı, besleyici bir kahraman olarak sevilirdi. Buna göre şunu söylemek gerekir ki, bütün Türk destanlarında börü anlamı bu veya başka şekilde geçer ve olumlu anlamda kullanılır. Bu durum, Manas'ın Türk mitolojisinden çok geniş bir şekilde kaynaklandığını bir daha tasdik ediyor.

"Manas" destanında "at"la ilgili kişi adlarına ve zoonimlere (at adları) sık sık rastlıyoruz. Kişi adlarından daha çok tay ve onun çeşitleri kullanılıyor. Örneğin; Kökçö hanın oğlu Ümetey, Toltoy. Bunların her ikisi Semetey'e karşı mücadele eder. Manas'a bağlı olan Kökötöy han. Bu kişi adlarındaki "tay" unsuru Türkçe'deki "Tay" kelimesidir. Kırgızlarda şu anda da ata ve atın yavrusuna büyük bir saygı beslenir. Hatta, ufak çocuğu okşarken tayım, benim denir. Türklerde ata olan saygı, bütün hayvanlardan üstündür. Şanamizmi kabul etmiş Türk ve Moğolların inanışlarına göre at, gökten çıkmıştır. Türk boyları, atların Apsalı adlı bir tanrılarının olduğuna inanırlardı. Çingiz hanın oğlu Ökedey'in isminde de bizim düşüncemize göre "tay" unsuru vardır.

Yeri gelmişken bütün Türk destanlarında kahramanın savaş yoldaşı, silâh arkadaşı olarak atın büyük rolü olduğunu da söylemek gerekir. "Manas"ta Manas'ın da, onun yiğitlerinin de vefalı atları vardır. Destanda bu atlar tasvir edilerek övülür. Manas'ın Ak-kula ve Ak-bozu nadir atlardandır. Bu atlar, Manas'ın kendisi ile aynı zamanda doğmuştur. Semetey'in atının adı Tay-buruul'dur.

Manas'ın savaş arkadaşı Almambet'in atının ismi Sanala'dır. Manas'ın kendisi ve yiğitleri attan ayrıldıklarında zor duruma düşerler. Hatta, hayatlarını kaybederler. Örneğin; Semetey, atını kaybettiğinde kendisi de hayattan uzaklaşır.

"Manas"ta eski inanışlarla ilgili olarak Türk mitolojisinin bir unsuru olarak dikkat çeken sorulardan biri de kahramanın kırk yiğididir. Dede Korkut hikâyelerinde ve diğer destanlarda olduğu gibi Manas'ın da kırk yiğidi, savaş arkadaşı vardır. Onların kırk kişi olması eski inançlardan kaynaklanır. Eskiden Türkler, savaş kahramanlarına, alp, er ve çor adı verirdi. Örneğin; Küli çor, Mayun çor v.b. Destanda bu iki ad, Kül çora ve Kan çora olarak geçer Maalesef Radloff, kül kelimesinin Farsça'daki "gül" den geldiğini söyler (Jirmunskiy), *Türk-kiskii Geroičeskii Epos*, Leningrad, 1974, s. 106) Bize göre destandaki kül çoranın Orhun yazıtlarındaki bahadır Kül çora ile muayyen bir ilgisi vardır. Bunun "gül" anlamı ile ilgisi düşünülemez. Çünkü savaş bahadırı ve onun ismi, Türklerde aslana, parsa, göçebe hayatında bu çevrede yaşayan Türk insanının zevkine dünya görüşüne uygun nesnelere benzetilirdi. Bunu, biz destandan aldığımız, Manas'ın kırk yiğidi ile ilgili parçada da görebiliriz: "Kırk yiğidin başı Kerkıl/ Kerken?/. Yedi yemeği birden yiyen Bas çolak ile Çalbay. Celbekay ve sen, Sırak. Kök Sebiç ve sen, Serck. Benim kurnaz genç yiğidim, Kutunay. Benim kötü yiğidim, Kulyağan. Benim genç çocuğum, Yayma kökül. Sen ey benim yaysan soyu ailenin çocukları, ey siz! Benim elbisem, sen ey kahraman Bürküt. Benim suyum, sen ey kahraman Sasam. Geniye bile sıçrayan Kan keldi, Kara yoltay, Yan keldi. Sen ey benim Şarkıcım. Alamandı. Çözülenleri ören, kırılanları düzelten, sen ey keskin dilli Acıbay. Kenanın oğlu. Sen ey, Keneş oğlu Kan çonbay. Benim falcım, Kara tölök. Kırk yiğidin arkadaşı Bölök... Kazaktan gelen Kolmanbet, Kenğızdan gelen Yalmanbet Kâfir ile müsülmanın yurdunu, ilini kuran benim savaşçılarım. Kara bayır ve Kasalat adlı gençler, siz her şeyde ibadetlisiniz. Gece bile tilkinin izini kaybetmeyen, benim Şuutum. Genç Tünükey. Yine gece karsak tilkisinin izini bulan benim kaplan Şuutum. (Radloff, Proben Der, Folksliteratur Der Türkişen Ştemme Züd. Sibirlens. 1. c. S. Petr. s. 39)

Destanda kişi adlarının verilmesinde de eski Türk mitolojisinin izleri görülmektedir. O kadar ki, burada da ad koyma töreni düzenlenir. Ya bir Şaman, ya da Hızır (Ay koca) hazır olur, gence ad koyar. Örneğin; Ay çörek'in oğluna ad vermek için şölen düzenlenir. Gökten Ay koca iner, ona Seytek adını verip kaybolur.

Bu eski Türk destana sonradan İslâm dini ile ilgili olaylar, kişi adları, tipler,



parçalar dahil edilmiştir. Şa Temir, Almambet, Kolmanbet, Yalmanbet v.b. Bize göre, Kırgızlarda Muhammet, Mehmet gibi kişi adları bozularak Kolmanbet, Almanbet gibi şekilleri almıştır. Birmisgal adı da bunlardandır. Destandaki bazı kişi adlarının anlamını incelemek, açıklamak imkânımız vardır. Örneğin; Koşay han kabile reisi idi. Kendisi Ala-şan dağlarında ve Kırgızların sağ yüz reisi Yamgınçı Nogayın sınırlarında otururdu. Manas ve halkı, daima ona saygı gösterir ve onun sözünü tutardı. Bize göre; yangırçı kişi adı yağmur kelimesinden gelir.

Manas'ın kırk yiğidinden biri Acıbay'dır. O, Manas'ın müzaviri danışmanıdır. Bize göre, Acı sözcüğü eski Türkçe'deki ayguç sözünden çıkmıştır.

Çaysan ırçı ve ırçı uul kişi adları şarkıcı anlamındadır. (Jirmunskiy, s. 60)

Er Töştük, mitolojik tip olarak "Manas"ın büyük serüveninde (Manas, Velikii pohod, M., 1946, s. 348) kahramanın silâhdarlarından biri olarak gözüktür. Er Töştök, Kazak haek rivayetlerinde ve Sibiry Türklerinin folklorunda çok meşhurdur. "Er Töştük" adı "yer altında inmiş kahraman" anlamındadır.

Destana sonradan olan etkilere rağmen eski inançların, mitolojinin izlerinin günümüze ulaştığının örneklerinden biri de Umay tanrısının anılmasıdır. (Manas, M. 1946, s. 221) Eski Türk inancında olduğu gibi burada da kadınların hâmesi, Kanikey'in kurtarıcısı yardımcısı olarak önemli rol oynamıştır.

## MANAS DESTANI'NIN KARAÇAY-MALKAR NART DESTANLARIYLA OLAN İLİŞKİSİ

TATYANA HAPÇAYEVA\*

İnsanoğlu, doğada egemenlik sağlamak için araçlar yapıp, çalışırken kendi sesini de bir araç gibi kullanmayı denemiştir. Çıkardığı seslere belirli anlamlar yükleyerek ses dilini oluşturmuştur. Sesini bir araç gibi kullanma, insana soyutlanma ve düşünme gücünü vermiştir. Böylece onun yaşamını öteki canlılardan ayıran, onu üstün kılan yeni bir araca adına dil dediğimiz anlatım ve bildirişim aracına sahip olmuştur.

İnsanoğlu daha sonra bu yeni araçla büyümlü anlamlarda donatılmış sözcükler oluşturmaya başladı. Bu amaçla insanlar yine doğaya egemen olma gayesini güdüyorlardı. Bunun sonucunda toplumların ortak yaratıkları olan mitolojiler, epikler doğdu. Daha sonra bu ortak yaratıklar estetik bir biçime kavuştular.

İnsanlar bu yolla; dokusunda masalla tarihin, gerçeğe düşgücünün iç içe olduğu; tarihsel ve toplumsal olayları anlatan, uzun soluklu geniş oylumlu öyküleme şiirler yaratmaya başladılar.

İnsanlığın yaratmış olduğu ilk estetik ve edebî ürünlerinden olan mitoloji ve epik din, ahlâk, gelenek ve görenek gibi toplumsal olguların da temelini oluşturmaktadır. Hatta edebiyat dışında, müzik, resim, heykel, mimari gibi plastik sanat uğraşları yine mitolojinin kollarında büyümüşler ve bağımsız birer kimlik kazanmışlardır.

Bilindiği gibi Türkler; mitoloji epik şiirler ve folklor bakımından tartışmasız dünyanın en zengin uluslarındandır. Bu zenginliklerin başında ise dünyanın en uzun destanı olan "Manas Destanı" gelmektedir. Manas Destanı Türk

\* Doç. Dr., Karaçay Çerkez Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi.



ulusunun bir yıllarca kendi öz kültüründen damıttığı ve son olarak Kırgız Türklerinin biçimlendirdiği bir edebiyat şaheseridir. Bu nedenle Manas'ı yalnızca Kırgız Türklerinin yarattığı bir destan olarak görmek yanlış olacaktır. Çünkü diğer bütün Türk kavimlerinin de isimleri değişik olmakla birlikte "Batur Manas"ları edebiyat hazinelerinin ön saflarında yer almaktadırlar.

Sözgelimi, Kuzey Kafkasya Türklüğünün en önemli unsuru olan Karaçay-Malkar Türklerinin kahramanlık destanları olan "Nart Destanlarını" buna güzel bir örnek olarak vermek mümkündür. İsimleri farklı olsa da dil ve içerik bakımından ortak özellikler gösteren Manas Destanı ile Nart Destanları şüphesiz atalarımızın yaratmış olduğu ilk mitoloji ürünlerinin birer koludurlar.

Karaçay-Malkar mitolojisine göre "Nartlar" Karaçay-Malkar Türklerinin ef-sanevi ataları sayılan kahramanlardır. Noartlar mertliğin, cesaretin, yiğitliğin ve iyiliğin sembolüdürler. Son derece akıllı ve usta savaşçılar olan Nartlar, insanüstü varlıklar olan "Egemenleri" yani dev düşmanlarını yalnızca usta savaşçı yetenekleriyle değil; aynı zamanda keskin zekalarıyla alt etmektedirler.

Nart Destanları değişik dillerde konuşan ve farklı etnik kökenlerden gelen diğer Kafkasya kavimlerinin kültüründe de yer almaktadır. Bu Kafkasya kavimlerinde ve Karaçay-Malkar Türklerinde bulunan Nart Destanları birbirine benzemekte ve ortak özellikler arz etmektedirler. Bu yüzden Nart Destanlarının "kime ait olduğu tartışması" halen devam etmektedir. Biz bu konuda derin bir tartışmaya girmeyeceğiz. Ancak, yine de "Nartların Türklük ile olan ilişkisini göstermek bakımından bazı düşüncelerimizi aktarmadan geçmeyeceğiz.

Bugün Kafkas halkları arasında yaşayan Nart Destanlarının kökeni ve ortaya çıkışı meselesi tam bir aydınlığa kavuşturulamamakla birlikte Türklük açısından önemli bulgular saptanmıştır. Örneğin başta "Nart" kelimesi diğer Kafkas kavimlerinde tam bir anlam ifade etmezken; Prof. Dr. M. Habiçev'in söylediği üzere Karaçay-Malkar Türkçesinde Nart kelimesi "eski, yiğit, kahraman, iri yapılı, güçlü, akıllı" kavramlarının hepsini kendi bünyesinde barındıran bir kelimedir<sup>1</sup>. Daha kısa bir deyişle Eski Türkçe'deki "Alp" kelimesi ile "Nart" kelimesi aynı anlamı ifade etmektedir. Bu kelime ile ilgili çok önemli bir tesbit, Kazaklardaki "Nartay" kelimesidir. "Yiğit" anlamına gelen bu kelime, bilindiği gibi Kazaklarda

1. M. A. Habiçev, İmennae Slovoobrazovaniye i formoobrazovaniye vkumanskikh yazıkah. M., 1989, s.104.

bugün de isim olarak kullanılmaktadır.

Diğer bir tesbitimiz, Hakas Türklerinin Sağay lehçesinde "Nart-pak" adında kahramanlık destanlarının bulunduğu.

Karaçay-Malkar kahramanı Örüzmek ile Dede Korkut hikayelerinde geçen Kazanoğlu Oruzbek veya Uruzbek isimleri arasındaki büyük benzerlik dikkati çekmektedir. Oğuz Türklerinin kahramanlık hikâyeleri olan Dede Korkut hikâyelerinde değişik varyantlarına Altaylarda ve diğer Türk boylarında rastlanması bu hikâyelerin doğuş yerinin Altaylar olduğunu ve buradan çeşitli yerlere göç eden Türk boyları tarafından geniş bir sahaya yayıldığını göstermektedir.

Altaylarda geçen pek çok kahramanlık hikâyesinin efsaneleştirerek Oğuzlar tarafından Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya taşınması mümkün olduğu gibi, aynı efsanelerin Karaçay-Malkarların ataları olan Hun-Bulgar ve Kıpçak Türkleri tarafından Kafkasya'ya getirilmiş olma ihtimali de yüksektir.

Manas Destanında ve Nart Destanlarında en eski Türk motiflerini görmek mümkündür.

Her iki destanda da şamanist ve islâmi öğeler iç içe gelişmektedir. Tipik Türk motifi olan "kahramanların doğuşu sırasındaki olağanüstülükler "Karaçay-Malkar Nart Destanlarında oldukça fazladır. Örneğin, Sosuruk'un bir granit kayasından doğuşu ve bu nedenle vücuduna hiç bir kesici sıfatın işlememesi ya da Örüzmek'in bir göktaşından yaratılışı ve bir kurtun sütüyle beslenerek büyümesi eski Türk mitolojisine güzel bir örnektir.

Eski Türk tanrısı "Tengri" Karaçay-Malkar Türkçesinde "Teyri" biçiminde geçer. Teyri, Nartların koruyucusudur. Nartların düşmanları olan Emegenler şöyle derler;<sup>2</sup>

Teyriledile onubuznu  
alğanla  
Nart ellége karıv  
Küçnü salğanla

Teyridir bizi  
Güçsüz bırakan  
Nart illerine  
Güç ve kuvvet veren"

Bundan başka Karaçay-Malkar Türklerinin eski inançlarında yer alan Yer

2. Nartı, Balkaro-Karaçevskiy nartskiy epos. M., 1994, s. 126.



Tanrısı, Su Tanrısı, Güneş Tanrısı (Kaynar Teyri) gibi çeşitli tanrılar yer almaktadır. Altay Türklerinde ve Kırgız Türklerinde de bulunan dişi Tanrı ya da başka bir deyişle "Tanrıça" Umay, Karaçay-Malkar dilinde eski inanışlarında da Umay-Biyçe şeklinde yer almaktadır. Biyçe, Karaçay-Malkar dilinde prenses anlamına gelir. Umay Orhon Yazıtlarında ve büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügat it Türk" adlı eserinde geçmesi bakımından çok önemlidir. Umay bugünkü Altay Türklerindeki önemli konumunu halen sürdürmektedir. Altay Türkçesinde Umay, çocukları ve hayvan yavrularını koruyan bir Tanrıçadır.

Karaçay-Malkar Folkloruna göre Nartlar, Tanrıça Umay'ı şöyle tanımlarlar:<sup>3</sup>

|                               |                                |
|-------------------------------|--------------------------------|
| Nart uluları-Teyri kulları,   | "Nart oğulları, Teyri kulları  |
| Nart uluları- jigit balaları, | Nart oğulları, Yiğit çocukları |
| Nart uluları- börüd anaları,  | Nart oğulları kurtur anaları   |
| Bek süygenleri-Umay-Biyçedi,  | Çok sevdikleri, Umay-Biyçe'dir |
| Umay-Biyçeva-Teyrini kızıda.  | Umay-Biyçe Teyrinin kızıdır."  |

Bazı bilim adamları, Karaçay-Malkar Türkçesindeki Umay-Biyçe'nin doğayı ve hayvanları koruyan bir tanrıça olduğunu söylemektedirler. Bu yüzden Nartlar, ava çıkmadan önce Umay-Biyçe'ye yakarışlar yaparlar ve kurban törenleri yaparlardı. Daha sonra Umay-Biyçe'nin niteliği "Apsatı" adlı başka bir tanrıya geçmiştir.

Karaçay-Malkar Türkçe'nin eski inanışlarında önemli bir yeri olan kutsal ağaçlar hakkında bir kaç şey söylemek yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi eski Türkler özellikle de Hunlar, bir meşe cinsi olan koyun ağaçlarını kutsal sayarlardı. Aynı şekilde Hunların bir kolu olan ve Kafkasya'da Kuban bölgesinde yaşamış olan Bulgar Türkleri de "Bay-Terek" adlı bir meşe ağacını kutsal sayarak ona tapınırlardı. Karaçay-Malkarda "Canız-Terek ve "Ray-bazı" adını verdikleri kutsal ağaçlara dileklerde bulunurlar ve onlara tapınırlardı.

Karaçay-Malkar Nart Destanlarında kadın kahraman ve Özüzmek'in karısı "Satanay Biyçe" ile kahraman Manas'ın karısı "Kanıkey" arasında çok büyük ben-

zerlikler vardır. Her ikisi de perçe arkasından kahramanları yönlendiren ve yöneten bir özelliğe sahiptirler. Özüzmek, Satanay Biyçe'ye danışmadan hiç bir işe başlamaz.

Satanay-Biyçe'nin olayları ve gelebilecek tehlikeleri önceden sezebilme, gaipden haber verme gibi birtakım doğa üstü yetenekleri vardır. Örneğin, Nart Özüzmek'in Şeytanlarla karşılaşacağını önceden sezerek, onu şeytanların elinden kurtarmıştır. Satanay-Biyçe aynı zamanda çok becerikli bir kadındır. Nart kadınlarına süttten yoğurt ve peynir yapmasını, dikiş dikmesini öğretmiştir, öyle hızlı dikiş dikermiş ki, dikiş diktiği iğneden kıvılcımlar sıçarmış. Ayrıca çok güzel bir Nart elbisesini çok kısa bir sürede yapar bitirmiş. Aynı şekilde Kanıkey de bu konuda çok yeteneklidir. Yaptığı deri elbiselerdeki (şımların) dikiş izleri görülmezmiş. Ayrıca o da Satanay-Biyçe gibi gelecekte haberdar olma yeteneğine sahiptir.

Şamanizm inanışına göre dünya birtakım katlardan oluşmuştur. İnsanlar, iyi ve kötü ruhlar ile cinler, değişik katlarda yaşarlar.

Tanrılar ise ışık dünyasının yukarı katlarında otururlar. Manas Destanında ve Nart destanlarında bu eski inanışların devam ettiğini görmek mümkündür. Nart Destanlarında; kahraman Sosuruk düşmanları tarafından dipsiz bir kuyuya atılır. Burada kavga eden biri kara diğeri beyaz iki koç görür. Beyaz koçun boynuzlarına tutunabilirse yeryüzüne çıkabilecektir. Kara koçun boynuzları ise onun yerin yedi kat altına götürecektir. Sosuruk kara koçun boynuzlarına tutunca yerin yedi kat altına gider. Burada kutsal sayılan "kara kuş" yaşamaktadır. Sosuruk orada kara kuşun yavrularını bu canavardan kurtarır. Bunun üzerine kara kuş da Sosuruk'u yeryüzüne çıkarır. Buradaki karakuş, Manasda da geçmektedir.

Manas Destanı'nı dil açısından incelediğimizde, destanda geçen en eski Türkçe kelimelerin Karaçay-Malkar dilinde de bulunduğunu görmekteyiz. Ancak bunların bir bölümü söylenişleri aynı olmakla birlikte anlamları farklı olabilmektedir. Şimdi bu hususta bazı örnekler verelim: dev, alp, tulpar, pehlivan, akılman, töbe sanlı. İnsan isimleri: Aca, Alaş, Arivke, Eren, Paça, Çora; Kuş isimleri: Alpkarakuş, Zımırık, Cuma, rık, Zümrütanka; Dağ ve vadi isimleri: Beliala-kaya, kara köl, Uzun kol, Sarı Tüz, Pokun sırtı, Taşlı tala; Ölçükler: eli, batman, karı kamış, süvem; sıfatlar: cclmavuz, canız gözlü, sırçı, cıyın keleş.

Bir kaç tane ata söz örneği verelim: Atadan kalan cer için, kınk etmeyin,

3. Nartı, Balkaro-Karaçayevskiy nartskiy epos. M., 1994, s. 283



közün açıp cumğança, azıp-tozup abızrap, sildep kılıç ciberdi; kaysı birin ay-tayım.

Anlamları henüz tam olarak açıklanmamış bazı kelimeleri örnek verelim: Kulatüz, saba, kutsuz, küpser, Mara. Bu kelimeler Karaçay-Malkar dilinde anlamlarını kayıp etmiş olmakla birlikte Manas destanında anlamları açık olarak yer almaktadırlar.

Yazılı edebiyatları geç dönemlerde olgunlaşan milletler için sözlü edebiyatın önemi çok büyük anlam taşır. Bizler için bunun önemi çok daha fazladır. Çünkü zaman bu coğrafya unsurlarının birbirlerinden uzaklaştırdığı Türk kavimlerini tekrar birleştirecek olan ortak sözlü edebiyat ürünleridir. Türk tarihinin derinliklerine indikçe temelde var olan dil ve kültür birliği daha da berraklaşmaktadır.

Bizler, bütün Türkler, elimizdeki bu hazinelerin farkına varmak zorundayız. Onlarla, hakkımız olan dünya edebiyatının ön saflarında geçmek bizim en birinci görevimiz olmalıdır. Bu yolda kahraman Manas'ın ruhu bize yardımcı olacaktır.

Çok değerli bilim adamları, Atalarımız "Birlikte dirlik" demişler, birlik olalım, beraber olalım; bir kültür çatısı altında kucaklaşalım.

Hepinize en içten ve sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

#### BİBLİYOGRAFYA :

1 - Manas - Kırğıskiy genelçeskiy epos, cilt 2, M., 1988, cilt 3, M. 1990.

2 - W. Radloff, Manas Destanı, (Yayına hazırlayan : Prof. Dr. Emine Gürsoy - Naskali), 1995.

## KIRGIZ DRAMATIĞİNDE MANAS DESTANI

SUSAR İSKENDEROVA\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA

"Manas" destanının manzumesi ve onun âşık tesiri genel olarak "Manas" konusu üzerinde Kırgız edebiyatıyla sanatında araştırmalar yapılmakta.

Sanatın hangi alanında olsun, resimde, müzikte, mimaride, edebiyatta "Manas" destanının tesiri büyüktür. Çünkü, "Manas" destanı, Kırgız sanatının, edebiyatının pınarı (kaynağı) Kırgız medeniyeti'nin , edebiyatının kaynağı. Şimdiki zamanda Kırgız dramatiğinin önem verdiği konuların biri de "Manas" (troloji) üçlüğüdür.

a) 1930 yılında Kırgız Cumhuriyeti'nde teatro işini genişletme, sahayı geliştirme, millî teatroyu oluşturma işi başlamıştı. Bu yılda, Kırgız Devlet Teatrosu açıldı.

1930 yıllarının dramalarında folklor işinin neticesinde yazılan drama eserlerin büyük yeri vardır.

b) Elbette, başka sözlü eserlerle birlikte "Manas" destanının syüjetine de önem verildi. 1936-40 yılları arası C. Bökönbayev'in "Semetey" (1937) oyunu yazıldı. C. Tarusbekov, K. Malikov, C. Bökönbayevle birlikte yazdıkları "Ayçürök" operasının güftesi yazıldı.

c) Bunlardan ayrıca "Ayçürök" operasının sahneye çıkması (koyulması) cumhuriyetin sosyal-medenî yaşamındaki önemli hadiseydi. Operanın seyircilere ettiği tesiri, ilk başta, millî sahnede ilk defa opera yolunun adım atması, ikinciden

\* Bişkek Lumaniter Üniversitesi, Bişkek, KIRGIZİSTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE.



"Manas"ın bir parçası olduğu, (Aycürök" operası) ikinciden, eserin ideasının genişliğine, tiplerin derin manâlı olmasıdır.

c) Yazarlar güftenin temeline "Manas"ın "Semetey" bölümünün doruk noktasını seçerek destanın (patriot) vatanseverlik ideasını güçlendirip, onu zamanın durumuyla eş (denk) getirdiler.

Yazarlar, destadaki Aycürök'ün yaşam tarzına bağlı sujetin dramatik sıfatını sahne için seçip (o bölümünü) almışlardır. Çünkü, bu bölümü kendisinin dramatik zenginliğiyle farklı ve sahneye uygundu.

d) "Aycürök" destanın sıradan bir hadise olan bölümü değil. Yazarlar folk-lörlü kaynağı derin yaratıcılık ve yetenekle canlandırmışlardır. Dramatik yol başladığından itibaren ciddiliğe alınmıştır. Koşoy'un alp'i Toltay ile "Argun'dao gelen Çınkoco'nun Ahunhan'ın sarayını kuşatıp almasıyla başlayıp, hadise git-tikçe dramatik gelişmeyle devam eder. Opera güftesinin yazarları bazı basit yerlerine pek önem vermeden, önemli hadiseleri ele almışlardır. Kahramanları (tip-leri) Aycürök'ün etrafına toplamışlardır. Opera'dan biz güzel, akıllı, gayretli, namuslu, Aycürök'ü, halkın refahını düşünen alp, bahadır Semetey'i, Bakay'ı, ken-dini Alp hisseden Toltoy'u, kıskanç Çacıkey'i, kıskanç Kançoroy'u görürüz. Güf-tenin temel kazançları yazarların sevgiye saygılı, sadece kendini değil, halkının refahını düşünen, vatanını seven, namusluluğu ve akıllı olmasıyla vatanını düş-manlardan koruyan Kırgız kızının tipini meydana getirdiklerindendir. Aycürök'ün tipi, eski kahramanlık zamanındaki Kırgız kızlarının iyi taraflarını, manevi sı-fatlarını gösteren tiptir.

Savaş zamanında (2. Dünya Savaşı'nda) "Manas" destasının neticesinde bir çok dramalar (oyunlar) yazılmıştır. Mesela, T. Sıdıkbekovla K. Rahmatulin'in "Manas ile Almambet", Tokombayev'le K. Malikov'un "Manas" "Semetey" güf-teleri yazıldı. Bu eserler, halkın (patriot) vatanı sevmeye düşüncesini uyandırmakta önemli rol oynamıştır.

Şimdiki zamanda da "Manas" (trilojisine) üçlüğünden drama yazma devam etmekte. Kırgız halkının aşığı, drama yazarı C. Sadıkov 1982 yılından baş-layarak, üçlüğünün neticesinde "Manas'ın oğlu Semetey", "Seytek", "Manas" adın-daki dramalarını yazdı ve sahnede oyun hâlâ devam etmekte.

"Manas" destasının mısraları ile ilgili eserler sanatın her dalında meydana geldi.

1920 yılından günümüze kadar ki Kırgız sanatının Avrupa şkillerinin ör-neklerinde yazılan eserler ortaya çıktı. Destanın kahramanlarının tipleri kitap gra-fik sanatında da ortaya geldi. Ona örnek olarak, B. Cumabayev'in, T.Gersen'in des-tanın yayınlandığındaki resimlerine bakarsak yeterlidir. Bunları yazmakta L.N. İlina, Petrov, Kostilev, Glubin gibi ressamların emeği vardır.

Bunların içinde B. Cumabayev (ressam), S. Karaleyev'in destan üzerine "Tolgarlar" kitabı resim yapmayla önemlilik kazandı. Kitapta Manas'ın yanındaki alplerin adlarına (karakter) vasıflandırma, açıklama veriliyor. Örneğin: Akkula, Sarala, Taytoru, Alkara, Kartküröñ, Toybuurul vs. Ressam B. Cumabayev bir de S. Karaleyev'in "Kahramanlar" (Batırlar) "Bayanlar" (Ayımlar) adlı kitaplarına resim yapmıştır. Eserin mânâsını, süjetini resim sanatında gösterebilmiştir.

Yine bir ressamımız Gersen 1970 yılından, itibaren "Manas" destanına resim yapmaya başlamıştır. O, aşağıdaki mısralara uygun şekilde Manas'ın res-mini yapmıştır.

*Alını geniş, sevgi başlı*

*Olduğu gibi dünyaya geldi,*

*Şahadetli, gözleri keskin*

*Teke burunlu, çift kiprik,*

*Yayılan (geniş) ağız, yar kabak*

*Geniş çene kemikli, uzun çeneli..*



## YETENEK TEKRARLANMAYAN FENOMEN (ŞAHSİYET)

KENEŞ KIRBAŞEV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA

Halk hayatının tarihini oluşturan zengin edebi kaynağı şimdiki zamanın okuyucusuna veren, Kırgız halkından çıkan, dünya öğretici şiirinde büyük bir yeri olan (Şedevri) "Manas" destanı günümüzde değerini kaybetmeden yaşıyor. "Çok yüzyılları içine alıp, gittikçe zenginleşip, güçlü an'ancin neticesinde Sağımbay Orozbekov, Sayakbay, Karalayev gibi seziş yeteneği güçlü manasçılar ("Manas" destanını kendilerine meslek edinenler) yetişmiştir. C. Aytmatov Ağızdan ağıza geçip, devam eden, seziş yeteneği bitmeden, günümüze kadar gelen meşhur manasçıların biri Sağımbay Orozbekov'dur. "Manas" söyleyenlerin içinden, ünlü manasçılar içine Sağımbay Orozbekov, Kırgız halkının her tarafına belli olan yeteneklilerin biri Kırgızlar'ın övünecek mirası "Manas" destanını günümüze getirmekte onun emeği büyüktür.

Sağımbay'daki doğuştan gelen yeteneği, onun öğretici şiirin ustası-manasçı olmasına yol açıp, o, sözlü yeteneğiyle ömrünün sonuna kadar meslek (manasçılığı) edinmiştir. Gittikçe kendini öğretici şiire arnamıştır, bağışlamıştır. Bütün Manasçılar gibi, Sağımbay Orozbekov'da "Manas"ı rüyasında gördükten sonra, bu mesleği başlamıştır. Ama, bazı malumatlarla arkadaşlarının dediğine göre, manas olmasında, "Manas" destanı'nı yaratan yetenekli insanların tesiri büyüktü. Bunlara : Balık, Naybanbay, Tımbek, Akılbeck, Dıykanbay gibi manasçılar giriyor.

Sağımbay "Manas"ı ilk defa Tımbek manasçıdan dinlemiştir. Tımbek,

\* Doç. Dr., 720071 Kırgız Akademisi, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Bişkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE



Naymanbay, Akılbek kendi zamanında Sağımbay'ın arkadaşları. O, yaşlı manasçılardan Balık'ı görüp, gençliğinde "Manas'ını" dinler ve bir de Sağımbay'ın ağabeyi Alışer'de kendi çevresinde Manasçı olarak tanınan insandı.

Kendilerinin manasçı olmalarında rüya görmeleri temel faktör diye sayarak, kimlerden hangi manasçılardan öğrendikleri hakkında hiç söz açmıyorlar. Sağımbay'ın yaratıcılığı bu meseleyi seçmeye getiriyor. Sağımbay'ın ilk öğretmeni ve ilk dinlediği manasçısı, ağabeyi Alışer olduğunu ve söyleyebiliriz. Ama, araştırmacı K. Rahmatullin'in yazdığına göre, Şapak manasçının dediği Tımbek'in öğretmeni (ustası) Çoñbaş'ın (Normantay) "Manas'ı" ilk defa dinleyip, ondan öğrenmeyi düşünür. Demek, Sağımbay'ın "Manas" destanını ilk defa kimden ve en önemli öğretmeni (ustası) kim olduğu, onun yaratıcılığında büyük bir önemi var.

Manas'ı söylemekte, halkı gezerek, halk önüne çıkmadan önce, manasçılar hazırlıklar görür. İlk halk önüne çıkacak manasçı, başka bir manasçının destanı söylediğini dikkatle dinler, onun gibi olmak için yaratıcılık sınırlarından geçer. Ama, bunun kendisi, destanın mısralarını ezberleme değil, çünkü, her bir manasçının söylemesinde destanın konusu, kompozisyon kuruluşu ve stil farklılıkları var, başka, ayrı yaratıcılıklarıyla değerlidir. Manasçı ise, her zaman sezgi yeteneğiyle destanın konularını, ayrıcalığını, an'anevi yerini kaybetmemeye çalışır. Böyle yolla geliştirilen yaratıcılık emeğinden sonra, Manasçılar bu yaratıcılığını halkın önünde ispatlar, halkın sınırına koyar.

Aslında "Manas'ı" dinleyicilere iletebilmekte destanı söyleme ve el hareketleri, davranışı da önemli rolü oynar. Çünkü, toplanan halkın canlandırabilmesi çok önemlidir. Malumatlarda dendiği gibi, manasçılar, halkın çağırmasıyla (davet) halka gezerek, manas söylüyorlar. Bazıları, kendileri halkı manasçılarla karşılaşp "manas" söyleyip, halkın manevi dünyasında canlandırabiliyorlardı. "Manas" söyleme ve dinleme vakti hiç bir zaman sınırlanmamıştır. Bundan dolayı, "Manas" söyleme halk arasında hep devam ederdi. Elinizde bulunan kaynaklara göre manasçıların uzak birbirinden olmasına rağmen, çağırıp, dinledikleri zaman olmuştur. Böyle mekteplerden geçen Sağımbay da "Manas" söylemeyi, bir köyle sınırlanmadan o, Kırgız halkı'nın her yerlerinde olmaları bellidir.

Halk gezerek, halk arasında malum meşhur manasçı adlandırılıp, yaratıcılığında olgunlaşmış, daha doğrusu 1922 yılından itibaren "Manas'ı" yaz-

maya yardım ediyor. "Manas'ı" yazmaya öğütçü (başlayan insan) Kayum Miftakov'du. kurumda saklı ve bazı malumatlar gösterdiği gibi K. Miftakov, Sağımbay'la Sultan-Sarı Yaylası'nda karşılaşp, Narın'a getirip, "Manas'ı" yazma işini başlıyor. "Manas'ı" yazma işi 1922 yılının yaz aylarında (Haziran, Temmuz) başlayıp, 1926 yılının Ağustos ayında destanın "Manas" bölümünü yazıp bitirir.

Sağımbay, "Manas'ı" yazmada yaratıcılığıyla, bütün iradesini toplayıp, bir yaz içinde destanın birinci ve ikinci bölümlerini, daha doğrusu Manas'ın dünyaya gelmesi, çocukluğu, Han olmasını bitirir. Bu, Manas'ı yazmada çok ciddi yardımı olduğunu gösteriyor.

Öğretici şiir eserini yazmada, manasçılar için halkın rolü büyük "Manas'ı" söylerken, çok iç duygularıyla söylemesine dinleyicilerin alkışı tesir verir. Manasçının hadiseyi anlatırken el hareketleri, davranışı, duygulandırıp, halk arasında canlandırabilmeyi, alkışları meydana getirmeli manasçıyla dinleyici ortasında bağın neticesinde manasçının yeteneğiyle söylenen, anlatılan hadise, dinlemeye uygun, yaratıcının (manasçının) yeteneğine göre dinleyicileri kendine çekebilir.

Manasçı kendi zamanındaki ve geçmişteki manasçıları dinleyip, onların söyleme yeteneği, yaratıcılığında örnek, talim alırsa, çoğu zaman, kendilerini sınaması için yakın insanlarına, arkadaşlarına dinlettirirler. Sağımbay'ın öyle arkadaşı İbrayım Abdrahmanov'du. Ondan hadisenin, konunun anlatılma şeklinin nasıl olduğunu, hadisenin başlangıcındaki (girişindeki) eksiklikleri hakkında sorup, onu düzeltmeye gayret etmiştir. Bunlar, Sağımbay tarafından sonra "Manas'ı" yazma zamanında gelişmiştir. Bunun neticesinde, Manasçıya "Manas'ın" konusunu uzatıp veya kısaltıp söylemeye imkânı vardı. Çünkü, bu dinleyicilerin merakına, ilgisine göre lâzımdı.

Destanı yaratıcılar ve onu söyleyiciler hakkında söz ederken, elbette, onların yaratıcılık hazinesi hakkında söz ederiz. Demek, böyle yolda bakarsak, manasçıların yarattığı varyantları ve önemi hakkında fikir verilir. Bir çok yüzyılın meyvesi olan "Manas" gibi ünlü eseri söylemekte, o manasçının şiirsel yeteneğinin önemi ve yaratıcılığını önemli yol olarak bakıyorlar.

"Manas" kahramanlık destanı konunun bölümleri savaş hadiselerinden oluşuyor. Ama buna rağmen bu konuyla birlikte, halkın hayatı, örf-adetinden de bahsedilir. Bundan dolayı, destanın konusu hakkında söz ederken, sadece alplerin düşmana karşı yaptığı savaşları değil, halk hayatından da haber verecek konular



olduğunu unutmayalım.

"Manas" destanı'nda konuların ve hadiselerin verilmesinde, hadise -iki yolda, savaş ve hayat olarak görünüş verir. Bunu "Manas" destanı boyunca araştırma işinde âlimlerin çoğu bu yollarda bakıyorlar. Ama destanın konusunun böyle ayrılmasına rağmen, temel ideal yolu bir bütünlüğü oluşturuyor. Hadise, kahraman Manas'ın çevresinde meydana geliyor ve halk, vatan için yaptığı savaşlardan bahsediliyor. Destanın konusunu bir bütünlüğe getirmekte, onun temelini oluşturan an'anevi konular ile hadiseler baş rolü oynuyor.

Sağımbay Orozbekov'un varyantında destana ait "Manas" destanı'nın an'anevi konuları bozulmadan kalmıştır. Varyant, destanın klasik örneği olarak değerlendirildiğinden olayların hepsini içine alıyor.

"Manas" destanı'nın baş ideası kendi yerinden ayrılan halkı birleştirme olduğundan, olaylar bu motife uygun Manas'ın dış düşmanlara karşı yaptığı savaşlarla alakalı beyan ediliyor. Kahramanın kendi yerini boşaltması için yaptığı kahramanlık hareketleri destandaki hadiselerin geliştirilmesine getiriliyor.

Sağımbay Orozbekov'un varyantı yukarıda söylendiği gibi savaş olaylarına zengin. Konular başka varyantlara karşılaştırmalı bakarsak sadece kemiyeti değil, keyfiyeti olarak da ayrıcalıklarını gösteriyorlar. Manas'ın seferiyle ilgili konular ile hadiseler adıyla farklı olmadan, hem de savaş meydanını tarif etmeleri, motif yolları olarak birbirinden ayrıcalıdır, olayın kompozisyon olarak birleşmiş bir yönde devam eder. Bahsedilen kahramanlık seferdeki alplerin savaşı, savaş meydanları vesaire öğretici şiirlerin tarif edilmeleri boyunca her bir olay kendi başına bir konudur.

Destanın içindeki kahramanlar savaşı, her varyantlarda aynı kök taşır: Manas'ın Coloy ile savaşı, on bir Duu-du ile olan savaşı, Tekes Han'ı yenmesi, Akunbeşim'i yenmesi, Altay'dan Ancıyan'ı göçü, Manas'ın Kaşkar'ı kendine karatması, Şooruk Han'ı yenip, kızı Akılay'ı alması gibi savaş olayları "Manas" destanı'nın an'anevi konularını oluşturan olaylardır. Çünkü, bu olaylar eskiden beri ağızdan ağza geçip, günümüze kadar geldiği belli. "Manas" destanı'ndaki savaşla ilgili olaylar üstünde fikir edinirsek, Esenkan, Konurbay, Coloy, Neskara, bir de Oogan'ın Hanı ve Aygan Han ile olan savaşlar da destandaki temel konuları oluşturmaktadır bütün varyantlara ait görünüşlerden S. Orozbekov'un söylentisinde büyük şiirsel beyan etmeye sahip, ayrıca konuların temelini oluşturan olayların

biri Almambet'le ilgili. Destanın tematikasına (kökenine) bu konunun sinmesi sadece akrabalık motifiyle anlatılmadan, düşman yerine yol başlayıcı (gösterici), onun sırp açıp verecek kahraman olarak bahsedilir. Bununla birlikte, kahramanlık sefere ihre zaman anavatanla bağdaş olarak geçer.

Yüzyıllar geçse de, an'anevi temeli bozmadan, sözlü şekilde söylenen öğretici şiir eseri halk yetenekleri günümüze kadar getirdiler. Tarif edilen olaylara, kahramanlara, savaş kurallarına (silahlardan bahs) verilen tasvirlerin her birinin ayrıcalığı neticesi, dinleyicinin estetik anlayışı, destana olan ilgisi merakı çoğaltıyor.

Bu fikri, yalnız bir manasçının yaratıcılık hazinesine ait demek olmaz. Çünkü, her bir manasçının yeteneğine ve anlatma tarzına onun şiirsel öğretici dünyasına göre her birinin değeri var. Şimdi de, Sağımbay Orozbekov'un varyantını okumakla eski zamandan haberdar olup, iç dünyasına girip, birlikte onlarla yaşıyor gibi duygulanıp, böyle büyük öğretici şiir şeklindeki eserin hayattan bahsedip, halk önüne getiren meşhur insanlara eğiliriz.

"Manas" destanı gibi, çok geniş yayılan öğretici şiir yaratıcılığı -bunun halka sinmesi, destanı söyleyenlerin yeteneğine, yaratıcılığına göre olur. Söylenen varyant halkın sınırından geçip, o manasçının kendine ait ayrıcalığı ortaya çıkınca kanlı, büyük eser olduğunu gösterir. Ama önceden beri mevcut olan an'anevi belirtiler büyük manaya, yere sahiptir. Çünkü, dinleyiciler manasçıyı sınağında, önceleri dinledikleri manasçılarla karşılaştırarak, bazı an'anevi motifleri, konuları ve hadiseleri anlatma yeteneğine bakarak, öbür manasçıya değer verirler. Halkın sın eleğinden geçip, değerli olan varyantların biri de S. Orozbekov'un "Manas'ı" manasçılık mesleğe sahip olmakta, ayrıca yeni varyantın başarılığında, halk sınırından geçme, destanı iyi bilen insanların, nasihatlarının yeri büyüktür. Kendi zamanında, böyle mektepten geçen ünlü manasçı S. Orozbekovda "Manas" söylemeyi sadece coğrafi çevrede, köyle söylemeyle sınırlamadan, Kırgız bölgesi'nin çok yerlerinde mevcuttadır. "Manas'ı" yazmada, her zaman halk gezip, yer gezip yazdırmıştır.

"Manas" destanı, yaratıcılığın gelişmesinde baş rolü, konunun kompozisyon kuruluşu oynuyor. Konunun gelişmesinde onun seziş yeteneğinin ilerlemesinde temel malzemeler büyük rol oynar. Eserin kompozisyon kuruluşunda bu görüntüler, onun bir ve bütün bir şeyden oluştuğunu açıklar.



S. Orozbekov'un "Manas'ından" sözlü nazımının zengin tarif, tasvirleri, halkın abartmaları, atasözleri, sözlerin mânâlı olması, duygusal olduğunun örnekleriyle karşılaşıyoruz.

Bir çok manasçılardan öğrenmeyle ve halkın sınırından geçip, çok insanın beğenmesiyle Sağımbay Orozbekov'un varyantında, destanın an'anevi belirtileri talebe cevap verecek derecededir. Neticede, varyanttaki önemli konu da, ideada, kahramanlarda "Manas" destanına denk görüntüler ile aynı, benzer. Böyle yakınlık, birlik varyantın temelini, destanın an'anevi olaylarının, hadiselerinin onda canlanmasıyla başarılmıştır.

## SOYAKBAY KARALAYEV ve CUSUP MAMAY

KENEŞ KIRBAŞEV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

Kırgız olduğu yerde "Manas" var "Manas" destanı kendisinin meydana gelmesiyle sadece Kırgızlara ait olup, başka Türk halklarında destanın varyantları ve varyasyonu, rivayet de değil, bir mısra nazım şiir şekli de yoktur. Kırgız halkının tarihi nazım hayatını ihtişam görüntüsünün neticesinde Alp Manas'ın yaptığı nazım yürüyüşe birleştirip, halkın sevinç ve kaderini getiren büyük kapsamlı eser yaratan Manasçıların sanatçılık yeteneği merak ettirecek. Bundan dolayı, "Manas" Destanını yaratan eski nesildeki büyük Manasçıları hatırladığımızda bizim göz önümüze, zamandaşımız XX. yüzyılın Homer'i (Gomer) adıyla, ismi menkıbeye geçen S. Karalayev'dir.

S. Karalayev'in varyantı boyunca "Manas" Destanının süjet-kompozisyon türü ve olayı kurmakta motifleştirmesi başka Manasçılardan farklıdır. Bununla S. Karalayev'i "Manas'ın" eskiden beri söylenen temel olayların an'anevi düzenini bozup, yeni "Manas" destanını yarattı diyemeyiz. Demek, S. Karalayev'den başka Manasçılar gibi talim-terbiye aldığı mektebini geliştirip, onu devam etmekle kendinin yaratıcılık yeteneğine ait varyant meydana getirdi.

Her bir Manasçı varyant yaratmakta, talim-terbiye alma mektebinin an'anevi işlerini devam etmeyle destanın değişmez temelini oluşturan hadiselerini saklamak ve destana yaratıcılık muamelesi yapmaları da kendilerinin yeteneğiyle yeni şeyler ilave ederler. Bu yaratıcılık muamelesi bütün Manasçılarda aynı derecede vardır.

\* Doç. Dr., 720071 Kırgız Akademisi Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Bişkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE.



Kırgız halkının meşhur iki ünlü Manasçıları, Kırgıstanlı S. Karalayev ve Kızıl-Su'dan Cusup Mamay'ın "Manas'ındaki" ayrıcalıklara dikkat çekeceğiz. Çünkü, bu iki Manasçının yaratıcılığı ayrıcalıkları olduğu; hadiseleri anlatırken motifleri açıklamada yakınlıklarla beraber birbirine benzemeyen özellikler de vardır.

Değişmeyen temel hadiseler baş kahraman Manas'ın etrafında gerçekleşmiş ve onun yaptığı faaliyetlere bağlı geçtikten dolayı, iki Manasçının varyantının konu ve kompozisyonlu kuruluşu "Manas" destanının an'anesi dışında değil. Çünkü, olayların devamı Kırgız halkının egemenliği için olduğu mücadele isteği çabası Manas kahramanının askerî hareketleri sayesinde çözülüyor, eserin temel düşüncesi aydınlığa kavuşur.

İki Manasçı da aynı derecede Kırgızlar'ın yenilişi ve sürülüşü ile başlar. Geleneksel olay alp çocuğun aydın dünyaya gelişi, büyüyip yetişmesi askerî hareketleri, temel hareketlerinden olan Büyük Gozavat, Manas'ın yaralanıp Talas'a gelişi ölümü ve onun anısına türbe yapılmasıyla üçlüğün birinci bölümü biter. Olayların gelişmesi aynı seviyede destanın gelenekselliklerini korur. Fakat, öyle söylenmesine rağmen, Manasçının sanatçılık ve eklemelerde olmamış değildir. Bu alıntı ve eklemeler destan ve onun gelişme sürecini giderek çoğaltmıştır. Bu bakımdan ele alındığında iki manasçının çeşidindeki farklılıklar ile benzerliklerin ve aynı derecede ünlenmelerinin açıklanmaya okyanus gibi "Manas" destanının problemini bu küçük konuşmaya sığdırmak mümkün olmadı. İşte böyle somut sebeplerin temelinde iki manasçının varyantına karakteristiği olan çözüm bekleyen meselelerin içinden ayrıca bir görüntülere dayanarak anlatmak istiyorum.

S. Karalayev'in varyantında Manas Alp'in doğumundan önceki onun babaları hakkındaki olayı bildiren masal ile başlanıyor. Babasın babaları, kendi devrinde halk ile ülkenin toprağını dış düşmanlara aldırmadan gayretle koruduğunu açık deliller yardımıyla tasvir ediliyor. O masalın sonunda, Kırgızları bir araya getiren Karakan öldükten sonra Kitay-Kalmuk Hanları Molto ile Alooke yenip, Karakan'ın Cakıp başlayan, Kırgız'ın baş kaldıran, yiğitlerini her tarafa dağıtıyor. Cakıp'la Akbalta'yı Altay'a sürer.

Bir de Cusup Mamay da Kırgızlar'ın kök tarihine dikkat çekiyor ve Manas'ın kökü hakkında haber vermekle beraber Soyakbay'ın varyantından birçok farklı motifleri de ortaya koyuyor. Cusup Mamay'ın varyantında Kırgızlar'ın kökü

Enesay'dan çıkıyor ve Cakıp'ın babası Oruz'u han öldükten sonra Kalmak Hanı Alooke Kırgızlar'a savaş açıp, her yöne dağıtıyor. Bu gibi ayrıntılara rağmen konunun temelini birleştiren Kırgızlar'ın sürülmesi tarihindeki değişmez çizgi ikisinin de temelini oluşturuyor. Eğer, Soyakbay'da Kırgızlar Ala-Dağ'dan sürülse, Cusup Mamay'da Enesay'dan Altay'a sürülüyor. Böylece iki manasçıda da coğrafi isimlerinde değişiklik olmasına rağmen Kırgızlar'ın sürülüp geldiği yer Altay bölgesi'nin Ak-Talas ve Gül-Tokoyu sayılır. Çalışmanın sonucunda Kırgızlar zenginleşip, Kalmak halkıyla eşit güce sahip olacaktır.

Cakıp ne kadar zenginleşse de halk ağzında zengin sayılırsa da, halk arasında çocuksuz (çocuğu yok) "kuubaş" adlandırılıyordu. Bu motif, aynı derecede iki manasçıda çocuksuz Cokyo'nun iç psikolojik duyguyla çocuk hakkındaki şirinde onun dileğini açık kanıtlayan gerçeklerle kuvvetlendirilir.

"Manas" destanının konusundaki geleneksel temellerin zenginleştirilmesine yardım eden motiflerin biri daha doğmamış çocuğun Kalmuklar tarafından aranışı bu zamana kadar böyle motifler yalnızca Sayakbay'ın varyantına ait ise "Manas" destanının an'anesinde bu hadise eskiden beri söylenip geldiğini açıkladı. Çünkü, doğmamış Manas'ın motifi sadece Manasçının varyantıyla sınırlamadan başka manasçıların varyantlarında da mevcut olduğu açıklandı. Bundan dolayı, bu motif zamanında manasçılar arasında yayılsa da belli bir sebeplerle unutulmuştur. Böylece bu sorunu Cusup Mamay'ın varyantında mevcut olmasıyla Manas'la ilgili her an'anevi örnekler yaratıcılıkla (sanatçılıkla) ayrılmıştır. Varyantlarda getirilen gerçeklere bakarsak, motif üzerinde araştırma, Manasçıların hadiseyi geliştirmede, genelleştirmede Soyakbay'da Cusup Mamay da manasçılık okulunun geleneksel özelliklerinden sanatçılık ile yararlanmışlardır.

Manas'ın adı hakkında düşünülürken motifin yakınlığından söz edebiliriz. Eğer, Sayakbay'ın söylediğinde Akbalta Cakıp'ın rüyasında gördüğü hayvanlar, kuşlara göre doğulacak çocuğun âleme adı çıkacak alap olacağı ve kahramanlık, bahadırılık yapacağını söyleyerek rüyayı yorumluyor. Aynı şey Cusup Mamay'ın varyantında da ayrıcalıklarıyla yer almıştır.

Bu varyantın ayrıca yeri olmasında Sayakbay'ın varyantında oldukça farklı yani rüya hadisesi değil, Akbalta eğitimli insan olarak gösterilip, o Manas hakkında kitaptan okuyup bildiği Kırgızlar arasında sır olarak söyleniyor.

İki Manasçıda da Çin, Kalmaklar'ın Manas'a karşı konulu motif aynı derecede olduğuna bakmadan, her ikisi yeteneğiyle bu konuyu zenginleştirmiştir. Bu



yetenekleri birbirine benzemede de, ikisinin de demek istediği, amacı bir söz, dünyaya gelecek çocuk ve onun kahramanlığı, gelecek için halkın hürriyeti için güreşen, mücadele eden Alp'i göstermek, beyan etmek. Halkın iyilik için yaptığı davranışa karşı, Çin, Kalmak Hanları'nın kötülük için yaptığı hareketleri,, halkın ruhunu eksiltmeden, onların dileği düşüncesi olan alp çocuk için gayretle olan ideal amaçlarını başarmışlardır.

Yeni dünyaya gelecek çocuk hakkında iki Manasçının varyantında aynı olsa da bazı konular neticesi birbirinden farklıdır. Manas, Cusup Mamay'ın varyantında "bir avucuna kan, bir avucuna yağ, ayağında Manas adı yazılı, ak mühürü basılmış" doğduysa, aynı hadise Sayakbay'da da o hadisenin canlandırılması da ayrıcalıktı. Çünkü, Sayakbay'ın söyleyişinde Manas rahimdeyken bağırıyor ve ayak tarafından doğuruluyor. Sağ elinde kara (siyah) kan, sol eline sarı altın tutarak doğmuştur. Bu hadiseyi anlatırken Manasçı Manas'ın bahadırılık sın-sifatını vermekle düşmanlarına göre kahramanlık gayreti hakkındaki girişi tam beyan ediyor.

Bunun detaylarıyla bir manasçı sonsuz kahramanlık gösterirse, ikincisinde aynı detayı anlatma tarzıyla onun bahadır olacağını açıklıyor.

Çıyırdı'nın hamile kalması, iki manasçının motif olarak yakınlığıyla birlikte, hadiseyi motifleştirmekte tam farklılıkları olduğunu belirtebiliriz.

Bundan dolayı, mekan olarak iki yerde yaşayan aynı halkın torunları, aynı destanı, aynı hadiselerini (destandaki) oluşturarak, kökenleri bir olduğunu saklıyorlar. İki Manasçının iki yerde yaşamasına rağmen, motiflerin verilmesi ve her türlü hadiselerin beyan edilmesi iki tarafın da aynı destanı "Manas"ı konu kökeninin aynılığını gösteriyor.

Bu iki manasçı birbirini tanımayan insanlar. Ama, buna rağmen, yukarıdaki gerçeklerin gösterdiği gibi, ikisi de bir, aynı manasçı mektebinden talim-terbiye görmüş gibi görünüyorlar. Bu, bir gerçek gibi geliyor çünkü, hangi manasçının yaratıcılık yoluna bakmayalım, ilk başta manasçı olmaya yetenekli olduğunu hissederek, halka meşhur "Manas" söyleyen manasçıları dinleyerek, bu mesleği geliştirir. Bunun neticesinde halk gezip, ünlü manasçılarla karşılaşır, onların "Manas" söyleme tarzını öğreniyorlar, daha sonra kendi yeteneğiyle kendi varyantını yaratır. Elbette, o dinlediği manasçının varyantıyla sınırlı kalmadan, yaratıcılıkla konuyu geliştirir. Böyle gayretin neticesinde "Manas" destanının ko-

nusuna alım-ilave girdirerek, varyant meydana getirir. Ama temel, kökeni değişmez.

Demek iki manasçı birbirini görmediyse de belki, ikisinin okduğu manasçı mektebindeki manasçıların ilişkisi vardı. Böyle fikir yaratmasına Cusup Mamay'ın dedikleri bizi itiyor. Çünkü, onun ağabeyi Balbay, Kırgız halkı'nın sözlü yaratıcılığını, ayrıca, "Manas" destanı'nı yazıp bırakmaya gayret eden, halk gezerek o işi başarmaya çalıştığı belli. Onun dediğine göre 1916 yılında Ürkün'de (tarihi hadise) kaçan halkı gezerek, soruşturarak "Manas" yazmış. Bu yazı faaliyetinde Balbay, dıştan gelen Çoyuke, Sapak, Taabaladı, Dıykanbay, Balık, Naymanbey, Sarbağış Mamırkan molla gibi masalcılardan da yazıp aldığı Cusup Mamay "Ben" Manası neden dolayı söylemeye başladım" dediği makalede açıklar. (mektep diye geçerken, ünlü manasçılardan dinledikleriyle, yetenekleriyle manasçı olmaya başlamalarıdır) Yukarıdaki adı geçen manasçıların içinden Sayakbay'ın öğrencisi Çoyuke'nin ismi de geçiyor. Demek, halk arasındaki ilişki Karımkatnaşın neticesinde Balbay'ın bu ünlü manasçılardan yazıp aldığı kaynaklardan Cusup Mamay yaratıcılıkla faydalanmış olabilir. Böyle fikrin doğmasına yukarıdaki getirilen gerçeklerle birlikte Manas'ın ekin ekmesi, Akkula'nın ekini satın almış da bir sürü konular gösterdiği gibi gerçeğin parçası mevcut olduğunu söylemeye imkân verir.

Yukarıda söylenen bazı konular neticesinde iki manasçının varyantında mevcut olan motif yakınlığı, onların yaratıcılık hazinesine şüphe getirmeden, tersine, herbirinin ayrıcalıklarına ulaştığını delil ediyor.

Böylece, iki manasçının bölgesel farklılıklara rağmen, sınırın farklı taraflarında geçinseler de destanın konu kuruluşu hadiselerin temelini de değişmemesi motiflerin zenginliği boyunca eski an'anevi durumu bozulmadan "Manas" üçlüğü yalnız Kırgız halkına ait miras, millî övünecek edebiyat parçası olduğunu delille gösterip "Manas'ın" an'anevi konuları devam etmekle, hayatta her zaman yaşayacağını (destanın) açıklıyor.



## MANAS VE DİĞER ANLATI TÜRÜNDEKİ ESERLERDE "ÖLÜP-DİRİLME" MOTİFİ

HASAN KÖKSAL\*

"Ölüp-dirilme" motifi İslâmiyet öncesi ve sonrası anlatı türündeki eserlerde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu türler, toplulukların tarih sahnesine çıktıkları andan bugüne kadar geçirdikleri hayat serüvenlerini, mitolojilerini ve inançlarını kayıtlara geçmemiş bir çok yönleriyle ve bir bütün halinde muhafaza etmeyi sağlamıştır.

Ayrıca bu türlerde yer alan motifler, bize insanların zihnî gelişmelerinde geçirdikleri evreleri belgelemekte ve bugünkü insan zihninin nasıl geliştiğini açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Tutucu bir topluluk olmayan Türkler, tarihleri boyunca birçok inanış sistemlerine girmişler ve bunlardan kazanılan değişik kültürel kalıntılar, Türk kültür bünyesine entegre olarak günümüze kadar taşınmıştır. Bugün bilim adamlarınca yapılması gereken husus, Türk kültürünü bir bütünlük içinde ele alıp Türk gözü ile Türk penceresinden incelemektir.

Tebliğ konumuz olan "ölüp-dirilme" motifine geçmeden önce "motif" kavramını tanıtmaya çalışalım:

Motif, güzel sanatların kolları olan, müzik, resim, mimari ve edebiyatta kullanılan bir terimdir. Araştırmacılar, edebiyatta motif üzerine değişik tanımlar yapmışlardır. Max Lüthi'ye göre motif, "Hikâye etmenin en küçük unsuru"dur.<sup>1</sup> Vesselovski'ye göre motif, "Hikâyenin parçalanamayan en küçük parçası"dır.<sup>2</sup>

\* Dr.

1. Zeki Cemil Arda, "Edebiyatta Motif Araştırmaları", Fikir ve Sanatta Hareket, Temmuz 1970, sayı 55, sayfa 20.

2. Vladimir Propp, Morphology of the Folklite, Austin 1958, sayfa 12.



Stith Thompson'a göre motif, "Masalın gelenekte ısrar edici güce sahip en, küçük unsuru"dur.<sup>3</sup> Arthur Christensen'e göre motif, "Canlılıklarıyla kendilerini kabul ettiren, tarifi güç bir psikolojik kanuna göre dinleyiciyi avuç içine alabilen ve ibtidâî fikir silsilelerinden yeni terkiplere girmek için az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlar"dır.<sup>4</sup>

Arthur Christen'in tarifi dışında, diğer üç tarif arasında bir paralellik görülüyor. Anlatımın çekirdeğini teşkil eden ve çarpıcı oluşuyla da dikkati çeken motif kavramını anlatı türü diye adlandırdığımız eserlerde bazen tek bazen de grup halinde görmekteyiz. Bir örnekle bu görüşe açıklık getirelim:

Battal Gâzi, Hindistan'a "Ak Fil"i getirmeye giderken bir deniz kenarına varır, çâresizlik içindedir. Atundan inip abdest alır ve namaz kılar, sonra uyur. At sesine uyanır. Hızır Aleyhisselam beyaz atıyla çıkıp gelir, Battal'a "Tiz Divzâde Aşkar'a bin" der. Battal atuna biner, Hızır'ın dediğine uyarak gözlerini yumup atına bir kamçı vurur. Gözlerini açtığında denizin öbür yakasında kendini bulur.<sup>5</sup>

Burada görüldüğü gibi at ve hızır motifleri, asıl motif olan kahramanın yaptığı işin gerçekleşmesinde yardımcı unsurlar olarak karşımıza çıkıyor. Anlatı türleri (destan, efsane, mit, masal, halk hikâyesi) teşekkül ederken birbirlerinden farklı özellikler arzederlerse de birbirleriyle benzer yanları mevcuttur.<sup>6</sup> Bu benzerlik daha çok motifler olarak karşımıza çıkmaktadır. Motif kavramı ülkeler arasında da ortaktır. Bunlar bir ülkeden diğerine "taşıyıcılar" vasıtasıyla götürülmektedir. Taşıyıcılar yeni öğrendikleri tipteki anlatılardan ziyade motifleri tercih ederler.<sup>7</sup> Taşıyıcı birden fazla motif içinde de tercih yapabilir. Yalnız her motife başka bir ülkeden gelmiştir nazarıyla de bakmamak lâzımdır.

Bu kısa açıklamalardan sonra doğrudan doğruya İnançlar ve kültürlerle ilgisi olan "ölüp-dirilme" motifine geçebiliriz. Ruhun bedeni geçici olarak terketmesi (transmigration), şamanist inançta ve İslâm dininde tipik menkabeler ha-

linde anlatılmaktadır. Şamanistler Tanrı Bay Ülgen'e kurban sunacakları zaman, gerek kurban edilecek atın, gerekse kurban sunan kişinin ruhu bedenlerini terkeder ve gidip Bay Ülgen'le konuşur.<sup>8</sup> Yine geleceğe dair haber sorulduğunda veya hastalık tedavisinde "Şaman"ın ruhu bedenini terkeder ve çeşitli yerleri dolaşır, ruhlarla görüşür, yahut iyileştireceği hastanın ruhunu bularak tekrar bedenine dönmelerini sağlar. Bunları başardıktan sonra da "şaman"ın ruhu bedenine döner ve olup bitenleri çevresindekilere anlatır.<sup>9</sup> Araştırmacılar bu transmigration hâlinin Budizm'deki yoga ile ilgili olduğunu ileri sürmektedirler.<sup>10</sup>

Menâkıbu'l Kudsiye'de yer alan menkabeye göre, Baba İlyas'ın oğullarından Yahya Paşa'nın ruhu, istediği zaman bedenini terkedip bazan kırk bazan da iki ay süreyle "âlem-i ulviyyet"i seyre gider.<sup>11</sup> Hz. Muhammed'in Mirâc'a gitmesi hadisesinde de ruhun bedenden ayrılarak gittiği nakledilir.<sup>12</sup> Âşık Paşa için de; Allah katına çıktığı ve zâhiri-bâtınî hususların bizzat Allah tarafından kendisine açıklandığı anlatılır.<sup>13</sup> Sarı Saltuk'ın halifelerinden Barak Baba ve Mevlânâ'nın da halvette iken ruhlarının bedenlerinden ayrıldığına ve birtakım kehanetlerde bulunduklarına dair bilgiler mevcuttur.<sup>14</sup>

Bu bilgilerden ortaya çıkan sonuç şudur: Şamanist inanca göre "şamanlar"ın, İslâm dinine göre "Veliler" in ruhları bedenlerini geçici olarak terketmekte, bu şekilde vecd ve istiğrak haline girdikten sonra kehanetlerde bulunmaktadırlar. Başka bir ifadeyle keramet sahibi kişilerin ruhları geçici olarak bedenlerini terkedebilmektedir. Ancak, çağımızdaki şamanlar'ın göğe çıkarak Tanrı ile konuşma gücünü gösteremediklerinden yakınılmaktadır.<sup>15</sup>

İslâmî inançtaki bu durumu açıklayabilmek için mucize, keramet ve sihir kavramları üzerinde kısaca durmamız gerekiyor:

Yaradılışları gereği insanlar, hatta bütün canlılar birbirinden farklı ve kendilerine has özelliklere sahiptirler. Kimi diğerine nazaran daha akıllı, zekâca daha

3. Stith Thompson, *The Folklate*, U.S.A. 1946, Sayfa 415, Geniş bir Türkçe özeti için bkz. Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*, Ankara 1975, sayfa XXIX-XXXV.

4. Doç. Dr. Saim Sakaoğlu, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi Ve Bu Efsanelerin Tıp Kataloğu*, Ankara 1980, sayfa 24.

5. Dr. Hasan KÖKSAL, *Battalınâmelerde Tıp ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, Sayfa 136.

6. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Doç. Dr. Saim Sakaoğlu, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi Ve Bu Efsanelerin Tıp Kataloğu*, Sayfa 21-27.

7. A.g.e. Sayfa 25.

8. Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, Sayfa 106.

9. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 107.

10. a.g.e. aynı yer.

11. a.g.e. aynı yer.

12. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Kemal Kuşçu, İstanbul 1966, I, sayfa 91-94.

13. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 109-110.

14. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 108.

15. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 111.



üstün, daha ahlâklı, daha adâletli ve merhametli olabilmektedir. Bu sebeple Allah tarafından insanları irşâdla görevlendirilen yüce zâtların (Peygamberlerin) de fazilet yönünden farklılıklar göstermeleri tabiidir.<sup>16</sup> Peygamberler örnek kişi olduğu için kendi cinslerine nisbetle bazı üstünlüklere sahip olmaları da mantıklı bir düşünce tarzıdır.

Mu'cize, peygamberlik için kesin bir delildir. Kelâm âlimlerinin tarifine göre mu'cize, inkâr edenlere meydan okuduğu sırada, peygamberlik iddiasında bulunan şahsın elinde -benzerini getirmekten kendilerini âciz bırakacak tarzda- meydana gelen hârikulâde bir iştir.<sup>17</sup>

O halde mu'cize, peygamberlere has bir iştir. Diğer insanlarda görülen hârikulâde (keramet, istidraç) olaylardan farklıdır. Yani her mu'cize bir hârikâdır, fakat her hârikâ bir mu'cize değildir. Bu sebeple mu'cizenin tabiat kanunları dahilinde zuhûrî düşünülemez.

Kelâm âlimleri, mu'cizeyi ortaya çıkış keyfiyeti açısından iki kısımda incelemektedirler.<sup>18</sup>

1 - Manevî ve akli mu'cize: Peygamberin örnek ahlâkı, gaybdan haber vermesi ve Kur'an mu'cizeleri...

2 - Maddî ve hissî mu'cize: Ölülerin diriltme, ayı ikiye bölme, asayı yılanı çevirme...

Keramet de mu'cizeden ayrılmaktadır. Keramette herhangi bir meydan okuma ve peygamberlik iddiası yoktur. Allah tarafından velinin elinde gösterilmesi ve hârika olması esası vardır. Keramet genel olarak iki kısımda mütalaa edilir:

1 - Keramet'i hissiye: Müşahade olunan hârikulâde iştir.

2 - Keramet-i mâneviyye: Velinin her yerde Allah ile buluşmasıdır.

Ehl-i sünnete göre keramet; Kur'an, sünnet ve icmâ ile naklen sabittir. Kur'an-ı Kerim'de, Arş-ı Belkıs, Hz. Meryem, Ashâb-ı Kehf, Hz. Musâ'nın annesi ile ilgili kıssalar, kerametın naklen sabit oluşuna delildir. Bunun dışında, ayrıca

16. Bkz. El-Bakara (2), El-İsrâ (17).

17. Es Sâbûnî, El Bidâye, 46; el Bağdadî, Usulu'd-din, I, 170; et Taftâzani, Şerhu'l-akâid, 166.

18. el-Buhârî, el-Câmi'us-Sahih, 12.

sahih hadislerde bazı şahısların kerametleri anlatılmış, ashâb, tâbiîn ve diğer sâlih kişilerden de bir çok kerametler meşhur olarak rivâyet edilmiştir.<sup>19</sup>

Netice olarak şunu belirtebiliriz: Mu'cizede söz konusu olan peygamberlik iddiası, keramette kesinlikle yoktur. Her hârikada olduğu gibi kerameti de mu'cizeden ayıran önemli nokta burasıdır.

Sihir, kehânet ve falcılık gibi gerçek hârikulâdeye benzer olayların mu'cize ve keramete bir ilgisi yoktur. Bunlar tamamen bir hüner ve sanat eserleridir. Mu'cize ile sihir arasında dış görünüş itibâriyle bir benzerlik bulunabilir. Ancak, mu'cize ilâhî bir fiil, sihir ise bir takım rûhî sebeplerin neticesidir. Bâzı âlimler, sihirbazların havada uçmak, su üstünde yürümek gibi hârikaları yapmalarını câiz görmekte, fakat mu'cize ayarında meselâ; ölümleri diriltme, cansız bir maddeye rûh verme gibi fiilleri yapamayacaklarını ileri sürmektedirler.<sup>20</sup>

O halde bütün bu hârikulâde olayların hem rahmânî hem de seytânî olanları mevcuttur. Rahmânî olanlar eski inanç topluluklarında şamanların, islâmî inançta velilerin elinde zuhûr etmekte; şeytânî olanlar ise kötü ruhların ve hokkabazların elinde gerçekleşmektedir.

"Ölüp-dirilme" motifi de ruhun bedeni geçici olarak terketmesi gibi keramet ehli insanların elinde yahut acı çeken yakınların Tanrı'ya yalvarmalarına karşı, gönderilen kutsal varlık (melek, hıızır vs.) vasıtasıyla zuhur etmektedir.

Şimdi, iki ana etnik-kültürel bölge olan Güncy Sibirya ve Orta Asya'da oluşan, Türk-Moğol epik geleneğinin bütün özelliklerini yansıtan Manas destanında "ölüp-dirilme" motifini irdelemeye çalışalım:

Tamamı bir milyon mısra civarında olduğu söylenen Kırgız tarihinin başlangıcı, Kırgız edebiyatının ve kültürünün temel kaynağı olan bu dev eserin, elimizde maalesef onüç bine yakın mısrası bulunmaktadır. Biz, incelememizi mevcut metinlere dayalı olarak yaptık.

Destanda, Manas iki kere ölüp-dirilir ve üçüncü ölümü son ve geri dönüşmeyen bir ölümdür. Her iki ölüm de, hile ve zehir içirilerek gerçekleştirilmektedir. İki motif arasında paralellik mevcuttur.

19. el-Kuşeyrî, er-Risâletü'l Kuşeyriyye, II, 663-667.

20. el-Bakılânî, el-Beyân Anî'l-fark Beyne'l-Mu'cizât Ve'l-Kerâmet. Nşr. Richard J. Mc. Carthy S.J., Beyrut 1958, 91; el-Cüveynî, el-İrşâd ila Kavât'il-Edille Fi Usûl'il-İtikâd, Mısır 1950, 321.



Birincide daha önce Manas'a yenik düşen Mendi-bay'ın kıskırtmasıyla, gayri müslim ve hırsız olan Kökçö-köz ile Kaman-köz'ün hazırladıkları ballı rakı, zehir katılarak Manas'a sunulur. Manas halsiz düşer ve ölür. Manas'ın ölümü üzerine babası Cakıp Han, anası Bağdı-döölöt baybiçe, kızkardeşi Kardıgaç, eşi Kanıkey ve arkadaşları Almambet ve Acıbay büyük acı çekerler. Diğer yandan Er-Manas'ın atı Akkula, şahini Ak-şumkar, ve tazısı Ak-taygan yemeden içmeden kesilirler ve Er-Manas'ın mezarının dibinden ayrılmazlar, feryatları bütün kalpleri titretir. Hazreti Allah bir melek gönderir ve O'na: "At, kuş ve köpek iyi yolda iseler kahramanı dirilt, fena yolda iseler üçünü de öldür" emrini verir. Bu üç hayvan dile gelir ve üzüntülerini belirtirler. Melek, mezarın başına gelince mezar ev, bağrındaki kara taş hazret kızı Altınay olur, Manas kalkıp dirilir. Ak-kula atına biner, ak zırhını giyinir, Ak-şumkar'ını eline oturtur, köpeği Ak-tayganı ava salar. Kanıkey bir rüya görür ve bu rüyayı anne ve babasına anlatır. Cakıp Han, atı Ak-borçuk'a biner ve Er Manas'ın mezarına varır. Ak-kula'yı, Ak-şumkar'ı, Ak-taygan'ı orada göremeyince hepten yıkılır. Uzun aramalardan sonra Er Manas'ı türbesi yerinde imar edilmiş ak sarayda atı, şahini, köpeği ve hazret kızı Altınay'la birlikte görürler. Serek, Er Manas'a seslenerek yakınlarının orada bulunduklarını bildirir, ancak Er Manas onları tanımaz. Serek, yakınlarının isimlerini tek tek sayınca Manas hatırlamaya başlar ve şöyle karşılık verir :

"Kara toko can dostum  
ak direkte kızıl tuğ  
ak mızrağa kakmıştım ben,  
kırk yiğide baş olmuşum,  
has atıma binmiştin ben,  
Ak-padişa'nın kendine,  
gidip duasını almıştım,  
ölüp tekrar dirilmedim mi?  
Babam Cakıp Han'ı al da gel!  
Anam Bağdı-döölöt  
baybiçe'yi al da gel!  
Kırk yiğidi al da gel!  
Davul zurna çalsın!  
Manas'ın dirilip geldiğini

bütün halka söyleyin!  
Bağdı-döölöt baybiçe'ye  
haber verin,  
anamı alıp gelin"<sup>21</sup>

İkinci ölüp-dirilme motifi özetle şöyledir : Temir-han'la Ayıp-han zenginlik konusunda birbiriyle yarışmakta ve her ikisi de kızlarını Manas'a vermek istemektedirler. Temir-han'ın veziri Mendi-bay, kızını vermemesi için Temir-han'a karşı Manas'ı kötüler.

Diğer yandan Mendi-bay, Kalmuk olan Közkaman'ın çocuğu hırsız Kökçö-köz'ü, Manas'ı öldürmeye azmettirir. Bunlar anlaşarak Manas'ı ve kırk arkadaşını yemeğe davet ederler ve rakılarına zehir koyarlar. Manas'ın başı bulanmaya içi yanmaya başlar ve Ak-kula'ya binip oradan uzaklaşmak ister. Kökçö-köz, Ak-kelte'yi Manas'ın arkasından atar, kolundan yaralar ve atundan yere düşürür. Manas kayıpederi Temir-han'ın ilaçları ile belli bir süre hayatta kalır. Mekke Kan-koco'nun mucizevî müdahalesi O'nu tekrar hayata döndürür:

Evde kalan Kanıkey'in  
İçine doğmuş, bilmişti bunu,  
Han Temir'in ilacını alıp,  
Manas'a götürüp vereyim dedi.  
Kök-doskok'un altında  
bahadır doğan Manas'a  
yetiştirildi.  
Kaynatmalık kara ilacı  
Kaynatıp sürdürü yaraya;  
Sürülecek kızıl ilacı da  
Sürdü Manas'a.  
Mekke'deki kan-koco,  
Yetiştirildi Manas'a.  
On iki gün geçince,  
On iki gece olunca  
İyileştin Er Manas!<sup>22</sup>

21. Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, yayına hazırlayan Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, No. : 1 Ankara 1995, Sayfa 90-109.

22. Aynı eser, sayfa 199.



Manas, dirilince etrafına bakar, kırk yiğidi ölmüştür. Şöyle der:

"Yalnız nasıl yaşıyayım?

Yaratan'ım yar olursa,

tüm evliyalar yardım ederse,

kırk yiğidimi geri isteyeyim!"

Atına binip Mekke'ye varır, Mekke'nin dört bucağını dört defa dolaşır. Kırk yiğidin dirilmesi için dua eder. Kırk yiğit kalkar dirilirler.<sup>23</sup>

Destan kahramanının er meydanında ölümü, epik gelenekte yoktur. Üstün bir fizik güce sahibolan kahraman, ancak hile sonucu öldürülmektedir. Özellikle islâmiyet öncesi Türk destan kahramanları içkiyi severler. Manas'ın iki kez ölümü içkisine zehir katılarak gerçekleştirilir.

Abakan Türkleri'nin destanı olan "Kan Mergen"de, kahraman Kan Mergen üç çorosu ile içki içerken kız kardeşi içkiye zehir koyar; dördü birden ölür; bir çocuk onları göle atmak suretiyle dirilir.<sup>24</sup>

Mitik ve epik düşüncenin ürünü olan Manas destanında dirilme motifi, kutsal varlıklar eliyle gerçekleşmektedir. Kahramanın sağlığında olduğu gibi, dirilişinde de fantastik güçler, ön plândadır. Fantastika destanda olması gereken bir unsurdur. Zira hiçbir destan tarih kitabı değildir. Bu sebeple destanın her motifini ve her tipini tarihi bir şahsiyet olarak düşünmek doğru olmaz.

Manas'ın ölümü üzerine atı Ak-kula, şahini Ak-şumkar ve tazısı Ak-taygan'ın yemeden içmeden kesilmeleri, fantastik bir özelliktir. Bu durum karışısında Allah merhametini esirgemez ve gönderdiği melek vasıtasıyla Manas'ı diriltir.

İkinci dirilme hadisesinde de Mekkeli Kan-koco'nun mucizevi müdahalesi, fantastiki bir karakter arzetmektedir.

Epik düşüncede estetik ve etik kaygı hiç bir zaman ön plâna çıkmaz. Ölüp-dirilme motifinde de bu husus açıkça görülmektedir; Kırk çoro, Manas öldükten sonra O'nu unuturlar. Daha sonraki epizotlarda bu Kırk çoro'nun Manas'ın düşmanı olan Kobeş'in hizmetine girdiğini görüyoruz.<sup>25</sup> Bu ya yukarıda söylediğimiz

23. Aynı eser, sayfa 200.

24. Göçebe Türk Destanlarında ölüp-dirilme motifiyle ilgili diğer örnekler için bkz. Prof. Dr. Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara 1977, sayfa 103.

25. Abdülkadir İnan, *Manas Destanı*, İstanbul 1972, sayfa 268.

gibi etik özelliğin arka plâna itilmesi sebebiyledir. Zira geniş-açık mekânlar, kahramanları tarihî mertlikten uzaklaştırıyor.

Manas destanı dairesinin bir halkası diyebileceğimiz Er-Töştök destanındaki ölüp-dirilme motifinde antropomorfik tasavvur ön plâna çıkmaktadır. Er-Töştük'ün kutsal atı Çal-Kuyruk, O'nun dirilmesine sebep olur. Hadise kısaca şöyledir: Er-Töştük, kuyudan sesini duyduğu ve adının Çoin-kulak olduğunu sonradan öğrendiği adamı kurtarır, yedirir, içirir. Ancak, yer altından çıkanların şeytan olduklarından habersizdir. Aradan zaman geçer, Er-Töştük bu beslediği adamdan, atı Çal-kuyruk'u getirmesini ister. Adam: "Atını sen getir bana da ben bineyim! Karın Ak-Çenem'in göğsünden de terini emeyim!" der, bu da yetmemiş gibi Er-Töştük'e saldırır, O'nu öldürür ve karısı Ak-Çenem'e sahip çıkar. Çal-Kuyruk'a binip oradan uzaklaşır.

Şeytan Çoin-kulak bir gün avda iken, ahırda baygın olarak yatan kutsal at Çal-kuyruk, Er-Töştük'ün cesedini aramaya çıkar; bakar ki ölüsünü uğru köpekler götürmüş, yalnızca bir kemiği kalmış. At bu kemiği alıp yutar, sonra da tükürür. Allah'tan Er-Töştük dirilir. Çıkıp eve gelir, ama bir yandan da Çoin-Kulak'tan korkar. Ak-Çenem evin altında bir kuyu kazar, Er-Töştük'ü saklar.<sup>26</sup>

Aynı destanın başka bir epizotunda, her sene kartal yavrularını yiyen ve bu defada yemek üzere bir ağaca tırmanmaya çalışan ejderhayı Er-Töştük öldürür. Kartal gelir ve ağacın dibinde duran Er-Töştük'ü yutar. Bunu gören yavruları durumunu anlatırlar. Kartal işi anlayınca adama tükürür ve dışarı çıkarır. Böylece Er-Töştük taptaze ve genç bir adam olur.

Orta dönem Türk Destanları'nda da "ölüp-dirilme" motifi yer almakta ve menkabelerde daha da yaygın olarak görülmektedir.

Battal Gazi Destanı'nda bu motif, destanın baş kahramanı Battal Gazi'nin kerametleri arasında yer almakta ve bu destanda geniş bir epizodu teşkil etmektedir. Battal Gazi'nin kerametler göstermesi ya düşünde Hz. Muhammed'i görüp O'ndan öğrendiği bilgi ve ilhâmlar sayesinde yahut destanda silik şahsiyetler olarak belirtilen velî tipler yardımıyla.

Şamiliye kalesinde uzun süre esir olarak kalan ve Battal Gazi tarafından kurtarılan Asım, "İlyas peygamber katında bir dua vardır. Ölüyü diri bulur"<sup>27</sup> der.

26. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I Ankara 1971, Sayfa 545-547.

27. *Haza Kitab-ı Seyyid Battal Gâzi Rahmetüllâhi Aleyh*, (eser Fikret Türkmen'in özel kütüphanesinde bulunmaktadır. 1206' H.'de Nezif isimli bir şahıs tarafından yazılmıştır.) Varak 65b



Battal, İlyas'ın yerini sorunca da, "Şol dağ ki deniz içinde görünür, makam-ı Hazret'i İlyas anda olur. Kırk gün oruç tut, andan sonra muradın hâsıl olur"<sup>28</sup> diye cevap verir. Battal kırk gün oruç tutar, kırkinci gece sabahı İlyas Peygamber çıkar gelir. Battal'a çok nasihatler ettikten sonra "Gözünü yum" der, açınca kendini bir deniz kenarında bulur. O anda İlyas Peygamber kaybolur ve Battal'a nurlu bir seccâde bırakır. Bir âvâz işitilir. "Ya Seyyit Battal yürü, imdi muradın hâsıl oldu". Battal vahiy yoluyla duayı öğrenir, sonra kâfirleri çağırır: "İmdi nedir, siz bana götürün ölüyü diri kılayın" der. Onlar da: "Şol karşuki dağda bir er ve bir kız ölüptür. İkisini dahi Firdevs öldürdü. Et dirülsünler. Senin dinine ikrâr etsünler. Biz anı görelim, sana muti olalım" derler. Battal, kutlu seccâdeyi örter ve İlyas Peygamber duasını okur, şehidler gelir, parmak kaldırıp Müslüman olurlar. Bu iki kişi derler ki: "Ya Seyyid, ol duayı gine oku, bu dünyada bizim safâmuz yokdur biz ol cihân lezzetini duyduk. Bu cihâmı istemezüz"<sup>29</sup> Battal, duayı okur ve canlarını Hakk'a teslim ederler.

Benzeri motifi Saltuknâme'de de görüyoruz, yalnız şu farkla ki, hristiyan askerlerin yerini rahipler, İlyas Peygamber'in yerini Hızır Aleyhisselam almış; dirilenler bir kadın bir erkek değil, iki kadın iki erkektir.<sup>30</sup>

Saltuknâme'de yeralan diğer bir ölüp-diriltme motifi de şöyledir: Gaziler Sarı Saltuk'ın vasiyeti üzerine ihtilafa düşerler. Bu tartışma esnasında Sarı Saltuk tabutun içerisinde bir na'ra atarak vasiyetinin dışına çıkmamalarını ister. Sarı Saltuk'ın büyük oğlu Muhammed tabut içindeki cesedin güldüğünü ve dudaklarının kıpırdadığını görür.<sup>31</sup> Sarı Saltuk daha önce de birçok defalar ölmüş, tekrar dirilmiştir. Bu sebeple Sarı Saltuk korkusu hristiyanların içlerine sinmiştir.<sup>32</sup>

Kitab-ı Mukaddes'te İlyas, Elişa ve İsa Peygamber'e nisbet edilen üç çocuk diriltme mucizesi yeralmaktadır.<sup>33</sup> Ayrıca Envârü'l Âşıkîn adlı eserde Hz. İsa'nın balçıkta yaptığı hayvanlara can verdiği ve ölü yaratıkları da dirilttiği kaydedilmektedir.<sup>34</sup> Hikâye kısaca şöyledir: Hz. İsa İsrail oğullarına peygamber ola-

rak gönderilir. Hz. İsa, onlara çeşit çeşit alâmetler ve deliller gösterir. Bir gün O'ndan balçıkta yapacağı bir yarasaya can vermesi istenir. Hz. İsa çamurdan yaptığı yarasanın ağzına üfler, yarasa canlanır ve uçak gider.

Hz. İsa'nın bu mucizeleri karşısında hayrete düşen İsrailoğulları O'ndan ölüyü diriltmesi isteğinde bulunurlar. Hz. İsa, beş ayrı canlıyı diriltir. Bunlardan birincisi gökten gelen pişmiş balığı diriltmesi, ikincisi Azâr adlı bir şahsı dirilterek O'nun imam etmesini sağlaması, üçüncüsü tabut içinde ölü olarak yatmakta olan bir erkek çocuğu diriltmesi, dördüncüsü bir şahsın ölen kızını diriltmesi, beşincisi Nûh'un oğlu Sam'ı kabrinde iken diriltmesidir.

Kitab-ı Muhammediyye'de de Hz. Muhammed'in bu konudaki bir mucizesi yeralmaktadır. Olay şöyle cereyan eder: Bir Arap, Hz. Muhammed'e gelerek, "Yâ Resûl, bir kızım vardı öldü. Eğer kızımı diriltirsen müslüman olurum" der. Hz. Muhammed kızın kabrine ashâb ile birlikte gider, kızın annesi ve babasının yanında, "Ya kız! Allah'ın emriyle diril, seni görsün ve mü'min olsun!" der. Kız dirilir ve orada bulunan mümkirler müslüman olurlar.<sup>35</sup>

Ölü insan veya hayvanları diriltme motifini Menâkıbu'l Kudsi'de yaygın örneklerle görüyoruz. Baba İlyas'ın torunu Âşık Paşa'nın halifelerinden Ebubekir, ölü anıları avucuna koyarak nefesiyle diriltir.<sup>36</sup>

Hacı Bektaş, bir zengin çocuğunun fakir küçük bir oğlanı taşla kazaen öldürdüğünü görür. Taşı atan korkar ve Hacı Bektaş'a sığınır. Hacı Bektaş ölen çocuğun yakınlarını teskin etmek için ölüyü hırkasıyla örter, elini yüzüne sürer-sürmez çocuk dirilir.<sup>37</sup>

Bir zaman Konya'da veba salgını olur. Hacı Bektaş'ın halifesi Pirabi Sultan'ın iki çocuğu ölür. Daha sonra üçüncü çocukları da ölür. Cesedin başında ağlayan annesi fenalaşır, şeyh cesede yaklaşır ve elinden tutarak onu diriltir.<sup>38</sup>

Hacım Sultan, Hacı Bektaş'ın kendine icâzet verdiği zaman beline taktığı tahta kılıcın kesip kesmediğini denemek için bir katırı ikiye biçer. Dervişlerin üzüldüğünü görünce dua ederek katırı diriltir.<sup>39</sup>

28. Yazma, Varak 65b

29. Yazma, Varak 66a

30. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. S. 207-208.

31. Kemal Yüce, *Saltuk-nâme*, basılmamış doktora tezi, İzmir 1983, s. 381-382.

32. Aynı yer.

33. Ahmet Yaşar Ocak, aynı yer.

34. Ahmet Bican, *Envârü'l Âşıkîn*, Yeni yazıya aktaran ve sadeleştiren Ahmet Kahraman, 1001 Temel Eser, İstanbul 1973, Cilt: 2, Sayfa 357.

35. Yazıcıoğlu Mehmed, *Kitab-ı Muhammediyye*, Yeni yazıya aktaran Dr. Amil Çelebioğlu, 1001 Temel Eser, İstanbul 1973. Cilt 2, Sayfa 282.

36. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 206.

37. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 207.

38. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 207.

39. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 207.



Evliyâdan Ebu'l-Hasan Nuri, ölmüş eşeğinden başka bir şeyi bulunmayan bir adamın üzüntüsüne dayanamaz ve eşeği diriltir.<sup>40</sup>

Hız. Mevlânâ da, çok sevdiği neyzeni Hamza'yı cenazesi yıkılırken diriltir.<sup>41</sup>

Tabiatüstü tasavvurların ön plâna çıktığı masallarda da "ölüp-dirilme" motifi oldukça yaygındır. Örnekler sunmaya çalışalım: "Kara Dirhem Hokkası" isimli masalda, birbirini seven iki gencin arasını anakarı (cadı karısı) bozar. Kız, oğlana: "Beni seviyorsan sırrını söyle" der. Oğlan dayanamaz ecinli padişahı, kendi oğlunu kurtardığı için bir padişah oğluna sır taşı olan üç tane kara dirhem hokkası verir. Verirken de nasihatte bulunur: "Birinci dirhem hokkası, her ne muradın varsa ondan iste, hokkayı açtın mı istediğin şeyler yapılır. İkincisinde yiyecek, içecek bulunur. Üçüncüsünde de ecinli taifesinin askeri vardır. Nereyi fethetmek istiyorsan, anında fethedersin" der.

Padişahın oğlu, anası dev olan bir kıza aşık olur. Kızın tarifi üzerine devin memişine iğne batararak ölümüne sebep olur. Bir gün anakarı (cadı karısı) bu iki gencin arasını bozmaya çalışır. Kız, oğlana: "Beni seviyorsan sırrını söyle" der. Oğlan dayanamaz, "Benim sırrım bu kutuda" der. Oğlan düşüp ölür. Kız cadıyı yakalayıp, "Bunu bana nasıl yaptın?" diye ağlar. Cadı, "Kızım korkma bunlar Padişah sülalesidir, kırk gün uyur, kırk gün sonra kalkar" der. Kız kırkbirinci gün "Kara Dirhem Hokkası'nı" açar. Bir Arap çıkar ve sorar: "Yapayım mı yıkayım mı?" Kız, "Padişah oğlunu dirilt" der. Oğlan hemen canlanır.<sup>42</sup>

"İyilik Et de Suya At Balık Bilmezse Hâlik Bilir" isimli masalda, epizot olarak şu anlatma yer alır: Ali ile Veli isminde iki kardeş vardır. Ali evli, Veli bekar. Ali her gün sabahları hamama gider, Veli gitmez. Ali, bir gün hamama giderken Veli'yi de davet eder, ama Veli gitmez. Veli uykuya dalar, rüyada hamamcı (cünüp) olur. Yengesinden gusül abdesti için su ister. Veli yıkılırken o sırada Ali gelir. Kapı arkadan kilitlidir. Açması için karısına seslenir. Veli, kuşkuya kapılır. "Ali benden şüphelenir" diyerek evde asılı duran kılıç ile başını keser. Ali içeri girer ve Veli'nin başı bir tarafta, gövdesi diğer tarafta olarak görünür. Ali karısından durumu öğrenir. Ali çok üzülür ve kendi başını keser. Kadın, Ali'nin başını

Veli'nin gövdesine, Veli'ninkini de Ali'nin gövdesine koyar. Allah tarafından ikisi de dirilirler. İmam muhtar toplanır ve kadını, Ali'nin başının bulunduğu bedene ahdedirler.<sup>43</sup>

"Sabır Taşı" isimli masalda, öksüz bir kıızı, bir kuş her gün "kızcağız kızcağız" diye çağırır. Kız bu çağırının sebebini sorar. Kuş, "Bir ölünün başını kırk gün bekleyeceksin" diye karşılık verir. Anne ile kız bir yüce dağın başındaki saraya varırlar, kız kapıdan girince kapı kapanır, hiç kimse bu kapıyı açamaz. İçerde bir genç ölüsü vardır. Kız kırk gün bu ölünün başını bekler, kırkıncı gün bir çingene kızını ölünün başına bırakır ve dışarı çıkar. Oğlan dirilir. Çingene kıızı evlenir. Çingene kıızı kocasından bir sabır taşı ister ve olanları sabır taşına anlatır. Oğlan hakikati öğrenir ve çingene kızını boşayarak asıl kızla evlenir.<sup>44</sup>

"Nartanesi" isimli masalda, karısı ölen adam kıızı ile bir müddet beraber yaşarlar. Adam evlenir, analığı kıızı hor görür. Baba, kızını odun dağına bırakır ve eve döner. Kız kırk zeybeklerin evine giderek onlardan habersiz ev işlerini yapar. Bir gün kız, kırk zeybeklere yakalanır. Başından geçenleri onlara anlatır. Kırk zeybekler bu kıızı kardeş edinirler. Kızın üvey annesi bunu duyar ve kocasına verdiği sihirli gerdanlığı kızına satmasını öğütler. Kız sihirli gerdanlığı takınca ölür. Kırk zeybekler kardeşlerine kıyamazlar ve bir sandık içine koyup bir çeşme başına bırakırlar. Bir beyoğlu, sandığı açtıktan kızın boğazındaki gerdanlığı çıkarınca kıızı dirilir. Daha sonra bey oğlu kıızı evlenir.<sup>45</sup>

"Padişahın Oğlu ile Hizmetkân" isimli masalda, Padişahın oğlu rüyasında bir peri kıızı görür ve aşık olur. Hizmetçisi Musa ile kıızı aramaya çıkarlar. Bir mağarada yatarlarken Musa, iki kuşun konuşmasını dinler. Kız da şehzadeyi rüyada görmüş ve âşık olmuştur. Kıızı başkası ile evlendirilmek üzeredir. Bir kadın kıza, sevdiği oğlanın yerini bildirir. Buluşma yeri bir mezarlıktır. Şehzade uyuduğu için kız onunla görüşemez. Musa ile kız birbirinin elbiselerini giyinirler. Kız, şehzadenin yanına Musa da saraya gider, bir hile ile padişahın kıızıyla evlenir. Karşarak şehzade ile peri kızının bulunduğu mağaraya gelirler. Musa güvercinlerin konuşmasını dinler ve padişahın yapacağı kötülüğü öğrenir. Musa duyduklarını şehzadeye anlatınca taş kesilir. İki kuş Musa'nın nasıl dirileceğini şehzade ve kızlara bildirirler. Musa'nın üzerine padişahın oğlundan olan çocuktan bir damla

40. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 208.

41. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. Sayfa 208.

42. Umay Günay, Elazığ Masalları, Erzurum 1975, Sayfa 410-416.

43. Bilge Seyidoğlu, Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar, Ankara 1975, Sayfa 308-313.

44. Ali Berat Alptekin, Taşeli Platosu Masallarında Motif ve Tıp Araştırması (Doktora tezi), Erzurum 1982, Sayfa 110-111.

45. Ali Berat Alptekin, a.g.e. Sayfa 86.



kan akınca Musa dirilir. Şchzade annesini ve babasını öldürür. Kendileri de kırk gün kırk gece düğün ederler.<sup>46</sup>

Örnek aldığımız bu beş masalda da görüldüğü gibi, ölüp-dirilme motifi ke-ramet sahibi bir şahsın elinde zuhur etmiyor. Sıradan bir şahsa bağlı olduğu gibi, ya yapılan bir dua sonucu, ya sihirli bir obje yada kanla gerçekleşiyor. Ölüm anından itibaren kırk gün bekledikten sonra dirilme de sıkça rastlanılan bir motiftir.<sup>47</sup>

Yukarıdaki masalarda gördüğümüz ölüp-dirilme motifi, Motif Index'te "EOE-199 Diriltme" tasnif numarası ve başlığı altında; "Formulastik sayı (40) ise, Z 71. 12. 0. 2. Kırk gün mühlet isteme" ve tasnif numarası başlığı altında yer almaktadır.<sup>48</sup>

"Ölüp-diriltme" motifi, köy tiyatrosu ritüel oyunlarında da karşımıza çıkmaktadır. "Köse-Gelin" oyununda, iki güveyi vardır, biri çok yaşlı ve köse, diğeri genç ve yakışıklıdır. Yaşlı güveyi, gelinle karşılaşınca ipnotize olur, düşüp bayılır ve ayılmaz. Yeni güveyi sahneye gelir. Öncü halka dönerek:

- Arkadaşlar, moruk öldü, köyün en güzel kızını yeni yıl ile evlendiriyoruz, der. Eğlence sürüp gider.<sup>49</sup>

Türk topluluklarında ve bazı komşu ülkelerde 21 Mart'ta değişik eğlence ve gösterilerle kutlanan Nevruz (Yeni gün) u, ölü tabiatın dirilmesinden doğan sevincin yansıması olarak kabul edebiliriz.

Sonuç olarak diyoruz ki, Türk yaşayışını ve hayata bakış tarzını sağlıklı bir şekilde ortaya koymak için bu anlatı türündeki eserlere mullaka bakmak gerekmektedir. Özellikle destanlarla ilgili rivayetler ve metinler bize olayları belli bir plân ve tertip içinde sunmaktadır. Bu rivayetlerin ve metinlerin toplanması ve incelenmesi, geleceğimiz açısından çok önemlidir. Coğrafya olarak birbirine çok uzak olan bölgelerde yaşayan topluluklar arasında yaşayan anlatımlar arasındaki motif benzerlikleri, bazı kabilelerin, birden fazla halkın veya milletin oluşumunda temel taşı rolü oynadığı ve gittikleri her yere bu motifleri de kendileri ile beraber götürdükleri gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. "Ölüp-dirilme" motifi, şamanist inanç ve İslâmî tefekkürün beslediği bir an'änenin ürünüdür.

46. Ali Berat Alptekin, a.g.e. Sayfa 105.

47. Geniş bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, "Türk Destan ve Masallarında 'Kırklar' Motifi" *Türk Dili* 1958, VII (77), 222; Abdülkadir Karahan, "İslamiyette Kırk Adedi", *TDED*, İst. 1951, V, 265; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1971, 105-115-127-212.

48. Stith Thompson, *Motif Index of folk Literature* 6 Vols, Indiana University Press, Bloomington, Indiana U.S.A., 1946.

49. Şükrü Elçin, *Anadolu Köy Orta Oyunları*, Ankara 1977, Sayfa 37-38.

## "MANAS" DESTANI'NDA CALĞIZ KÖZ

HALIK KÖROĞLU\*

Merhum dostum Prof. Dr. Bahaeddin Ögel "Türk Mitolojisi" adını taşıyan önemli kitabında kendi kendine soruyor: "Manas destanı Türk mitolojisinin bir parçası (episodes) olabilir mi?" Acaba böyle değil mi? Destanın efsanevi konusu, biçimi, mitolojik personelleri (mes. Er Töştük, Calğız köz), Türk adet ve inanışları buna müsbet cevaptır.

"Manas" destanı hakkında araştırmalar az değil. Bu araştırmalarda Manas'ın türlü söylenişleri ve farkları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Fakat bizim gayemiz şu destanda Türk mitolojisi, bu arada Oğuzlar Depegözü'nün küçük kardeşi Calğız közü incelemektir.

Calğız közler Oğuzlar'ın Depegözü gibi bir kavimdir. Herodota göre onlar Orta ve Merkezi Asya'da otururlarmış. Tarihçi yazıyor: "Demek ki, şimdiye dek dazlaklar (argippeyer) ülkesi halkları hakkında onların daha yukarıda yaşadıkları, kimsenin onların gerçekliğine ilişkin bir şey söyleyemeyecek, zira onların yüksek, aşılma- dağlarla ayrılmış oldukları, kimsenin de oralardan geçmediği bilinmektedir. Bu dazlakların benim için inanılmaz olan hikâyelerine göre dağlarda keçi ayaklı insanlar yaşar, bu insanlardan daha ilerde ise altı ay boyunca uyuyan diğer bir halk yaşar. Buna bütünüyle inanmam. Buna karşın, tam olarak bilinen dazlaklardan doğudaki topraklara İssedonların yerleştiğidir. Oysaki dazlaklardan ve İssedonlardan kuzeyde olan topraklar hakkında onların kendi anlattıklarından başka hiç birşey bilinmemektedir... Bu halk, artık böyle bilinmektedir. Ondan daha yukarıda ise İssedonların hikâyelerine göre tek gözlü insanlar ve altını koryan ankalar yaşarlar. İssedonların sözlerini İskitler de tekrarlamaktadır.

Biz ise İskitlerden neden onlara İskitçe Arimaspa dediklerini öğ-

\* Prof. Dr., 109147 Moskova, Toganskaya cad., N 31/22, daire N 431. Moskova, Rusya Cumhuriyeti.



renmekteyiz: İskitler "arima" kelimesini bir diye adlandırmaktadırlar, "spa" ise onların dilende göz demektir.

Şüphesiz ki Herodotun bilgilerinde tarihi güvenilirlik çoktur. Argippeyle hakkında konuşurken tarihçi "Onların yassı yüzleri ve büyük çeneleri vardır" demektedir. Bu ise Sibirya ve Merkezi Asya Türk-Moğol tiplerine benziyor. Dazlaklar'ın "pontik" ağacının meyvasıyla beslendiklerini, ağacın meyvasının baklayı andırdığı ve çekirdeği olduğu hakkındaki hikâye ilginçtir. Meyva olgunlaştığında "ashi" adı verilen siyah yoğun bir su akar. Tarihçi Dımar "pontik"i günümüzde de Başkır ve Kazakların kuruttıkları, sütle kaynattıkları veya sütünü içtikleri kiraz olarak düşünmektedir. Kazan tatarları kiraz suyuna "aşa" dirler. İskitlerin gerçek torunları olan Osetinler ise kiraza "aş" demektedirler.

Çok ilginçtir ki bazı Rus tarihçileri (Stratanovsky v.d.) "pontik" ağacını "Brunus padus L" (Sinir otu) sanıyorlar ve söylerler ki günümüzde de Kuzey Çin'de Cüngurlar onun meyvasını süt ile yerler. Rus tarihçisi, Lurye ise İskitlerin "ashi" sözünü "açi" okuyor ve eski Türk sözü "açuk"la karşılaştırıyor.

Herodot'a göre Argippeylelerin komşuları olan İssedonları Rus tarihçisi Zabelin Ural nehri İseti'nin onlara ad olmasını göz önüne alarak Ural'a yerleştirmektedir. Herodot Arimaspaları (Tek gözlüleri) ve onların komşuları "altın koruyan grifonları İssedonlardan uzağa yerleştirmiştir". Tarihçiler bu yarı efsane bilgilerde de gerçek payı aramaya meyillidirler. Bazıları, Arimaspaların yerleşme bölgesini Ural (Zabelin) saymaktadırlar, diğerleri Arimaspa kabilelerinin büyük altın ocaklarının bulunduğu günümüz şehri Stepnyak bölgesine yakın Kuzey Kazakistan'da göçebe hayatı sürdürdüklerini düşünmektedirler. Arimaspaları Altay'a gönderen tarihçiler de vardır.

Yukarıda gösterilen kavimler (tek gözlü Arimaspalar, dazlak Argippeyleler). Herodot'a göre Orta ve Merkezi Asya'nın yerli halkları imişler. Bu da her halde şüphesizdir, çünkü onların izini Türklerin halk edebiyatında fazla fazla bulmaktayız ve buna sebep Türklerin bu kavimleri benimsetmesidir (asimilasyon). Böylece, Türk halk edebiyatında tek gözlüler (Arimaspalar) bir kaç şekilde bulunuyorlar: koyun-keçi çobanı ("Kitab-ı Dedem Korkut" da, Kazak destanlarında, Kırgızların "Manas" destanında, Gagaus ve Dobruc tatarlarının efsanelerinde). Ayrıca, Kırgızların "Manas" destanında ise bu yarı efsanevi kavimden çoban şeklinde ve hem de düşman ordusunun baş komutanını buluyoruz. Bunlara dev de

diyorlar ve insan isimleri veriyorlar. Yalnız Şarki Türkistan'da yaşayan Kırgızların "Manas" versiyonunda Arimaspalar Calğız köz ünvanını taşıyor ki hemen Depegözdür.

Bildiğimize göre Oğuzlar destanında bu efsanevi mevcut Depegöz adı taşıyor. Yunanlıların "Odiseya"sının Polifemine benzer ve efsanevi destanla bağlıdır (VII Oğuzname). Buna rağmen, "Manas" destanında bu devler insanlara ordu çekiyorlar ve uruş yaparlar. Yalnız birşey açık değil: Bu devlerin ordusu insanlardandır ve ya efsanevi tek gözlülerden ki Calğız közün komandanlığı altında muharibe aparıyorlar.

Ama "Manas" destanında devler yalnız tek gözlülerle bağlı değildiler ve yegane tevsifleri yoktur. Meselâ bazı hallerde bu mevcutlar hayvancılıkla meşguldurlar (Karatavin versiyonu). Onlar zaman zaman insanlara baskın yaparlar (galiba nefisini mudafaa etmek için). Bir gün Manas ava çıkarken onun askeri bir tek gözlüyü karşılaşmış ve öldürmüştü, nihayet, tek gözlünün mağarasında bol insan bulmuşlar. Bu vaka Depegöz ile Busat'ın ve Polifem ile Odiseya'nın görüşmelerine benziyor. Ama Kırgız versiyonunda bu vaka hikâye şeklini taşımamış. Böyle düşünüyorum ki Kırgızlarda Oğuzname vakası unutulmuş ve yalnız izi kalmıştır. Bu sebeple demek olur ki Kırgız destanlarında tek gözlülere ad vermişler. Onları ya "doo" ve "yacalmağuz (ejder)" isimleriyle anlatıyorlar. Yukarıda dediğimiz gibi yalnız Şark Türkistan Kırgızları bu müthiş mevcudu Calğız köz anlatmışlar. Bu Calğız köz diğer bir ad daha taşıyor-Madıkul Doo. Meraklıdır ki bu Calğız köz Madıkul Doo Türkmen ve Karakalpak ordusunun komutanıdır.

به تياق توونو چهر ده گهن تورکمون ده گهن دل ه گهن  
ال تورکمونو ماشقارغان حالعزکوز ده گهن ده گهن  
ماگدايندا جالعزکوز

Bu Calğız közün küçük kardeşi Kara Doo onunla bir uruş aparıyor.

قارا دوو ده گهن نئسي  
اعا - نئي جان هله



Calgız köz Oğuzların Depegözü gibi yam yam (kannibal) dir.

چىكىلە ادامە تىن جەپ  
ال جالعز كوز قوتور عور

Herodot'un söylediği Merkezi Asya yerli kavimleri, o cümleden dazlakları ve altın koruyan grifonları bu yurttan bu yurdun mitolojisinde buluyoruz. Bellidir ki Türklerin masallarında ve efsanelerinde dazlakları (kelleri) bol bol görüyoruz: "Manas" destanında Sarı Tas, Altay destanı, "Maaday Kara'da Taskaratay ve diğerleri. Altın koruyan grifonlar tam efsanevi bir tiptir ki Sibiryta mitolojisinde büyük yer tutmuş ve bunuda Herodot biliyormuş. Sanki onun dediklerini tastik etmek için tarihçiler Altay'da olan İskitlerin Pazarık Kurgan'inde (tepe) bazı acayib şeylerle bir kaç altın grifonlar daha bulmuşlar.

Eski Yunanlılar (Sarmat diye adlandırdıkları) Karadeniz'in İskitlerini (Sak ve diğerleri) Farslar aracılığıyla öğrenmişlerdi, fakat bunlar sinirli ufak tufak ayıntıydı. Onlar hakkındaki bilgileri fantastiktir. Onların düşüncelerine göre oralarda efsanevi giperboreyler, dazlak argippeyler, tek gözlü Arimasplar ve altın koruyan grifonlar yaşamışlar. Belki bilgilerin bir kısmı bu kavimler hakkında efsanelere veya onların mitolojisine de benziyordu. Böylelikle, Polifem hakkındaki eski Yunan menkibesini, Herodotun düşüncesine göre, M.Ö. VII-VIII. yüzyıllarda Ön Asya'ya akınlar yapmış olan İskitler'in yanlarında getirmiş oldukları tek gözlü Arimasplar hakkındaki mitolojiyle bağlamak ilginçtir.

Bu tuhafur ki tek gözlü Arimasplar hakkında bilgiler İskitlerin Yunan'a gelişinden çok önce Yunanlılara belliydi. Hatta Herodot yazıyor ki Prokoppenisli Aristey Issedolardan eşitmiş Arimasplar hakkında mitoloji esasında bir destan yazmıştır.

## TÜRKİYE'YE GÖÇ EDEN PAMİR KIRGIZLARINDAN DERLENEN MANAS DESTANI

ÇETİN PEKACAR\*

Burada tanıtacağımız Manas destanı, 1982 yılında Türkiye'ye göç eden Pamir Kırgızlarından olan Ceenbek'ten derlenmiştir.

Bilindiği gibi Pamir Kırgızları, Afganistan'ın Pamir bölgesinde yaşarken 1978 yılında bu ülkeye Komünist yönetimin hakim olmasından sonra aynı yıl Pakistan'a iltica etmişler; dört sene Pakistan'ın Gilgit şehrinde mülteci kamplarında yaşadıkdan sonra 1982 yılında Türkiye'ye kabul edilmişlerdi. Pamir Kırgızları Türkiye'de önce geçici olarak Van'ın Karagündüz köyünde ve Malatya'da iskân edildikten sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kendileri için Van'ın Erciş ilçesi yakınlarında kurduğu Ulupamir köyüne yerleştirilmişlerdir. Hâlen toplu olarak bu köyde yaşamaktadırlar.

Elimizdeki Manas metni, 1983 yılının Temmuz ayında Van'ın Karagündüz köyünde derlenmiştir. Derleme, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından tertip edilen ilmi bir gezi esnasında üç kişilik bir bilim adamı heyetince yapılmıştır. Bu heyet Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Prof. Dr. Saim Sakaoglu ve Kültür Bakanlığı uzmanı Şekür Turan'dan oluşuyordu. Teyp kaseti ile tespit edilen bu metin, bu bildirinin sahibince yazıya geçirilmiştir.

Bu derleme, ağız araştırmasına<sup>1</sup> malzeme olması amacıyla yapıldığı için Manasçı Ceenbek'ten destanı özellikle ezgisiz olarak söylemesi istenmiştir. Bu yüzden aslında manzum olan destanda, düz anlatımlar hakim olmuştur. Yine de

\* Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Ankara, TÜRKİYE.

1. Söz konusu ağız araştırması tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanmıştır: Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili A.B.D., (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara, 1995.



yer yer ezgili veya ezgisiz olarak söylenen kısımlar da vardır.

Yukarıda adı geçen Enstitü tarafından 1983 yılında tertip edilen ikinci bir ilmi gezi esnasında aynı manascıdan yine manas derlenmiş ve bu sefer manascının icra tarzına müdahale edilmemiştir. Bu yüzden ikinci derlemede hemen hemen tamamen manzum ve ezgili bir metin elde edilmiştir. Burada tanıtacağımız manas metni, birinci derlemede tespit edilen metindir. İkinci derlemede tespit edilen metin şu anda tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

#### Ceenbek'in Kimliği

Ceenbek'in Türkiye'de aldığı soyadı Yurdakul'dur. Derleme tarihindeki yaşı 39'dur.

Ceenbek'in okuma yazması yoktur. Mesleği çobanlıktır.

Ceenbek, Manas'ı ilk defa 15 yaşında iken Gencibay Poroy adlı bir Pamir Kırgız'ından dinlemiştir. Kendi ifadesine göre Manas'ı aynı şahıstan öğrenmiştir.

Pamir'de, Manas'ı Gencibay Poroy'dan başka İmarbek, Pazıl,<sup>2</sup> Mamat adlı şahıslar da söylemiş. Bunların hepsi de Pamir'de ölmüşler.

#### Destanın Vak'a Örgüsü (Kuruluşu)

Ceenbek Manas'a masal giriş motifi olan ve "bir varmış bir yokmuş" anlamına gelen şu sözlerle başlar :

Bar eken de cog eken  
Aç eken de tok eken

Bu giriş; börü "kurt", ayuv "ayı", tülkü "tilki" gibi hayvan adlarının kullanıldığı doldurma sözlerle devam eder.

Cakıp Bay çok zengin biridir, ama hiç erkek çocuğu yoktur.

Bir gün karısı nezir kılıp toy düzenler. Hizmetçilerine şöyle emreder: "Çocukluya çocukluya yakışır iyi et verin; çocuğu olmayan Bay Cakıp'a kuru kelle ve etin yenmiyecek yerlerini ikram edip koyun çobanlarının baş köşede oturduğu sofrada ağırlayın."

Cakıp Han, kendisine yapılan bu aşağılayıcı muameleye çok öfkelenir ve doğruca karısına giderek kendisine bir oğlan çocuğu doğurmadığı için onu suçlayıp azarlar. Karısı "Huda'nın vermediği çocuğu ben nasıl doğurayım?" diye kendisini savunur. Cakıp Han'ın da bir nezir kılmasını, Huda'dan dilek dilemesini; o zaman belki faydası olacağını söyler.

Cakıp Han bunun üzerine Huda bir erkek evlât versin diye nezir kılar, toy düzenler. Koyun kesip konu komşusunu çağırır; at kesip arka yurdunu çağırır; deve kesip civar yurtlarını çağırır. Fakat ziyafete gelenler yemekten sonra Cakıp Han'ın erkek evlâdı olması için dua edecekleri yerde malı çoğalsın, daha da beten zengin olsun diye dua ederler.

Cakıp Han ve karısı bu duruma üzüлüp ağlaırken bir ak sakallı, eli asalı ihtiyar adam gelir. Bu kişinin kapıdan girdiği bile belli olmaz. Ak sakallı ihtiyar, onlara dertlerini sorup öğrenir. Kendisine et getirmelerini söyler. Ancak etin iyi yeri kalmamıştır; kuru kelle ve etin kötü yerlerini ikram ederler. İhtiyar ona da razı olur ve yer. Sonra Cakıp Han'a bir yarım elma, karısına da bir bütün elma verir ve kendisi gittikten sonra yemelerini tembih eder. Ak sakallı, kapıdan çıktığı bile belli olmadan kaybolup gider. O gittikten sonra karı koca elmaları yerler.

Bir süre sonra Cakıp Han'ın karısı Manas'a hamile kalır.

Manas bir gün annesinin karnında konuşur ve doğacağı yeri tarif ederek annesiyle babasının oraya gitmelerini söyler. Cakıp Han ve karısı tarif edilen yere giderler, Huda'ya dua ederler, dilek dilerler; ancak Manas doğmaz.

Cakıp Han ve karısı Manas doğmadı diye üzüлüp ağlaırken bir gün deve yavrularından biri kaçar. Cakıp Han'ın karısı Bagdagul Han Baybiçe, yavru deveyi yakalayıp getirirken bir arktan atlayınca karnındaki çocuğu düşürür, ama farkında olmaz. Oralarda koyun otlatmakta olan çobanları Akıpk Kul, uzaktan bu olayı görür; Bugdagul Han Baybiçe'den düşen şeyin ekmek olduğunu sanıp yemek için yaklaştığında çocuğu görür. Koşarak Cakıp Han'a gider ve Manas'ın doğumunu müjdeliler.

Manas bir günde bir yaşına, iki günde iki yaşına, üç günde üç yaşına, dört günde dört yaşına girerek büyüüp gider.

Manas bir gün kamıştan ok yapıp ağaç dalından yay yapıp onlarla oynarken bir su kenarında bağrsak yıkayan bir kız görür; ona azil kılmak

2. Manasçı Pazıl (Fazıl Bek) için bkz. Dursun M. Yıldırım, "Pamir'de Bir Kırgız Destanı: Olcabay minen Keşimcan", 2. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. Cilt - Halk Edebiyatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı MİFAD Yay., Ankara, 1982, s. 484.



(=sınamak) için yaklaşıp. Kız onu "Git şuradan caman Cakıp'ın kesiktisi (=piçi)! Önce sen bir sünnet ol da sonra beni sınamaya kalkış." diye azarlar.

Manas ayıbını anlar ve babasına "Ben kâfir çocuğu mu idim, yoksa Müslüman çocuğu mu idim; bu yaşuma kadar beni niye sünnet ettirmedin?" diye sorar.

Babası Cakıp Han hemen bir toy düzenleyip halktan çocuğunu sünnet ettirmelerini ister. Halk ziyafet sofrasındaki etleri yedikten sonra kendi aralarında şöyle konuşurlar: "Biz bu çocuğu doğru sünnet edelim derken bir yerini incitirsek Cakıp Han birimizi birimize vurur, birimizi taşa vurur. Amin Allahu ekber! Cakıp'ın ocağı tütsün, malı daha beter çoğalsın." diye dua edip kalkıp giderler. Cakıp Han "Atana nalat ay!" diye öfkelenir, üzülür ve ağlar.

Manas bunun üzerine öfkelenip bir eline balta alır, bir eline tahta alır ve kendi sünnetini kendi yapar.

Destanın burasında Ceenbek, Manas'a ad verilmesi bahsini unuttuğunu belirtip destanı kalan yerden anlatmaya devam eder.<sup>3</sup>

Manas sünnet olduktan sonra yine kendi yaptığı ok ve yayla oynarken bir gün yine aynı kızı görür ve onu yeniden sınamak ister. Kız bu sefer de Manas'a "Önce bir nikâh kıyda sonra beni sınamayı dene" diye azarlar.

Manas ayıbını anlar ve geri dönüp ayılına gelir. Annesinin çadırının arkasında bir ır (-türkü) söyler. Annesi Manas'ın söylediği ırın manasından onun evlenmek istediğini anlar.

Manas'ın annesi Bagdagul Han Baybiçe, yanına Akıpka Kul'u da alarak Manas'a bir kız bulmak için yollara düşer. Gitmediği, görmediği yer; çekmediği sıkıntı kalmaz; Manas'a layık bir kız bulamaz. Ümidini kesmiş olarak geri dönerken bir saksığan kuşun kendilerini takip ettiğini fark eder.

Bagdagul Han Baybiçe, Akıpka Kul'a saksığan kuşunu takip etmeyi teklif

3. Ceenbek, Malatya'da yapılan ikinci derlemede Manas'a ad verilmesini şu şekilde anlatmıştır:

Cakıp Han, çocuğuna ad koymaları için toy düzenleyip halkı davet eder. Ziyafetten sonra birisi "siydik" olsun der, birisi "bokbay" olsun der; "Buna güzel bir ad koyarsak büyüünce birimizi birimize vurur, birimizi dahi taşa vurur. Amin Allahu Ekber! Cakıp'ın ocağı tütsün, malı daha da beter çoğalsın." deyip kalkıp giderler.

Cakıp Han ve karısı bu duruma üzülüp ağlarken bir ihtiyaç gelir, onlara dertlerini sorar, ziyafetten artan kötü ete razı olup yer ve dualar edip "çocuğun adı Manas olsun" der ve birden kaybolup gider.

eder. Akıpka Kul bir saksığan kuşunun Manas'a kız bulamayacağını söyleyerek Bagdagul Han Baybiçe'yi orada yalnız bırakıp geri döner.

Bagdagul Han Baybiçe Saksığan'ı takip eder; gittiği yerde bir koyun çobanına rastlar ve ona derdini söyler. Koyun çobanı "Burda Kara Han'ın her şeyiyle Manas'a benzeyen bir kızı var. Onu gör de Manas'ı görme, tam Manas'ın dengidir." der.

Bagdagul Han Baybiçe çobanın tarif ettiği ayıla gider. Ora da başını yıkayan bir kız görür: Yaklaşıp baksa sanki Manas! O gün Kara Han'ın ayılında misafir olur. Kara Han'ın bir atmacası vardır. O kuş ertesi gün kaybolur; kimse kuşu yakalayıp getiremez. Bagdagul Han Baybiçe, argımak atına binip kuşu takip eder; bulup getirir. Bunun üzerine Kara Han "Dile benden ne dilerse" der.

Bagdagul Han Baybiçe de oğlu Manas'a Kara Han'ın kızını ister. Kara Han "Ben kızımı Manas'a vermeyip de kime vereceğim, verdim." der. Hemen orada pata toyunu (söz kesme merasimi) yaparlar.

Bagdagul Han Baybiçe dönüp ayılana gelir; Manas'a Kara Han'ın kızıyla söz kestiğini söyler. Manas gidip sözlüstünü sınamak ister.

Manas kılık değiştirip bir aksak kısırağa biner ve Kara Han'ın ayılına gider; ancak sözlüsü ve kız arkadaşları Manas'ı tanıyıp kısıkvırak yakalarlar. Manas kızlara kendisini serbest bırakmaları için yalvarır. Onlar da serbest bırakır. Manas dönüp gelir.

Manas "gündüz sınavayım dedim, kendim faka bastım. Bir de gece gideyim." diye düşünür. Kırk arkadaşını ve Akıpka Kul'u yanına alıp tekrar Kara Han'ın ayılına gider.

Kara Han'ın kızı Manas'ı gerçek yüzüyle görünce ona hayran olur: "Ben Manas'la evlenmezsem ölürüm" der. Manas kıza, babasına gidip kırk kız arkadaşını kırk yiğidine, kendisini de Manas'a, kız kardeşini de Akıpka Kul'a vermesini söylemesini ister. Bunu duyan Akıpka Kul, bu paylaşmaya razı olmaz; kendi evleneceği kızı kendi seçmek ister; Manas'a öfkelenir ve kaçıp gider.

Öte yandan Manas'ın kırk yiğidi de kendi aralarında danışıp bu paylaşmaya razı olmayacaklarını söylerler; içlerinden yirmisi ayrılıp gider. Geriye kalan yirmisi de şöyle der: "Bunlar kendi kadınlarını kendileri seçip alacaklar da biz almayacak mıyız? Biz de seçip alalım." derler ve Manas'a hakaret ederler:



|                         |                          |
|-------------------------|--------------------------|
| Alganınnan tayak cep    | "Karisından dayak yiyen  |
| Arsız Manas kaytıp ket  | Arsız Manas dönüp git    |
| Katıninnan tayak cep    | Kadınından dayak yiyen   |
| Kayran Manas kaytıp ket | Zavallı Manas dönüp git" |

Böylece Manas'ın kırk yiğidi ve Akıpkı Kul kaçıp gider. Ancak bir yerde fırtınaya yakalanırlar. Öyle yağmur yağar ki dört bir yanları suyla çevrilir; sudan geçip kurtulamazlar. Orada kendi atlarını kesip yemek zorunda kalırlar.

Manas onları bulur. Af dilemelerine aldırmadan hepsini suya sokup atıyla çiğner; onlara bir güzel dayak atar. Manas kırk yiğidini orada bırakıp Talas'a yıldı (=at sürüsü) talan etmeye gider.<sup>4</sup>

Manas, Talas'ın Kara Kul ve Sarı Kul adlı çobanlarını kulak ve burunlarını kesip ki bunların bir kulağı yatak bir kulakları yorgan gibidir. Talas'ın asil atı olan Karaboz'un da kanatlarını ve kuyruğunu kesip birini ters birini düz olarak atın üzerine bindirir ve Talas'a gönderir. Talas'ın altı yıldı da kaçar.

Talas, asil atı Karaboz'u kımız ile yıkayıp kılıç ile sıvazlayıp tedavi eder; Karaboz'a atlayıp Manas'ın peşine düşer. Manas'ın arkasından yetişip yıldıları salıvermesini, yoksa bir yerini inciteceğini söyler. Manas hiç oralı olmadan yıldıları kaçırmaya devam eder. Talas, Manas'ın bütün at sürülerini kaçıracağını anlayınca hiç olmazsa yarısını kurtarmak ümidiyle şöyle yalvarır.

Altı san cılkı aydapsın Manas  
Eerden çıkar da çıkpas başın var Manas  
On beşe kirer da kirbes çaşın var Manas  
Üçönü sen alğın Manas  
Üçönü ta daştap ket

"Altı yıldı atı kaçırmışsın Manas  
Eğerden ya çıkar ya çıkmaz başın var Manas  
On beşe ya girer ya girmez yaşın var Manas  
Üçünü sen al Manas  
Üçünü bırakıp git"

4. Talas, aslında yer adı iken bu varyantta aynı zamanda şahıs adı olarak da geçmektedir.

Manas buna karşılık "Alabilirsen al kakbaş, alamazsan uluyup kal kakbaş!" deyip sürücülerini kaçırmaya devam eder.

Talas bir yerde tam Manas'ı yakalayacakken Manas tırağını fırlatarak "Ben geçtikten sonra uçan kuşun bile geçemeyeceği geçilmez bir kaya ol!" der. Manas'ın attığı tarak, kendisi geçtikten sonra geçilmez bir kaya olur.

Manas tam kaçıp kurtulacakken bir yerde önüne suları taşmış bir ırmak çıkar. O ırmağı atıyla atlayıp geçerken atı Karaboz yıkılıp kalır. Manas'ın kendisi de Talas'ın attığı bir okla yaralanmıştır. Yaya olarak at sürülerini sürüp kırk yığidine ulaşır. Yarasını arkadaşlarından gizler.

Manas'ın kırk yiğidi koyun kesip ziyafet düzenler. Manas etten hiç yemez. Arkadaşları Manas'ın yaralı olduğunu anlar. Ok, Manas'ın yüreğine isabet etmiştir. Oku çıkarırlar, ama Manas'ın durumu ağırlaşır. Öleceğini anlayınca şöyle vasiyet eder: "Ben atsız yaşamayan bir canım; atsız ne yaparım? Karaboz atımı baş ucuma bağlayın. Susuz kalmamış bir canım; susuz ne yaparım? Bir ırmağın suyunu başıma çevirin. Tüfeksiz gezmeyen bir canım; tüfeksiz ne yaparım? Ak kaltayı (=bir çeşit tüfek) yanıma bırakın."

Manas, tan vaktinde ölür. Arkadaşları Manas'ı yıkayıp kefene sararlar ve oraya gömerler; fakat Manas'ın vasiyetini yerine getirmeden oradan ayrılırlar.

Bu sırada hava bozulur ve şiddetli bir yağmur yağar.

Arkadaşları akşama kadar yol alırlar. Akşam bir yerde konaklayıp ertesi sabah kalktıklarında hâlâ Manas'ın mezarının yanında olduklarını görüp şaşırırlar. Tekrar yola koyulup akşama kadar giderler. Akşam konaklayıp yatarlar. Sabah kalktıklarında yine Manas'ın vasiyetini yerine getirmemeleri sebebiyle ilerleyemediklerini anlarlar. Manas'ın mezarının başına bir su çevirirler, atını başucuna bağlarlar, silâhını da yanına koyup oradan ayrılırlar.

Manas'ın arkadaşlarını annesi Bagdagul Han Baybiçe karşılar ve Manas'ı sorar. Arkadaşları, Manas'ın sürülerin arkasından geldiğini söylerler. Annesi "Manas arkada kalacak er miydi? Desenize Manas öldü!" der.

Manas'ın öldüğünü duyan karısı iki yüzünü tırmalayıp yas tutar.

#### SONUÇ

Görüldüğü gibi Ceenbek'in anlattığı varyant çok muhtasardır. Temel va-



kalar olarak Manas'ın doğumu, sünnet olması, evlenmesi, Talas'ın at sürülerini yağmalaması ve bu hadise esnasında aldığı ok yarası ile ölmesi, destanın çatısını meydana getirmektedir.

Kanaatimizce bu varyantın kısalığı, tespit edildiği Pamir Kırgızlarının, asıl Kırgız boyundan tecrit olunmuş küçük bir grup halinde yaşıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu varyantta küçük kabile topluluklarının hayatlarında önemli yer tutan doğum, sünnet, evlenme, komşu kabile ile, çoğu zaman at sürüsü yağmalama hadiselerinden doğan mücadeleler temel epizotlar olarak işlenmiştir.

Bu arada Manas destanının büyük varyantlarında görülen olağanüstü hadiselerden bazıları da bu varyantta yer almıştır.

Sonuç olarak Manas destanının en küçük Kırgız boylarında bile muhtasar da olsa canlı bir şekilde hâlâ yaşıyor olması, vurgulanması gereken bir husustur.

## ÇİN'DE MANAS DESTANI ARAŞTIRMALARI

**Prof. ABDUREOF POLAT\***

**Türkiye Türkçesine Aktaran : ERKİN EMET\*\***

Kırgız Türklerinin tarihi destanı olan Manas Çin'de Tibetlerin kahramanlık destanı Gesar ve Moğolların kahramanlık destanı Canggır ile aynı şekilde değerlendirilen büyük destanlardan biri sayılmaktadır. Bu destan, her zaman Türklerin, özellikle Kırgız Türklerinin dünya kültür hazinesine büyük katkıları olarak görülmekte ve araştırılmaktadır. Çin'de Manas destanı Kırgız âlimleri tarafından değil, Uygur, Kazak Türk âlimleri, Döngen âlimler ve Çin âlimleri tarafından araştırılmaktadır. Bilindiği üzere, Manas destanı, dünya çapında ünlü bir eserdir. Ben Manas destanının 1000. yıl kutlamaları münasebetiyle düzenlenen sempozyuma katıldığım için çok mutluyum. Bu mutluluk duygularıyla, değerli bilim adamları ve meslektaşlarıma Çin'deki Manas destanı üzerine yapılan araştırmaları kısaca anlatmak istiyorum.

Manas destanı araştırmaları Çin'de çok eskilere dayanır. Çin'deki Kırgız Türkleri ve onların bilim adamları çok eskiden beri sürekli üzerinde çalıştıklarından, sekiz ciltlik Manas destanını, ezbere mükemmel okuyabilen Yusuf Mamay gibi âlimler yetiştirmiştir.

1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Çin'deki diğer milletler arasından da Manas araştırmacıları yetişmeye başladı. Açıklık politikasının yürürlüğe konduğu son on beş yıl içinde Manas destanı araştırmaları, mutluluk verici ilerleme kaydettiler ve kaydetmekte. Meselâ, büyük Manasçı Yusuf Mamay varyantı 1984 yılından itibaren neşredilmeye başlandı. Bugüne kadar des-

\* Prof., Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Pekin, ÇİN.

\*\* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Öğretim Görevlisi, Ankara, TÜRKİYE.



tanın Manas, Semetey, Seytek ve Kenenimi içeren kısmı, on bir cilt olarak neşredilmiştir. 1991 yılından itibaren Çince'ye tercüme edilerek neşredilmektedir. Destanın üç cildi Çince olarak yayımlanmıştır. 1993 yılında Uğralca Kıdırbay'ın hazırladığı Uygurca çevrisi de neşredilmiştir. Bunların dışında 1960'lı yıllardan itibaren Çin'deki çeşitli dergilerde yayımlanmış olan, seksenden fazla makeleden oluşan, AZINLIKLAR KAHRAMANLIK DESTANI-MANAS, MANAS ARAŞTIRMALARI KONUSUNDA TAHLİL ve MİLLÎ KAHRAMANLIK RUH MANAS adlı eserler Çinli Türkolog Lang Ying tarafından yayımlandı. Burada şunu belirtmek gerekir ki, son yıllarda Çin'de Manas destanıyla ilgili sistemli ve plânlı bir şekilde araştırmalar yapılmıştır. Meselâ, 1991 yılında Sinjiang (Doğu Türkistan)'ın başkenti Ürümqi'de ULUSLARARASI MANAS DESTANI SEMPOZYUMU düzenlenmiştir. Ekim 1993 yılında yine Ürümqi'de ULUSLARARASI MANAS SEMPOZYUMU düzenlendi. 1 Kasım 1994'ten 14 Kasım 1994 tarihine kadar, Doğu Türkistan Halk Edebiyatçıları Birliği bir heyet oluşturarak, Kırgızistanı ziyaret etti. Manas destanı araştırmalarıyla ilgili fikir alış-verişinde bulundu. Bu tür faaliyetler, Doğu Türkistan'daki Manas destanı araştırmalarının güç kazanması ve Doğu Türkistan'daki araştırmaları uluslararası platforma taşıması açısından çok önemlidir.

Çin'de Manas destanı araştırmaları iki şekilde yapılmaktadır. Bunların biri has (özel) araştırma şekli, diğeri ise karşılaştırmalıdır.

Özel araştırma denilen çalışma, sadece Manas destanı üzerinde edebiyatçılar, edebiyat açısından; dilciler, dil bakımından; folklorcular, folklor bakımından, tarihçiler, tarih bakımından Manas destanını araştırmaktadır. Örneğin, Kırgız Türkologlarından Makelek Ömerbay'ın yazmış olduğu "Manas Destanındaki Tarihi Kaynaklar Konusunda" (Kuzey Batı Milletler Araştırmaları Dergisi, sayı 2, 1990); Profesör Li Şaoyan'ın yazmış olduğu "Manas Dil Medeniyeti Kaynağının İzahlı Lugatı", (Dil ve Tercüme Dergisi, 1994, sayı 2); Ünlü Manas araştırmacısı Prof. Hu Zhenhua'nın yazmış olduğu "Kırgızca Sözlük Materyali-Manas", (Milletler Filologiyesi Dergisi, 1988, sayı 4), gibi eserlerde dil ve tarih açısından, Manas destanında anlatılan olaylardaki Türk halklarının, özellikle Kırgız Türklerinin kabile ve oymaklarının etnografyası ve dil tarihiyle ilgili meseleler ele alınmıştır. Asanbey Matili'nin yazdığı "Kırgızların Kahramanlık Destanı Manas'taki Sihirbazlık Ve Remballık Konusunda", (Kuzey Batı Milletler Araştırmaları Dergisi, 1991, sayı 2) adlı çalışmada Kırgız folkloruyla ilgili pek

çok nokta aydınlatılmıştır. Ünlü Çinli Türkolog Lang Ying'in yazmış olduğu "Manas'ın Yapısı Konusunda İncelemeler", (Milletler Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 1991, sayı 2), "Manas Destanı Ve Kırgız Halk Edebiyatı", (Halk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 1990, sayı 2) ve Şang Şi CİNG'in kaleme aldığı "Manas Destanındaki Tiplerin Yaratılışı Hakkında", (Halk Edebiyatı Dergisi, 1987, sayı 1) adlı makalelerde, Manas destanı bir edebî eser olarak incelenmiş, destandaki tiplerin yaratılış özellikleri, destanın tasvir özellikleri ile eserin yapı özelliklerini ve Manas destanının Kırgız halk edebiyatı sahasındaki yeri iyi bir şekilde ortaya konulmuştur. Yine Lang Ying'in yazmış olduğu "Manas Destanı ve Şaman Dini Medeniyeti" (Halk Edebiyatı Münbiri Dergisi, 1987, sayı 1), Döngen Manas araştırmacılarından Zhang Yanping'in kaleme aldığı "İptidai Akide ve Kırgızların Eski Kisse-Destanları" adlı çalışmaları Manas destanı üzerinde yapılan özel araştırmalar çerçevesinde değerlendirilen önemli eserlerdir. Bu eserlerde Manas destanı dini ve kültürel bakımdan incelenmiştir.

Çin destan incelemelerinde karşılaştırmalı araştırmalarda, araştırmacılar, Manas destanı ile Tibet halkının tarihi destanı Gesar'ı ve Moğol halkının tarihi kahramanlık destanı Canggiri karşılaştırılarak bu eserler arasındaki benzerlikleri çıkarmışlardır.

Çinli araştırmacılara göre, Manas destanı sadece Kırgızların değil, bütün Türk halklarının ortak mirası olmakla birlikte Manas destanı Gesar destanı, Canggir destanları geniş anlamda Asya halkının, bu cümleden dünyadaki bütün insanların ortak medeniyet mirası sayılır. Fakat Manas, Gesar ve Cangir destanları etnografya, yaşadığı mekan, zaman, din, özgeçmiş ve millî psikoloji bakımından da kendine özgü kültüre sahip üç farklı milletin destanı olduğundan, bu destanların kendine özgü özelliklerinin olması doğaldır. Araştırmalar yoluyla bu özellikleri bilimsel bir biçimde aydınlatmak, incelemek sadece destan araştırmaları için değil, etnoloji ve insan bilimi araştırmaları için de büyük bir önem taşır.

Önemli olan nokta, Çin âlimleri Manas destanını Gesar ve Canggir destanlarıyla karşılaştırmalı çalışmaları sonucunda, yukarıda anılan üç destanda, iyi niyetli, halka yardımcı olan, halkın menfaati için kendini feda eden kahramanlara yapılan övgüyü konu alan benzerliğin dışında, dini bilgiler, dünya görüşü ve kültür bakımından farklılıklar yüzünden destanlardaki benzerlik ve ayrılıkları da ortaya çıkarmışlardır.



## ONLARIN ORTAYA ÇIKARDIĞI ÖZELLİKLER ŞUNLARDIR :

1 - Kahramanların Tiplerini Yaratma Konusunda : Manas destanındaki Manas, halkın içinden çıkmış, büyümüş, yüce güce, büyük iktidara sahip halk kahramanı olarak yaratılmıştır. Manas, destanda şöyle anlatılır : "O ata binip savaşa gittiğinde, bir çift kurt yavrusu, atının üzengisi üzerinde durur. Yırtıcı hayvan yol gösterip yürür. Büyük iki ayı, iki tarafta ona seferdaş olarak yürür. Büyük yılan ise onun koluna dolanıp, ona güç verir, arkasında bir sürü geyik koşmakta..." O, kılıcını kınından çıkarıp, koştuğunda düşmanların başı upkırı kesilen buğdayın başı gibi uçar, arkasında cesetler taş gibi yatar. O hiddetlendiğinde korkudan düşmanların canı çıkardı." Bunlar mübalağa şeklinde anlatılmış olsa da, o ilâh değildir. O bir insandır. Onun bir kabile başkanı, kabileler birliğinin dahisi olduğu destanın başından sonuna kadar ifade edilmiştir.

Tibetlerin Gesar destanında tasvir edilen baş kahraman Gesar ise, cin ve cadıların vurmak, zorbaları engellemek için gök ilâhı tarafından dünyaya gönderilen bir elçidir. O, her zaman gökteki meleklerin koruması altında yaşar. Onun için, o, her zaman zorluklarla karşılaştığında afetler onun sihri gücüyle hemen iyiliğe dönüşür. O, gerçekten gökten düşen ilâh olduğu için, onda olağan üstü güç ilâhi maharat olduğu ifade edilir. O, bir sihirle küçük çocuğa, çobana dilenciye dönüşebilir. Bir silkindiği an küçük bir kuşa, yabani öküz gibi çeşit çeşit nesneye dönüşebilir. Onda böyle bir dönüşebilme ilâhi özellik olduğundan, hiç birşey onun düzeyine çıkamaz. Yukarıda belirtilen noktaları göz önünde bulundursak, Manas ile Gesar arasında büyük farklılıklar olduğunu görebiliriz.

## 2 - Kahramanların Takdiri ve Akıbeti :

Gesar ve Canggır destanlarındaki Kahraman Gesar ve Canggırlar insani özelliklere sahip olmadan bir zorlukla karşılaşıldığında hiç güç harcamadan kolayca onun altından kalkabilecek bir güce sahiptir. Onlar hayatları boyunca zorluklarla üzüntülerle karşılaşmazlar. Ölüm tehlikesi onlardan uzaktır. Bu bakımdan onlara şanslı kahramanlar diyebiliriz. Yaptıkları büyük küçük savaşların hepsi, galibiyetle sonuçlanır. Bütün faaliyetleri başarıyla son bulur. Ama Manas destanındaki kahraman Manas ise, uçsuz bucaksız bozkırı mekan tutan Kırgız halkının oğlu, yani bir insan olduğu için insanların karşılaşılabileceği bütün zorluklarla karşılaşır. O kendi gücü ve zekasıyla halkın kahramanı ve önderi olmaya layık bir cesaret ile zorlukları yenerek, yeni başarılar elde etmiş olmasına rağmen,

sonuçta düşmanların hilekarlığı yüzünden aldanarak şehit olur. Manas şehit olduktan sonra, onun oğlu Semetey kahraman babasının yolundan devam ederek halka önderlik eder. Düşmanlara karşı tekrar savaş başlatır. Manas destanının kahramanı Manas'ın akıbeti, trajediyle sonuçlansa da onun kahramanlık ruhunu oğlu Semetey devam ettirerek zorbalığa karşı savaşı kararlılıkla devam ettirdiği hakkındaki hikâyelerle Türklerin özellikle Kırgız Türklerinin liderler olduğu takdirde geriye kalanların onun izinden yürümesi, halkın özgürlüğü, halkın mutluluğu için düşmana karşı savaşta kararlılık gibi millî karakteri vurgulanmıştır.

Çin âlimleri karşılaştırmalı araştırmalar yoluyla Manas destanını, hayat dolu, gerçekçi "trajedik güzelliği kendine mücessem eden nadir bir eser" diye ifade etmektedirler (Garbi Diyar Araştırmaları Dergisi, 1994, sayı 3, sayfa 6).

## 3 - Destanı Devam Ettirme Ve Onu İcra Etme Konusunda :

Araştırmalara bakıldığında, Gesar destanı yüz bölüm yani bir milyondan fazla mısradan oluşur. Ancak bu eseri mükemmel şekilde icra eden kişi yoktur. Ünlü Gesarcı Zaba Dede, kırk bölümü ezbere okuyabiliyordu. Ne yazık ki, onun icra ettiği yirmi altı bölüm Gesar'ı teybe alıp tamamladığında vefat etti. Canggır destanının ise, tamamı 70 bölümden oluşur. Yaklaşık yüz bin mısra vardır. Fakat, onun tümünü icra edebilen kimse yok. Günümüzün meşhur Canggırçisi Çüney sadece yirmi beş bölümü ezbere söyleyebiliyor. Türk dünyasının büyük destanı olan, Manas destanı ise, tümünü icra edebilen destancı olan en büyük destanlardan biridir. Meşhur destancı Cüsüp Mamay dünyaca tanınmaktadır. O, sekiz bölümden oluşan Manas destanının toplam 230 bin mısrasını mükemmel bir şekilde icra edebiliyor.

İcra etme şekli bakımından karşılaştırdığımız zaman, Gesar ile Canggır destanlarını icra etmeden önce, özel törenler yapılır, Gesar ile Canggırların ruhuna dua okunur. Ama Manas destanını icra etmek için, hiçbir dini tören yapılmaz. Her hangi bir yerde icra edilebilir. İşte bu Manas destanının halkıcılığı, Manasın halkın kalbinde bir ilâh değil, bir insan, her zaman hatırlayarak, şiirlerini okuyabileceği, yaptıklarının örnek alınabileceği, bir insan bir kahraman olduğunu ortaya koymaktadır.

Diğer bir fark ise, Gesar ile Canggır destanlarının anlatma tarzında, şiir ile nesrin birleştirilmiş olmasıdır. Onu icra eden biraz şiir okursa, biraz sonra nesir şeklinde söyler. Manas destanı ise tümüyle şiir şeklinde söylenir. Bu özellik des-



tanın dünyada eşsiz bir destan olduğunu gösterir.

#### 4 - Destanın Genel Yapısı ve Olayların Gelişmesi Bakımından

Gesar ve Canggır destanlarında, sadece Gesar ile Canggırın faaliyetleri anlatılır. Manas destanında ise, kahraman Manasın dışında, oğlu Semetey, ardından Semetey'in oğlu, Manasın torunu Seytikin faaliyetleri, birinin ardından diğeri akıcı, canlı bir şekilde beyan edilerek, Kırgızların seceresi iyi bir şekilde ortaya konulur. Destanı okuyan ve dinleyen kişilere, Manas kahramanlara yakışır bir şekilde, şehit düşmüş olsa da, onun ruhunun nesilden nesile devam edegelmekte olduğunu bildirir.

Bence, Çin'de Manas destanının Gesar ile Canggır destanlarıyla karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi, Manas destanının sadece özellikleri ve ortak yönleri değil, onun çok yönlü nitelik ve değerini ortaya çıkarmaktadır. Bu tür karşılaştırmalı araştırmalar bir taraftan bizim eşsiz destanımız Manasa olan sevgi duygumuzu güçlendirirken, diğer taraftan onu daha da detaylı bir şekilde incelememizi ve Manas ruhunu devam ettirmemizi sağlar.

Sonuç olarak, Manas destanı araştırmaları Çin'de ve diğer ülkelerde git-tikçe güç kazanmaktadır. Bu, bütün dünya medeniyeti için oldukça önemli bir gelişmedir şüphesiz.

## DESTANDAN HİKÂYEYE, BOZKIR MEDENİYETİNDEN YERLEŞİK MEDENİYETE GEÇİŞ AÇISINDAN MANAS

M. ÖCAL OĞUZ\*

Türk sözlü kültür birikiminin önemli bir bölümünü meydana getiren "epos", "epope", "epik" karşılığı olarak kullandığımız destanların oluşması ve günümüze gelebilmesi için çeşitli safhalardan geçmesinin kaçınılmazlığı, eldeki destanlarımızın incelenmesinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Destanların oluşumu hakkında yapılan değerlendirmelerin de gözden geçirilmesiyle, bu safha ve şartları beş ana başlık etrafında toplamak mümkün görünmektedir:

Birinci olarak, destanı yaratan topluluğun "Destan Devri" diye adlandırabileceğimiz bir dönemde yaşaması gerekir. Bu dönem mitoloji unsurlarının toplum hayatında etkisini kuvvetle sürdürdüğü, Bozkır kültürünün ortaya çıkardığı "Alp" tipinin toplum hayatını yönlendirdiği bir dönemdir. Mitolojiden beslenen olağanüstülükler toplum hayatında eski yerini yitirdikçe, kahramanlığın yerini yerleşik toplumların değer yargılarına dayalı motifler aldıkça "Destan Devri" yaşlanmakta ve yerini "Hikâye Devri" diye adlandırabileceğimiz bir devir almaktadır.

İkinci olarak, destanı yaratan topluluğun "Sözlü Gelenek"e sahip olması gerekmektedir. Kültür unsurlarının, edebî verimlerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı güçlü bir sözlü gelenek ortamının bulunması gerekmektedir.

Üçüncü olarak, destanın teşekkülüne ilham veren bir çekirdek "Vak'a"nın olması gerekmektedir. Toplumu derinden etkileyen bu vak'a, sözlü gelenek ortamında yayılıp, zenginleşmektedir.

Dördüncü olarak, bu vak'a bir "Ozan tarafından edebî bir metin haline ge-

\* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Beytepe, Ankara, TÜRKİYE.



tırilmelidir. Bu metin ozandan ozana kuşaktan kuşağa geçerek sözlü gelenek ortamında yaşatılmalıdır.

Son olarak, toplum, "Destan devri" diye adlandırdığımız zamanı tamamlamadan sözlü gelenekte yaşayan bu metin "Tesbit" edilmelidir. Destan Devri'ni tamamlayan toplumlardan tesbit edilen yani yazıya geçirilen metinlerin, toplumun içinde bulunduğu devrin ürünü olacağını kabul etmek durumundayız.

"Destan devri" ve "Tesbit tarihi" açısından Manas'a yaklaşalım:

Manas Destanı, Kırgız Türkleri'nin yaşatıp günümüze getirdiği bir Türk destanı olarak ilim dünyasında benimsenmiştir. İlim dünyasının yakından tanıdığı bütün Manas metinleri de Kırgız boylarından derlenmiştir. Çeşitli tarihî kaynaklardaki kayıtlar bir yana<sup>1</sup> Manas Destanı'nın tesbit tarihi XIX. yüzyıldır.<sup>2</sup> Şu halde Kırgız Türkleri'nin XIX. yüzyıldaki kültürel birikimleri, değer yargıları, yaşama şartları ve dinî hayatları "Destan Devri" şartları açısından incelenmelidir. Elbette bu hususun incelenecği en güvenilir malzeme yine Manas Destanı'nın kendisidir.

Bilindiği üzere anlatım geleneğine bağlı halk edebiyatı ürünlerimizde Bozkır medeniyetinden yerleşik medeniyete, eski göçebe Türk dinlerinden İslâmiyete geçişimize paralel olarak Mitolojiden destana, destandan kahramanlık hikâyesine, kahramanlık hikâyesinden, konusu sevda veya din olan hikâyelere uzanan bir çizgiden söz etmemiz mümkündür. Bu cümleden olarak Oğuz Kağan Destanı'nın İslâmlık öncesi rivayeti ile İslâmî dönem rivayetini karşılaştırdığımız zaman İslâmlık öncesi Uygur metninin mitolojik unsurları daha fazla barındırdığını, İslâmî dönem metninin ise hikâyeleşme sürecinin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Oğuz Kağan Destanı'nın da içinde bulunduğu büyük bir Oğuzname'nin parçası olarak kabul edilen Dede Korkut metinlerinde bu sürecin biraz daha hızlanmış olduğunu görüyoruz. Nihayet XX. yüzyıla geldiğimizde Dede Korkut metinlerinin

1. XVI. yüzyılda Tacik Farsçası ile yazılan Mecmuatü't-Tevarih adlı yazma ile Manas Destanı'nın ilk yazılı kaynağı ile tanışmaktayız. (Bilgi için bkz. A. İnan, Manas Destanı, İstanbul 1992).

2. Çokan Velihanoğlu ve Radloff tarafından XIX. yüzyılın ortalarında Manas Destanı edebî metin olarak ilk defa tesbit edilmiştir. Bu metinler çeşitli vesilelerle yayınlanmıştır. (Bkz., Dursun Yıldırım, Manas Destanı ve Kökötay Hanın Ertegüsü, Ankara 1980; Naciye Yıldız, W. Radloff'un Manas Destanı Metni. Destandaki Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Değerlendirmeler, Ankara 1994; Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali Wilhelm Radloff. Manas Destanı Kırgız Türkçesi Metin-Türkçe Çeviri, Ankara 1995.)

"Bey Böyreğ ve Ak Kavak Kızı Hikâyesi"ne veya "Tepegöz" ve "Deli Dumrul" masallarına dönüştüğünü gözliyoruz. Bunlar da göstermektedir ki bir metnin teşekkülü kadar tesbit zamanı da önemlidir.

Manas Destanı'nın teşekkülü ile ilgili tartışmalar henüz sonuçlanmamış ise de yaygın bir görüş olarak bin yıllık bir tarihten söz edilmektedir. Bin yıl önce destanın vak'ası mı meydana gelmiştir, daha önce meydana gelen bir vak'a "ozan" tarafından tasnif mi edilmiştir, yoksa bu tarihte destan tekamülünü veya teşekkülünü mü tamamlamıştır? Elimizde bin yıl öncesine dair bir metin bulunmadığına göre bu soruların cevabı da yok demektir. Aradan geçen bu itibarı bin yıl, Manas Destanı'nda hangi unsurların, motiflerin, mevzuların, kahramanların değişmesine sebep olmuştur? Bunu da takip etmekten mahrumuz.

Şurasını peşinen kabul etmeli ki sözlü gelenek unsurları, en eski devirlerin hatıralarını yaşatabilir, aynen muhafaza etmez. Sözlü geleneğin dinamizmi buha izin vermez. Oğuzname'yi Deli Dumrul masalına dönüştüren sürecin benzerinin Manas Destanı için de kaçınılmaz olacağını düşünüyorum.

Manas Destanı'nın Kırgız Türkleri arasında yaşaması şunu açıkça göstermektedir ki, Kırgızlar henüz "Destan Devri"ni tamamlamamışlardır. Ancak bin yıl önceki destan devri ile XIX. yüzyıldaki destan devri birbirinin aynısı ve Manas Destanı da dokuz yüzyıl değişmeden günümüze getirilmiş olamaz. Kırgız Türklerinin yaşadığı sosyal, kültürel, coğrafi değişmelerin destana yansması tabiidir.

Sözü edilen bin yıllık dönemde İslâmiyetle tanışan, yerleşik hayata kitleler halinde geçen, örgün eğitim kurumlarıyla yazılı/kitabî eğitime geçen büyük Türk topluluğunun yanı başında Kırgızlar'ın bütün bunlardan hiç etkilenmeksizin kendi hayatlarını bin yıl önceki gibi sürdürebilmeleri mümkün müdür?

Yine, ilk tesbit edilen Manas rivayetlerine baktığımızda bunun mümkün olmadığını görüyoruz. İslâmiyete, yerleşik hayata ve örgün eğitime geçen Türklerin edebî metinlerinde gördüğümüz destandan hikâyeye geçiş sürecinin Manas Destanı'nda da yaşanmakta olduğunu tesbit etmek mümkündür. Ferdi, acı ve neşeleri ön plâna çıkaran hikâye, toplumların yüksek ideallerinin mitoloji ile beslenmiş metinleri olan destan Manas'ta iç içe girmiştir. Manas'ta Bozkırlara hükmeden destan kahramanının coğrafi hakimiyetini, coğrafi bilgi zenginliğini, ırmakları ve denizleri aşan Oğuz Kağan'a benzetmek yanlış olmaz sanıyorum. Bunun yanında başta Manas olmak üzere destan kahramanları, çok küçük ferdi meselelerle ve des-



tan kahramanına yakışmayan küçük işlerle uğraşırken görüyoruz. Oğuz Kağan yol üzerinde gördüğü altın evi bile merak edip içine bakacak kadar zaman bulamazken, evliliği ile ilgili detaylara yer verilmezken, Manas'ın ve öteki kahramanların evliliklerine çok geniş yer verilmesi durgun ve yerleşik bir hayatın izlerini taşımaktadır. Manas'ın bir sefer sonrasında evine dönünce karısı Kanıkey'le buluşmasını tasvir eden şu mısralar bu bakımdan dikkat çekicidir:

Evine geldi er Manas  
Döşegine uzandı  
Cibinliği kurdurdu  
Han kızı Kanıkey'i  
Yumuşak etinden tuttu  
Temaşa edip durdu<sup>3</sup>

Bu mısralar dünyaya nizam veren bir kahramandan çok, uzun hasretliklerin sonunda kavuşan sevgilileri yani hikâye kahramanlarını tasvir ediyor gibidir.

Manas Destanı'nda kadın tasvirleri de dikkat çekicidir. Atlı, Göçebe hayatının Burla Hatun, Selcen Hatun, Banı Çiçek gibi kahramanlıkları, maharetleri mücadeleci tavırları ön plâna çıkarılan kadınların benzerlerini Kanıkey, Ay Çürök gibi kahraman kadın tiplerinde görüyoruz. Bunun yanında aynı kadın tiplerinin şu tasvirleri de gözden kaçmamalıdır. Temir Han, Kanıkey'i oğluna isteyen Cakıp Han'a kızını şu mısralarla anlatıyor:

Biricik kızım Kanıkey  
Yalnız Bacadan gün gördü  
Suyu yalnız evde içti  
Seçilmiş atlara bindi  
Uzaktan gelme bal yedi  
İnce elbise ile rüzgara çıkmadı  
Soğuk nedir hiç bilmedi  
Hiç gece kapıya çıkmadı<sup>4</sup>

Aynı şekilde Cakıp Han'ın kızı Manas'ın kardeşi Kardıgaç da benzer mısralarla tasvir edilmektedir:

3. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, a.g.e., s. 152. (Manas Destanı'nın bundan sonraki örnek metinleri de bu eserden alınmıştır.)

4. Manas, s. 75.

Manas'ın kardeşi Kardıgaç  
Güneşi yalnız bacadan gören<sup>5</sup>

Manas Destanı'ndaki hikâyeleşme sürecini gösteren unsurlara başka vesilelerle de tesadüf ediyoruz. Yerleşik hayatın edebî metni olan hikâyede zaman çok ağır işlemektedir. Manas'ın satranç oynaması, bu ağır işleyen zamanı çok güzel sembolize etmektedir:

Kaplan doğan Er Manas

Han oyunu satranç oynuyordu<sup>6</sup>

Manas'ın ölümü ve dirilmesine kadar geçen süre destandaki durgun zamanlardan birini meydana getirmektedir. Bu dönemde Manas'ın atı sarayın dibinde gece gündüz beklemektedir. Buradaki "Saray" kavram ve kelime olarak bozkır hayatına yabancısıdır. Ancak hikâyeleşme sürecindeki Manas Destanı'nda saray sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Bozkır hayatının biçimlendirdiği sert mizaçlı, doğru sözlü, mert tavırlı insan tiplerinin yanında Manas Destanı'nda yerleşik hayatın özellikle saray çevresinin girift, iki yüzlü ve entrikalarla dolu insan tipleri karşımıza çıkmaktadır. Akılay'ın Semetey'i öldürmek istemesi, Cakıp Han'ın torununa karşı tavırları, Kan Çora'nın Semetey'e ihaneti gibi hususlar, Bozkır kahramanlarında görülmemesi gereken hususlardır. Aynı şekilde Dirse Han'a kırk yiğidi de ihanet etmişti. Bu unsurlar, Dede Korkut metinleri gibi Manas Destanı'nın da hikâyeleşme sürecine girdiğini göstermektedir.

Bozkır medeniyetinde kardeşlik çok önemli bir kavramdır. Kardeş yandaş, güç birliği ve üstünlük demektir. Bilge Kağan ile Kültüğün iki kardeş olarak Bozkırlara hükmetmişlerdi. Manas, Almambet ile süt kardeşi olurken, Segrek, kardeşi Egrek'i hapisten çıkarmak için sefere çıkarken<sup>7</sup> aynı duyguları taşımaktadırlar. Manas'ın amcası Közkaman ve oğullarını karşılama sevincinin altında da bu "güçlenme" arzusunun yattığı açıktır. Kısacası Bozkır kahramanlarında kardeş sevgisi, kardeşler arasındaki dayanışma son derece mükemmel aile bağlarını göstermektedir. Oysa yine aynı destanda Manas'ın kardeşleri Abeke ve Köböş, Bozkırlardaki kardeş anlayışından bir hayli uzaktırlar.

5. Manas, s. 97.

6. Manas, s. 116.

7. Dede Korkut'taki kardeşlik mülasesesi için bkz. M. Öcal Oğuz, "Dede Korkut Boylarında Kardeşlik", Millî Kültür, 86 (Temmuz 1991), 42-44.



Ekinci ve yerleşik toplumların ilgi çekici tasvirlerle hicvedildiği, bir Bozkır kültürü ürünü olan Manas'taki bu ve benzeri örnekler, Kırgız Türklerinin medeni merhaleleri açısından bakıldığı zaman da destanın "geç dönem"de tesbit edildiğini yani "Destan Devri" özelliklerinin zayıfladığı bir dönemde tesbit edildiğini göstermektedir. Abdülkadir İnan'ın ifadesiyle bu özellikleriyle Manas, Dede Korkut'a benzemektedir.<sup>8</sup>

Sonuç olarak, güçlü bir sözlü geleneğe, toplumu derinden etkileyen vak'alara ve bunları edebi bir dille terennüm edecek ozanlara sahip olan Kırgız Türkleri, destanın tesbit edildiği XIX. yüzyılda "Destan Devri"ni tamamlama sürecine girmişlerdir.<sup>9</sup> Günümüzde tesbit edilen metinlerde bu sürecin daha da hızlanmış olduğunu düşünüyorum. Böyle bir karşılaştırma herhalde ilgi çekici sonuçlar ortaya koyacaktır.

8. Abdülkadir İnan, "Manas'da İdeoloji ve Kahramanlar", Makaleler ve İncelemeler, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 120.

9. Reallexion der Deutschen Literaturgeschichte (Alman Edebiyat Tarihi El Kitabı) Cilt : 4, Mannheim 1988, s. 745'de yer alan değerlendirmesinde Nax Lüthi, Alman halk edebiyatında hikâye ve destan türlerini karşılaştırmakta ve destandan hikâyeye geçiş süreci konusunda Türk halk anlatımları için de ilgi çekici olduğunu düşündüğüm şu cümlelere yer vermektedir: "Destan çağı olarak adlandırılan bu kültür çağı tamamlanınca ortaya yeni anlatım türleri çıkar: Efsane, halk hikâyesi, menkabe, kronik, fıkra, masal fabl vb." (Çeviri : Sevgül Karasubaşı)

## MANAS DESTANI'NDAKİ ATLARIN TİPLERİ

CULDIZ ORAZBAKOVA\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ALİ ABBAS ÇINAR\*\*

Manas Destanı'nın görkemliliği herkesçe bilinir. Biz S. ORAZBAKOV ile S. KARALAEV'in varyantları çerçevesinde destandaki at tiplerini ele aldık. Manas destanı birçok yapıyı içinde bulundurduğundan onda yer alan tulpar tipi<sup>1</sup> birçok tarihî gerçeği de ortaya koyar. At tipi Manas'ta ayrı bir yer tutar.

Her halkın epik yaratılarında, genellikle geçmiş yüzyıllardan göçüp gelerek yaşayan, halkın hayatında özel rol oynayan atlar kahramanın can yoldaşı, kardeşi, ana-babası, danışmanı rolünde karşımıza çıkarlar. Bu görünüş tarzı bütün Türk ve Moğol halklarının destanlarında aynıdır. Bu benzerliklerin varlığı Türk Dünyasını oluşturan Türkiye Türkleri ile Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak, Saka, Tuva, Altay ve Moğol halklarının köklerinin bir olmasını göstermektedir. Manas bu yapıyı en iyi yansıtan destandır. Atların destanda oynadığı rol, kahraman gibidir. Destanda at tipi olarak karşımıza çıkan Akkula, Taytoru ve Maaniker'in ayrı özelliği ve rolleri bulunur:

1 - Akkula kahramanın haysiyetli, seçkin atıdır.

2 - Maaniker kahramanın kollayıcısıdır.

3 - Taytoru destanın varlığına sebep olan atıdır.

### Akkula Tipi

Manas destanında Manas'ın atı Akkula kahraman Manas ile aynı özelliklere

\* Dr., Kırgız Akademisi, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Manas Bölümü Öğretim Üyesi, Bişkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Kültür Bakanlığı, HAGEM Halk Edebiyatı ve Tiyatrosu Şube Müdürü  
1. Tulpar genel olarak kahramanın bindiği alp tipi atları ifade için kullanılır.



sahiptir. Alpamış'ın Bayçıbar, Köroğlu'nun Kır At, Koblandı'nın Tayburul'u da aynı özellikleri gösterir. Akkula tipini Manas'tan ayırmak mümkün değildir. Manas ne kadar büyük kahraman ise, Akkula da o kadar büyüktür.

Kırgız Bilimler Akademisi Arşivinde toplanan altmışın üzerindeki Manas derlemesinin her varyantında Akkula önemli bir yer alır. Akkula tipinin meydana gelişini, S. OROZBAKOV, S. KARALAEV, M. ÇOKMOROV ve Y. MAMAY'ın varyantlarına bakarak değerlendirecek olursak aşağıdaki sonuçlara varırız:

S. OROZBAKOV varyantında Akkula Manas ile aynı zamanda doğmuş olarak gösterilir. Yusuf Mamay varyantında Akkula ile ilgili ilginç ve kendine özgü bir yapı görülür. Kahramanın atının niteliğini arttırmak amacıyla Manas'ın annesi sütünü vermek yoluyla Manas ile atının birbirine yaklaştırdığı görülür. Ata, annenin sütünü verme motifi<sup>2</sup> Manas destanının başka varyantlarında görülmez. Dahası "Kulatay" geldiğinde Manas'ın annesi Çıyır'dının sol memesi sütle dolar, akmaya başlar, memesini sağlar, yemle karıştırıp Kulatay'a verir. Sağ memesinin sütle dolmasının sebebini Çıyır'dı sezer. Bu meme Manas geldiğinde dolmaktadır. Kulatay Çıyır'dının yemine karıştırdığı sütle beslenerek gelişir, görkemlileşir, sonunda olağanüstü niteliklere sahip Akkula olarak karşımıza çıkar. Bu motife eski millî destanlarda da rastlanmaktadır. Bu yapı destanın ilk oluşumundaki görünüşünü ifade etmektedir. Manas ile Akkula'nın memedaş (süt-kardeş) olmaları motifi eski motiftir. Akkula'nın tay vaktinin halk arasındaki görünüşü destanda şöyle geçer:

Uçup duran kula tayın,  
Yılkılığı bir başka.  
Yelesi güir ne kadar,  
Güçlü yuvarlak toynaklar  
Kıl kuyruklu atta,  
Böylesi yok hiçbir yanda.

Kulatayın bu şekilde tanımlanması geleceği hakkında bir fikir verir. Böylece "Kulatay"ın gelecekte güçlü bir at olacağı vurgulanır :

Hörgücü büyük er kula  
Özü güçlüce olan kula

2. K. Kırbaşev, "Kızıl Suuluk Kırgızdandın Manas'ı" Kırgızdan, Bışkek 1991, s. 462-463.

Omurgası sağ kula  
Kaburgası tok Akkula  
Güçlü at Akkula

Bununla Akkula'nın birçok at arasından kendine özgüllüğü belirlenir. Milletin şerefini yaşatacak at tipi herhangi bir at tipi gibi değildir. Millet için, namus için at tipinin görkemli bir biçimde verilmesi gerekir. Manasçılar atın güzelliğini, haysiyetini, niteliğini destanda bu çerçevede vererek bu fikri esas alırlar. Gelenekte atlar mutluluk, aşk, uçan kuş, geçip giden yel ile karşılaştırılmaktadır. Bu motif kalıplaşmıştır. Bu karşılaştırma manasçıların her birinde görülür.

İki varyantta da Akkula nitelikli, güçlü at olarak görülür. Varyantlar arasındaki ayrımlar atın niteliklerini dile getirmede kullanılan üslupta belirginleşir. S. OROZBAKOV varyantına göre Akkula olağanüstülüklerle sahiptir. S. KARALAEV varyantında ise Akkula daha gerçekçi bir biçimde ifade edilir. Bütün Türk, Moğol, Sibirya ve Kafkasya halklarının kahramanlık yaratılarında görüldüğü gibi Manas destanında da kahraman ile at motifinin kalıplaştığı görülür. Gerçekte kahramanın görkemli atı seçmesi önemli değildir. Çoğu zaman at kahraman ile denk ve yaşamasının sebepçisidir. Kalmukların at sürülerini ele geçiren Almambet ile Çubak'ın geri döndüklerinde Konurbay'ın bunları kovduğu epizot bunlardan biridir. Manas'ın yanında Akkula yoktur. Aybanboz'a biner sürer. Aybanboz yürük at olsa da, Akkula kadar değildir. At yavrusu hayvanlar içinde insana en yakın olandır, hayvanların içinde en ulu kabul edilir. Bu görüntüyle destanda Manas büyük gazi görünüşündedir. Manas Aybanboz'a binip gittiğinde iki yanından kaplanlar koşar, önüne çıkar, üstünden alp karakuş dönerek uçar. Bu sırada Manas Akkula'sını düşünür. Bu çerçeve içinde Akkula'ya atfedilen sıfatlar Manas'a yapılan sıfatlandırmalardan az değildir. Akkula Manas Destanı'nda hem olağanüstü, hem gerçekçi hayata yaklaşmasıyla iki yönlü yer alır. Bir açıdan bakılınca Akkula büyük güce sahip, nitelikli, kahramana taktik veren bir atur. G. Gaçev Akkula tipini "Kozmolojik varlık tipi" olarak açıklar.<sup>3</sup> Arka butlarının aralığının geniş gösterilmesi nedeniyle onun gerçek özellikleriyle ifade edildiğini belirtir. Akkula Manas gibi sert, onun gibi alp ve olağanüstü niteliklere sahip biri olarak yer alır.

#### Maaniker Tipi :

Kökötöy Han'ın Maaniker adlı atı, Akkula ile Taytoru, Sarala ile Gökal, Al-

3. G. Gaçev, Natsiyonalnie Obrazı Mifa, Moskova 1988, s. 67.



gara Aç Buudun'dan eksik değildir. Maaniker tipi adı geçen atların bütün niteliklerine sahiptir. Maaniker tipinde onun hızlı ve güçlü bir at olmaktan öte vatanın korunması için yaratılan at olduğunu görürüz. Gerçekte bilindiği üzere geçmişte halkın boy boy olduğu feodal dönemde, bir boy ile ikinci boy'un mücadelesinin sebepleri; at sürülerine sahip olmak, güzel kızları alıp kaçırmaktan ve yer işgalinden kaynaklanmaktadır. Maaniker tipi bu zamanın ele alındığı tiptir. Bazı zamanlarda kahramandan daha önemli özelliğe sahip olan atların varlığı yurdumuzda bilinir. Maaniker bu niteliklere sahip bir attır. Kökötöy bunu şöyle açıklar :

Kanadı altı, ayağı dört,  
Toynağı değince yerlere,  
Tutuşur her yan kızıl ateşle.  
Bulutlu göğün altından,  
Dönüverir çitin üstünden  
Yürür mü uçar mı görünmez,  
İnsanlarca bilinmez.  
Ayağa yere bir değer  
Kuşluk vakti yere kadar,  
Hiçbir nesneye ilinmez,  
Maaniker diye atım var.

Elbette bu tiplere o dönemde yaşayan insanların totemistik düşünceleri ile yaratılan mitolojik özellikleri yansımaktadır. Gerçekte Maaniker'in kanadı olmasa da kanatlıymış gibi uçarcasına koşan bir attır. "Altı kanatlı" şeklinde verilmesi, geçip gittiği yerlerde kızıl ateşlerin yanması, bulutlu göğün altından koşması, yüksek çitlerin üzerinden atlayıp yere inmeden tekrar dönmesi olağanüstü özellikler olarak görülmektedir. Bu bize yanan gölden uçup geçen, büyük zorlukları aşan Zayatulyak'ın Hıvıhılv ve Seosırıkkon'un Thocdü adlı atlarını hatırlatır. Bu görünüş atların epik çıkarmalarla olan ilgisini göstermektedir. Maaniker'in doğumu destanda anlatılmaz. Maaniker tipi Destan'da "Kökötöy'ün Aşı" bölümünden itibaren geçmektedir.

Sağ yanında kırk kanat,  
Sol yanında kırk kanat,  
Tüyü kara kıl kanat,  
Haftadan haftaya,

Yürüyüverir böylece,  
Annesi yabancı koyun yel geçer,  
Babası yürük at çöl geçer.

Maanikerin asıl tohumu alp tipi at değil, normal attır. Bununla birlikte yürük ve savaş tipi at olduğu vurgulanır. Her alp tipi atın ayrı bir özelliği vardır. Maaniker'in özelliği ise sığağa ve soğuga karşı da dayanıklı oluşudur. Günlerce çölde yürüyebilir. Bu at uçma kudretine sahip bir attır. Akkula, Gök Tulpar, Kartküren gibi Maaniker'in de sülbü belli değildir. Belki de Maaniker bu sebeple yel gibi uçma özelliğine sahiptir. Başka tulparlardan farklı yanı çöle dayanıklılığıdır. Maaniker tipi Manas destanındaki kültürün eski katmanlarındaki tulparların estetik tipini gösterir. Maaniker yürük ve güçlü bir tulpar olduğundan ona herkes sahip olmak ister. Bunlardan biri de Konurbay'dır. Konurbay zorla bu tulparı almak isterse de Kırgız halkı için Maaniker "namus" kabul edilir, verilmemesi için mücadeleye edilir. Bu epizotta Konurbay'ın zulmüne karşı, Manas'ın mücadelesi görülür. Bununla Maaniker'e hem zorluk gösterilmekte, hem de destek verilmektedir. Gerçekte Kökötöy'ün yuğ törenindeki "büyük yarış"ın başlangıcına şahit oluruz. Metinde bu şöyle geçer :

Kökötöy'ün yuğ aşısı idi,  
Büyük savaşın başı idi.

Maaniker'in güçlü anlama iye olması, bu zamandaki toplum hayatı için buna benzer tulparların başka anlama iye olduğunu gösterir. Bunlarla Maaniker'e benzeyen atlar için hesapsız para veya mal ödendiği anlamını çıkarmak mümkündür. Maaniker gibi tulpar tükenmeyen kaynak misali atak, dayanıklı, zenginlik ifadesidir. Maaniker'in büyük savaşa sebep olmasındaki gerçek de böylece açığa çıkmaktadır.

Manasçı bu görüşünü ifadede tulparın toynağından butlarına kadar anatomisini de verir.

Destanda Maaniker'in iyi huyluluğu üzerinde de durulmaktadır. Bütün huylarını alıp baktığımızda güçlü at, seçkin tulpar Akkula'nın gaza için yaratılmış olduğunu anlarız. Maaniker, kuş gibi uçan kanatlı tulpar katari kabul edilir. Konurbay'ın Maaniker'i zorla almak istemesinin sebebi işte budur:

Atası ölen ayıplı,  
Yuğ töreni gerçek ise,



Maaniker'i bana ver,  
Manas gelse görürsün,  
Söylediğinden dönersin,  
Arçadoru tulparla,  
Kendine ağırlık verirsın,  
Müslümanın töresini  
Benden önce göresin,  
Maaniker'i vermezsen  
Belâları göresin

Bu epizod tulparın toplum için ve bu toplumda yaşayan insanlar için ne kadar anlamlı ve değerli geldiğini göstermesini bakımından ilginçtir. Konurbay'ın tulparı ısrarla istemesi karşısında Koşoy, "Maaniker'i versek ne olur ki" diye düşünür, bu düşüncesini Manas'a açar, Manas bu düşünceye çok sinirlenir, şöyle der :

Hey gidi büyüğüm  
Akılsız kardeşim,  
Senden başkası söylese,  
Ölü değil diri söylese,  
Almaz mıydım canını,  
Dökmez miydım kanını.  
Genç vakitte armağan,  
Kötülüğe girmeyen  
Koşoyluktan çıktın artık,  
El deymeyen karı mısın,  
Bu düşünceye daldın.

diyerek sinirlenir, "Bu gün Maaniker'i isteyenler yarın Akkula'yı, Çalkuyruk'u istemez mi" der. "Manas"ın sinirlenip söylediği bu sözlerinden tulparı olmayan kahramanın kanatsız kuşa benzediği anlaşılır :

Kişi atından ayrılrsa,  
Mümtaz kucaktan kalmaz mı?  
Çarpışmadan atını verdin diye,  
Azabın hergün artmaz mı,  
Akıbetlik ömründe,

Tozokto Manas yatmaz mı?  
Maaniker'i verirsiniz  
Manas'ı öldü biliniz.

Manas, tulparı başı kadar değerli görür "Maaniker'i vereceğim diyeceğine Manas'ı öldü say daha iyi" der. Kahramanın önu kahramanlığı ile olur. Tulparın ünü ise hızlılığı, güçlülüğü, dayanıklılığı, biçimliliği ile oluşur.

Destandaki bu görüntüler ile kahraman tulparın yeni mekân içinde ne kadar birbirlerine gerekli oldukları anlaşılır.

#### Taydoru Tipi :

Manas destanında tulpar tiplerinin içinde Taytoru önemli bir yer tutar. Sayakbay Karalaev varyantını incelediğimizde bu tipin en akıllı varlığı olarak görürüz. Taydoru tipinin ışığı ile tulparın sadece estetik yanı değil, bu epizot ile atayurt teması, Semetey'in kahramanlığa yükselişi, arzusunun gerçekleşmesi yönündeki konulara şahit oluruz. Usta manasçının güçlü inançla söylediği bir başka epizot ise "Kanıkey'in Taydoru'yu Yarıştırması"dır. Bu epizot şöyledir: Manas öldükten sonra yiğitlerinden Abike ve köböstür'den hakaret gören Kanıkey, Semetey'i kurtarmak için Temirhan'a, Buhara'ya kaçır. Burada kardeşi İsmayil Semetey'e bakar. Semetey on iki yaşına geldiğinde Kanıkey altmış yaşında Taytoru'ya biner, Buhara'da yapılan at yarışına katılmak ister. Amaç mal kazanmak değildir. Kahraman Manas'ın ruhunu rahatlatmak; Atayurduna, öz memleketine Semetey'i alıp gitmek, düşmanlardan öğ almak. Eğer Taytoru kazanırsa, Kanıkey'in hayali, arzusu gerçekleşecektir. Bu görünüş metinde şöyle ifade edilir.

Fal açıp görüyorum,  
Taytoru hızlı atımı.  
Büyük yarışçı taytoru,  
Ünlü yiğit bir at bu,  
Verilen törem ölede,  
Zulmü bu baş görende,  
Abike, Köbeş altı haram,  
Ayköl'den kalan ey dünya.  
Baş ikramiyeyi veririm,  
Arkada kalsa Taytoru,  
Size esirlik ne ki,



Ölmeden önce ölürlüm.  
Güçlü atım olduğunda,  
Deveye yular mı takarım!  
Hey gülüm Kırgız ülkemin  
Ruhları bakıp duranda,  
Ruhlarını gurbette mi satarım!

Kanıkey'in can dünyasındaki arzusu, başından geçen müşküller, hayatı, ata altmış yaşını aştığı halde binmesi, insana güç ve umut kazandırır. Buna sahip olduğunda kendi yerini, yurdunu özler, tekrar Kırgız yurduna dönmek istediğini söyler. Burada kadının toplum içindeki yeri ve mücadelesi ile birlikte, Kanıkey tipi ile gayretli, erkli, yürekli kadının at yarışına olan isteği, diğer yandan at eğiticiiliğindeki ustalığı görülür. Yarışçı atların tümünü sırayla göz önünde sıralar. Tulparların gücünü görünce gözyaşlarını tutamaz. "Taytorum gelir mi" diyerek yüreği oynar, gerçek göz ile bakarak tulparları niteliklerine göre değerlendirmesi şöyle geçer :

Karabayır kazanat,  
Geniş Alay'dan gelir,  
Kalbıröpke, bakır bilck,  
Geniş Kırım'dan gelir.  
Kalkansoru puhu ayak,  
Cambılbel'den gelir.  
Kısa boyun Tuu Çunak,  
Birçok tulpar yarışa gelir.

Tulparları can veya canan etmeden, manasçı her tulparın farklı yanını verir: Karabayır kazanat diyerek tulparın cinsini; kalbıröpke, bakır bilek diyerek hızını; tekecomart argımak diyerek asaletini ifade eder. Kırgızlarda tulparlar yürüyüşüne, dayanıklılığına, fonksiyonuna göre gruplara ayrılırlar. Örneğin yorga (rahvan)'nın türleri; düldül, küllük vb. Kısacası at, toynağından kulağına kadar her yanı ile sıfatlandırılır. Manasçı'nın kendine özgü stili ile bu görünüş ayrı, orjinal ve estetik bir nitelik kazanır. Bu epizotla Kırgız kültüründe en önemli gelenek olan "at yarışı" temasının göçebe halk için ne denli anlam taşıdığı görülür. Destanda at yarışına dört bir yandan gelip katılan tulparların varlığı bu konuya gösterilen büyük önemi ifade eder.

Kanıkey'in memleket ve millet hasretini giderip düşmanlardan kaçmak için erkek kılığına girip yarışa girmesi Taytoru'ya güvenindendir. Taytoru yarışa kazanmasa Kanıkey'in arzusu yerine gelmeyecek, hayalleri gerçekleşmeyecek, hayatı değişmeyecektir. Manasçı Taytoru'yu bu yarıştaki başarısıyla güçlü, alp, hızlı, estetik olarak ifade eder.

Semetey'in Taytoru'yu alarak binip sürmesi epizodunda Kanıkey'in canına can, kuvvetine kuvvet verir. Semetey'in Taytoru'ya tınışı, duruşu Manas'a benzetilir. Kanıkey, akıllılığı ve Taytoru'ya bel bağlamasıyla arzusuna kavuşur, Semetey babasının düşmanlarını perişan eder.

Destanın sujesinde "Semetey" epizodu diğerlerinden farklıdır. Taytoru'yu hazırlayan Kanıkey'in çalışması boşa gitmez, Taytoru Kırgız halkının onuruna kavuşmasına yardımcı olur. Bu iki epizodun birbirini tamamlaması, estetik yapısı, destanın tek ve birbirinin devamı olduğunu göstermektedir. Kanıkey tipi ile insanın psikolojik özelliği de yansıtılır.

Ata tayken baktıktan sonra,  
Ardından varıp nedeyim,  
Atanı Tanrı verdikten sonra,  
Taytorum çıkıp geldikten sonra,  
Atın sahibi olduktan sonra,  
Ölünce bahtlı biriyim.

Taytoru'nun varlığı ile Kanıkey'in iç dünyasının açılışı arasındaki iletişim destanda insan ile atın aynı derecede tutulduğunu göstermektedir. Kanıkey'in monologları bunun ifadesidir :

Irmaklı derya kaynağım  
Ölünce kalan kulağım  
Bozala uyanık olanım  
Boz atmaca, zühre yıldızım

Sevgilimden kalan hediyem,  
Ağzımı açıp öptüğüm,  
Göz açıp da gördüğüm  
Görünce aydınlık günüm var,  
Senden başka kimim var,



Tulpardan kalan toynağım,  
Tuğu dalgalı kulağım,  
Kargıya taktığım bayrağım  
Asilden kalan bezeğim.

"Tulpardan kalan toynağım" derken destanda verildiği şekilde Semetey'in yiğit olarak yetiştirilmesi, önüne Taytoru'nun düştüğü küçük yarış görülür. Manasçı yörük tulparın tipini vermekle Kanıkey'in arzu, umut ve hayallerini biçimlendirir. Taytoru tipinin ortaya çıkması ile Semetey'in düşmanlarını yenışı, Kanıkey'in dileklerinin gerçekleştirilmesi, Kırgız halkının kahramanlarına kavuşmasını gösterir.

## MANAS DESTANI 'NDA İSLÂMÎ UNSURLAR

İSA ÖZKAN\*

Manas Destanı, içinde taşıdığı motifleri ve tarihî olayları itibarıyla eski, ancak tesbiti bakımından yeni devirlere ait bir Türk destanıdır. Destanın metninin ilk derlemeleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılabilmektedir. Destanlar devirden devre, nesilden nesillere intikal ederken ana çatıları çoğunlukla korunmakla birlikte, muhtevâsını teşkil eden unsurlar destanın anlatıcısına, anlatma ortamına, anlatma zamanına ve derleyicisinin ehliyetine göre değişmektedir. Manas Destanı'nın Keldibek'ten başlayarak, Balık, Naymanbay, Tınıbek, Çüyüke, Sakımbay Orazbekoğlu, Sayakbay Karalayoğlu gibi ünlü Manas anlatıcılarına gelinceye kadar derlenebilen altmışı aşkın metnin tamamını incelemeyen, islâmî unsurları belirleyip değerlendirmek ve bir neticeye ulaşmak pek kolay görünmemektedir. Bütün bunlara rağmen, şimdiye kadar yayınlanan metinlerden hareket ederek, bu hususta bir takım görüşler ve teklifler öne sürülebilir. Biz de burada, Manas Destanı'nın 1869 yılında Radloff tarafından kaydedilen metnini esas alarak, İslâmî unsurlar üzerinde durmaya çalışacağız.<sup>1</sup>

Rus hizmetinde bir memur olan Wilhelm Radloff'un metni, herşeyden önce resmî bir derleme ortamında tesbit edilmiştir. Sonradan hiçbir müdahale ve tassarufta bulunmamış olsa bile, metnin bu şekilde derlenmiş olması, tabiatıyla bünyesinde bir kısım aksaklıklar taşımasına yol açmıştır. Meselâ, Rus padişahına övgüler, yer, şahıs adlarında bilerek yapılan yanlışlıklar bu aksaklıklardan bir kaçıdır. XIX. yüzyılda millet ve insan ilişkilerinde dinin belirleyici rol taşıması Hristiyan Rus karşısında Manasçı'nın ne kadar rahat hareket ettiğini ve islâmî unsurları onları ürkütmeden ne dereceye kadar ifade edebildiği

\* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Ankara, TÜRKİYE.

1. Wilhelm, Radloff, *Manas Destanı*, Radlov, v.v., *Obratsı Narodnoy Literaturı svernıh Tyurskih plemen*, cıst: V, nareçıye Diko Kamennih Kırgızov. Sanktpeterburg 1885, adlı eserden yayına hazırlayan : Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, 277, s. 4.



hususu ayrıca üzerinde durmaya değer bir konudur. Çok sıhhatli olmamakla beraber Radloff'un yaptığı hizmeti de küçümseyemeyiz. Destanın bu şekliyle tesbiti bile, Türk kültürü bakımından başlı başına bir kazançtır.

Manas Destanı'nda müslüman kelimesinin karşılığı olan "busurman" kelimesi 61 yerde, "musulman" ise bir yerde geçmektedir. Hüda (Kırgızca Kудay) kelimesi ise, destanda en çok kullanılan kelimelerdendir. Dinî kavram olarak "Alda (Allah)", "Kuday" ve "Tefir", "Tefiri" kelimeleri ise, Huda kelimesi kadar olmasa da destanda kullanılmıştır. Manas Destanı'nda Kur'an mukaddes bir kitap olarak bilinir ve sık sık adı zikredilir. Destanın Radloff metninde Kur'anın dışında başka kitap adı da zaten geçmez. Manas Destanı'nda islâmiyetle ilgili "helal-haram", "namaz", "abdest", "kıyâmet", "selamlaşma", "dua", "ervâh" gibi birçok inanç, uygulama ve kavram yer almaktadır. Kırgızlar her ne kadar XVII. yüzyıdan sonra islâmiyeti kabul etmişlerse de söz konusu islâmî unsurlar destanın yapısında vazgeçilmez yapı taşları olarak görünmektedir. Ayrıca, Mekke, Medine, Hz. Peygamber, Hz. Adem, Hz. Havva, Hızır ve diğer din ve tarikat büyükleri yeri ve sırası geldikçe olaylara bağlı olarak zikredilmektedir.

Türk kahramanlık destanlarında kahramanların doğuşu olağanüstü hususiyetler taşır. İslâmiyetten önceki Kök-Tengri, Buda ve Mani dinî çevrelerinde teşekkül eden Türk destanlarında, merkezi kahraman Tanrı tarafından olağanüstü güçlere sahip olarak yaratılmış ve dünyayı nizama sokacak bir yiğit olmak üzere memur edilmiştir. Bögü, Kağan ve Oğuz Han'dan farklı olarak Manas'ın doğumu dua ile olmuştur. Destan kahramanının ana-babasının evlenişlerinden on dört yıl gibi bir süre geçmiş olmasına rağmen çocuk sahibi olmayışları babası Yakup Han tarafından annesinin "Kuday"ga tövbe etmemesi ve evliya mezarına gidip dilek dilememesine yorulur.

|                                 |                                   |
|---------------------------------|-----------------------------------|
| "Oşu Çıyrıcı'nı alğanı          | "Çıyrıcı'yı alalı                 |
| "Men cıttap bala öppödüm        | "Ben bir çocuk öpmedim            |
| Kudayğa tooba dep tipti         | "Allah'a tövbe edip               |
| meni karabayt"                  | işime bakmadı".                   |
| "Belin bekem buubadı"           | "Belini sıkı boğmadı"             |
| "Bu Çıyrıcı erkek bala tuubadı" | "Çıyrıcı bana bir oğul doğurmadı" |
| .....                           | .....                             |
| Bu mazarlıu cerge oonabayt"     | "Evliya mezarına gitmedi"         |

(Manas'ın Doğuşu, s. 17, satır nu. : 13-20)

diyerek Yakup Han, karısı Çıyrıcı'yı suçlar. Daha sonra "E Kuday Taala car bolso/ Ey Allah'ım bana yar, yardımcı ol" diyerek Allah'a dua eder ve Manas dünyaya gelir. Sakımbay Orazbekoğlu rivayetinde de kahramanın doğuşu Radloff rivayetiyle hemen hemen aynıdır.

Cakıp/Yakup Han oğlunun adını Türk ve müslümanlardaki ad verme geleneğinin dışına çıkarak dört peygambere koydurur ve çocuğa Manas adı verilir. Manas henüz beşikteyken onu Hızır Aleyhisselam korumuştur. Yakup Han oğlunun yetişmesinde atların sayısınca Kur'anı, koyunların sayısınca kitapları olan Bay oğlu Bakay'ı görevlendirir.

"Adam ata, Oobo ene,  
tuuğan cerin bilçi eden"  
"Oñ çağına Oysul-Ata  
buka etken Bakay"  
"Sol çağına Koca Kızır  
dua etken Bakay!  
"Baabedin başında, Bakay"  
.....  
"Kıyamet colun turuşup, Bakay"

"Adem Ata'nın, Havva Ana'nın  
doğduğı yeri bildir ona",  
"Sağ yanına Oysul Ata'yı  
boğa et"  
"Sol tarafını  
duasıyla kollasın Bakay  
"Bahaeddin başında olsun"  
.....  
"Kıyamet yolunu öğret ona"

(Manas'ın Doğuşu, s. 19-20, satır nu. : 127-141)

diyerek oğluna dinî terbiye verilmesini ister. Burada zikredilen Oysul Ata, Türkistan'daki makam sahibi velilerden birisidir. Bahaeddin ise, Nakşibendilik tarikatının kurucusu Bahaeddin-i Nakşibendi olmalıdır.

Kafir Mogol Oyrat Han'ı Kara Han'ın oğlu Almam-bet de Arçalı Mazar Hazret adlı velinin de içinde bulunduğu bütün evliyaların toplanıp hep bir ağızdan Fatiha suresini okumasıyla dünyaya gelir. Oğuz Destanı'nın Reşideddin rivayetindeki gibi Oğuz'un babası ile aynı adı taşıyan Kara Han, oğlu Almam-bet'in müslüman olması teklifini kabul etmez. Baba-oğul bu yüzden savaşırlar. Almam-bet'in müslüman olması ise, ilginçtir. Saçı ve bıyığı birbirine karışmış olan Almam-bet, Kökçö'nin teklifine uyarak saçını ve bıyığını keser; daha sonra Kur'anı eline alıp, açar açmaz okumaya başlar. Müslüman olan Almam-bet ailesini, tahtını ve yurdunu terk eder. Bu olaydan sonra Manas'ın en sadık yiğidi olur. Gerek islâmiyeti seçişi, gerekse sadakati ve kuvveti dolayısıyla Kırgız destan



anlatıcıları Manas ile beraber onu, her zaman "kaplan doğan" ünvanıyla anmışlardır. Destanın Semetey bölümünde ise, kahramanın adı ihtiyar Hızır tarafından dua edilerek verilir :

"Kara Kan alıp baktı deyt"  
"Aladan baytal saldırıp,  
"Aşarga curtun ciydırıp"  
"Anda ciyğan ak sakal"  
"Kara sakalını karadı"

.....  
"At koyup ber'albadı',  
"Ak bos atı bar bolğon"  
"Aza tayak kolunda"  
"Ak sakalduu ayttı deyt:"

.....  
"Sal balanı koluma"  
Koluna salıp aldı deyt  
"Anda ayttı ak sakal"  
".. Bir eşiñ Kuday car büssün"

.....  
"Koco Kıdır car büssün!"  
"Eçkiden kalğañ ulak, beem"  
"Manastan kalğañ çunak, beem"  
"Nayzadan kalğañ celek, beem"  
"Manas'tan kalğañ belek, beem"  
"Kara kanduu, kök bittü"  
"Kan Semetey" bu bolsun"

"Kara Han alıp baktı ona"  
"Ala kısıraklar kestirdi"  
"Aşa hep halkı topladı"  
"Oradaki ak sakallar"  
"Kara sakallılara bakular"

.....  
"Ad bulup koyamadılar.  
"Ak boz atla geliyordu"  
"Bir asa dayak elinde"  
"Ak sakallı şöyle dedi:

.....  
Çocuğu getirdiler  
"Eline verdiler"  
"O zaman ak sakallı deki ki:"  
"Tanrı ona yar olsun"

.....  
"Ulu Hızır ona yar olsun"  
"Keçiden kalan oğlak"  
"Manas'tan kalan masum"  
"Kargıdan kalan sancak",  
"Manas'tan kalan miras"  
"Kara kanlı, mavi bitli"  
"Semetey Han olsun bu"

(Semetey'in Doğuşu s. 215; satır: 530-579)

Destan'da "kıyamet" sözüyle öbür dünya kastedilir. Buraya hazırlıklı gitmek için de "bata (fatiha)", yani "hayır dua" almak gerekmektedir. Almam-bet, Manas'ın ölümünden sonra babası Yakup Han'ı teskin ederken, "bu dünyada bulduğumuz gibi kıyamette buluşacağız" demektedir.

Manas Destanı'nda kahramanların düzenli olmasa da namaz kıldıkları da görülmektedir. Manas, Kanıkey ile evlenmeden önce, kalın/başlık olarak götürdüğü kırk yüz (dörtbin) atı Mändi Bay'ın hilesiyle dört vadiye götürdüğü zaman yalnız kalır. Burada namaz kılar. Köz Kaman Epizotunda, kafir Mogol Kalmakları, Bay-oğlu Bakay yıkatıp temizlettirir. "Bismillah" dedirterek namaz kıldırır. Köz Kaman da koynunda Kur'an taşır. Yine aynı bölümde Manas yaralandığı zaman karısı Kanıkey, Mekke'ye gider, Mekke'nin dört kapısında Manas'ın iyi olması için dua eder. Manas'ın da babasının huzuruna vardığı zaman ona niyazda bulunur. Samimi bir müslüman olduğu belirtilen Sakınbay Orazbekoğlu'ndan (1867-1930)<sup>2</sup> Kayyum Miftakov ve İbrahim Abdurrahmanov tarafından 1922 ve 1926 yılları arasında kaydedilen ancak belli bölümleri yayınlanabilen muhtasar Manas metninde islâmî unsurlar, politik müdahalelere rağmen daha belirgindir. Özellikle, kahramanlar, savaş, düğün, ölüm gibi olağanüstü olayların arefesinde, Kuday'a dua ederler. Söz konusu dualarda, İslâm öncesi inanç unsurlarının yanı sıra islâmî unsurlar da yer almaktadır. "Dua" destanın hemen her epizotunda ve rivayetinde vazgeçilmez motiflerden biridir.<sup>3</sup>

Manas Destanı'nda kahramanlar, sıkıntıya düştükleri, yaralandıkları zaman, "Alda Taala"/Allah'tan, Peygamber, Hızır ve pirlere yardım dilerler. Çoğunlukla Er pirlere ruhaniyetlerinin onların yardımına koşacağına inanırlar. Nitekim, Manas'ın Kökçö ve Köz Kaman ile savaşlarında yaralanmasından sonra yakınları Allah'tan ve Türkistan'da makamı olan evlialardan medet umarlar. Olumlu kahraman tipler, "Kafirlerle han olmaksansa, müslümana kul olmayı" tercih ederler. Bok Murun epizotunda, Almam-bet için Manas,

|                                  |                                        |
|----------------------------------|----------------------------------------|
| "Kapırdın kanı bolğunça" çorom,  | "Kafire Han olmaksansa                 |
| "Busurman kulu bolom dep çorom"  | "Müslümanın kulu olayım diyen yiğidim" |
| "Altaylağan kalmaktan            | "Altayca konuşan Kalmukların           |
| "Er öltürüp kaçanım, çorom",     | "Erlerini öldürüp bize kaçan, yiğidim" |
| "Sar'ala mingen Almam-bet çorom" | "Sarı-ala'ya binen Almam-bet yiğidim"  |

(Bok-Murun s. 139, satır nu.: 1511-1517).

2. Abdülkadir İnan, Manas Destanı, Ankara 1991, s. IX.

3. - Musayeb, S., Epos Manas/The Epos Manas Scatilis Popular Epos/Frunse 1984, English text p. 109.



demektedir. Dede Korkut Kitabı'ndaki gibi kahramanlar fiili bir mücadeleye girmeden önce "Yaratan"a yalvarırlar:

|                       |                          |
|-----------------------|--------------------------|
| "Casaganına calınıp   | "Yaratana yalvarıp"      |
| "Kudayına siynip      | "Hüdasına sığınarak"     |
| "Keçki maal beşinde   | "Akşam sular kararırken" |
| "Tartıp iydi kempirge | "Kadına yetişip geçti"   |

(Bok-Murun, sayfa 129, satır nu. : 953-958)

Kahramanların ölümünden sonra düzenlenen yas törenlerinde de İslâmî pratikler bulunmaktadır. Manas'ın ölümünden sonra Bay oğlu Bakay.

|                              |                                   |
|------------------------------|-----------------------------------|
| "Ak bos beeni soyolu"        | "Ak boz kısırağı yüzdürüp"        |
| "Manastın arbayına bağıştap; | "Manas'ın ruhuna bağışlamak için" |
| "Kulkupdabat Kurandı"        | Külhüvallahı diyelim              |
| "Kuptan okup aytalı"         | Kur'anımızı okuyalım              |
| "Ayatıl kürsü iman da"       | "Ayete'l-Kürsiyi"                 |
| "Namastın abdan"             | "Namaz için okuyalım.."           |

(Manas'ın Evlenmesi, Ölümü ve Yeniden Dirilişi s. 105, satır nu. : 2452-2457)

diyerek mezarın ziyaret edilmesini ister. Geç devirlerde müslümanlığı kabul eden Kırgız Türkleri'nin yas merasimlerinde, eski Türk dinleri ile alakalı pratiklerin yerini, kısmen de olsa islâmî inanç ve uygulamalara bıraktığı anlaşılmaktadır. Manas'ın ölümünden sonra kısırağının kurban edilmesi, kahramanın aşına dostlarının yanı sıra düşmanlarının da davet edilerek muhtelif yarışmaların yapılması gibi hususlar, Kırgızların eski dini hayatlarının bakiyeleridir. Buna karşılık, Manas'ın yasını tutan Ak kula adlı atı, Ak şumkar adlı alıcı kuşu ve Ala Taygan adlı av tazısının ortalıktan kaybolması üzerine babası Yakup Han, Tanrı'nın ona yardımcı ve yoldaş olması duasında bulunur. Manas'ın ölümünden sonra yeniden dirilmesi ise, destan anlatıcıları ile halk vicdanının bu emsalsiz kahramanın vaktisiz ölümüne rıza göstermemesiyle ilgilidir. "Külüstön tuugan Manas/Herkesten üstün yaratılan Manas" bu özelliğiyle de bildiğimiz diğer insanlardan ayrılır. Ayrıca, Bok Murun hikâyesinde ölü aşı verilmesinde âhiretin, yani öbür dünyanın kazanılacağı inancı vardır.

Manas Destanı'nda cennet sözü çoğunlukla Mekke sözüyle birlikte kullanılmıştır.

|                        |                      |
|------------------------|----------------------|
| "Mekke minen behiştin" | "Mekke ile cennetin" |
| "Ortosunnan albaymın." | "Ortasını isterim"   |

Medine de destanda kahramanın ulaşmak istediği menzillerden birisi olarak geçmektedir. Mukaddes makamlar arasında zaman zaman Buhara'nın adının sayılması buranın bir çok evliya makamına sahip olması dolayısıyla olsa gerektir. Manas Destanı'ndaki yer adlarının birçoğu itibari yer adlarıdır. Kahramanlar gerçekten buralara ulaşmış değillerdir. Bu husus destanların milletlerin mâşeri şuurlarının idealize edilmiş örnekleri olması sebebiyle ortaya çıkmaktadır.

Manas Destanı'nda islâmî usullere göre selâmlanmaktadır. Destanın birçok yerinde kahramanlar "Asalaudan salau maliykim/Esselamünaleykim" diye karşılarındakine selâm verirler ve "Elikeme salam (Satır nu. : 1614-1615)" şeklinde mukabele görürler. Almam-bet, Kökçö'nün meclisine girdiği zaman selâmını alan olmaz. Bu duruma öfkelenen Almam-bet:

|                         |                                          |
|-------------------------|------------------------------------------|
| "Salam aytsa alike çok" | "Selamü aleyküm dese, Aleykümselam yok", |
| Alike bilen işi çok"    | "Aleykümselam ile işi yok"               |

(Almam-bet'in Müslüman Olup Kökçö'yü Terk Etmesi, s. 36 satır nu. : 815-816)

diyerek, Kökçö'nün Tanrı selâmını almayacak kadar kötü bir kişi olduğunu ifade etmek ister.

Almam-bet, destanın üçüncü bölümünde Tikeçi adlı kahramandan atlı göçebe kültürünün en önemli serveti olan atı "Kök alayı ister; vermeyince

|                                 |                                  |
|---------------------------------|----------------------------------|
| "Kök alanın tışı tük içi bok"   | "Kök alanın dışı tüy içi pislik, |
| "Alal ölsö bir kazan et"        | "Helal ölse bir kazan et;"       |
| "Aram ölsö, it minen kuşka cem" | "Haram ölse it ile kuşlara yem"  |

(Manas'ın Evlenmesi, Ölümü ve Yeniden Dirilişi, s. 67, satır nu.: 446-448)

şeklinde vasıflandırılır. Buradan anlaşıyor ki, Manas Destanı'nda haram ve helâl gibi kavramlar bilinmektedir. Hatta, Destanın "Semetey'in Doğuşu" bölümünde olumsuz tipler "haram kul" olarak nitelendirilir. Meselâ-Manas'ın öldüğü zaman, yedi aylık hamile olan karısı Kanıkey ile "at ölse postu, ağabey ölse yenge miras kalır" diyerek evlenmek isteyen üvey kardeşleri Abeke ve Köböş "haram kul" olarak zikredilmektedir:



|                            |                              |
|----------------------------|------------------------------|
| "Batır Manas bu erim"      | "Bahadır Manas bu erim"      |
| "bu aalamdan ötköndö"      | "Bu alemden göçüp gidince"   |
| "Abeke, Köböş aram kullar" | "Bu haram kullar"            |
| "Meni alam dep keldi"      | "Beni almaya geldiler."      |
| "Bu aramğa tiymedim"       | "Bu haram kulları reddetdim" |

(Semetey'in Doğuşu, s. 209, satır nu. : 286-291)

Manas'ın oğlu Semetey kendisini öldürüp, annesiyle evlenerek babasının yerine geçmek isteyen amcaları Abeke ile Köböş'ü, uzun mücadelelerden sonra yakalar. Annesi, Han kızı Kanıkey de, evini yakan ve namusuna göz diken iki kayınbiraderini kendi eliyle öldürerek cezalandırır.

Bok Murun hikâyesinde kahraman Bok Murun'un; Semetey ile savaşlarında Abeke ile Köbüş'ün ordusu, sembol olarak nakışları altın hilalli kızıl sancak taşıdığı görülmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Manas Destanı'nda islâmiyet, kahramanların ve Kırgız Türklerinin kimliğinin tarifinde belirleyici bir unsur olarak yer almaktadır. Bu unsur zamanla bir ülkü hâline dönüşmekte ve Manas'ın mücadelesinin esasını teşkil etmektedir. Destanın temel ideolojisine göre Manas, kâfirlerle savaşıp islâmın yolunu açacak; sonunda komşu bütün kavimleri Kırgızların bayrağı altında toplayacaktır. Bu husus destanın muhtelif bölümlerinde değişik vesilelerle sıkça dile getirilir.

Manas Destanı'nda Kırgız Türklerinin yaşama tarzının, yaylak-kışlak ve atlı göçebe esasına dayanması dolayısıyla, İslâmın şartlarının bütünüyle uygulandığını söyleyemeyiz. Ancak, destanın birçok rivâyetinde multelif inanç tabakaları arasında en kuvvetli tabakalardan birini, İslâmîyet teşkil etmektedir.

Manas Destanı'nın Türkistan'daki Kıpçak bakiyesi olan Müslüman Türk boyları arasında yaşamasında islâmî unsurlar önemli rol oynamıştır. Halkın vicdanına sinmiş olan dinî inanış, kabul ve pratikler, destan anlatıcılarınca Manas Destanı'nın bünyesinde saklanmış ve nesilden nesle sözlü olarak aktarılmıştır. Söz konusu dinî motifler ayıklandığı zaman, destan bütün özelliklerini yitirmektedir. Zira o zaman destan kendisini ortaya koyan toplumu temsil gücünü kaybetmektedir. Nitekim, gerek Çarlık, gerekse Komünist rejim döneminde Türkistan Türklerinin en mühim kültür taşıyıcısı olan Manas Destanı'nın yayınlanmış metinlerine müdahaleler vaki olmuştur. Bu müdahaleler, destanın yapısını bozmuş millî ve dinî hayatın manevî bakımdan beslenmesine engel olmuştur.

## "MANAS" DESTANI'NI DEĞERLENDİRME VE YAYINLANMA TARİHİ

ABDİKADIR SADIKOV\*

Ekim ihtilâline kadar Manas Destanı'yla ilgilenip, onu toplayan ve hakkında ilmi fikirlerini söyleyen âlim-Türkolog, akademik (professör gibi ünvan) Vasiliy Vasileviç Radlov (1837-1918) dur. O, Kırgızlar'ın yaşadığı yere iki defa gelip (1862-1869 yılları) Türk Dillerini araştırma amacıyla halk arasından sözlü edebiyat toplamıştır. Bunlar hakkında, 1885 yılında Radlov'un "Kuzey Türk soylarının halk edebiyatının örnekleri" adındaki ciltli kitaplarının 5. cildinde yayınlanmıştır. Onda, "Manas" destanı (üç bölümü de) "Er Töştük" ve başka birçok masallar da yayınlanmıştır. Metin, Rus alfabesiyle Kırgız dilinde yazılmıştır. Kitabı giriş yazılıp, onda âlim, Kırgız sözlü edebiyatı, ve başka Türk halklarının, örneğin, Kazaklar'ın folkloründen farkından ayrıcalığından bahsediyor.

Kazak halkının âlimi, Çokon Çingisoviç Valihanov (1837-1855) Kırgız halkı'nın tarihini ve medeniyetini araştırmada unutulmaz yeri olan insanların biridir. O, 1856 yılına geldiğinde "Manas Destanı"nı dinlemiştir ve onun "Köskötay"ın yas töreni'ni yazıp (masalcı, manasçının adından bahsedilmiyor), onun konusunu Rus Coğrafi Cemiyeti'nin yazılarında (1904 yılında 29 cilt, 208-222 sayfalar) yayınlanmıştır. Oysa, Ç. Valihanov'un bıraktığı "Manas" hakkındaki el yazı kazak âlimi-tarihçi A.H. Morgulan tarafından bulunup; "Çokan ve Manas" adında kitap olarak yayınlanmıştır.

Sovyet zamanındaki sözlü edebiyat, bunun içinde "Manas" önceki zamanlardaki gibi birer şahsiyetin araştırma işi değil, hükümet tarafından sistemli, planlı araştırma işi başlamıştı.

Tarihte Keldibek'ten başlayarak, Balık, Tımbek, Çoyuk, Sağımbey, So-

\* Prof. Dr., Kırgızistan Millî Devlet Üniversitesi, Bişkek, KIRGIZISTAN.



yakbay, Toğolok Molda, Şafak, Moldobasan, Cañıbay, Akmat gibi çok manasçılar yaşamıştır. Onların içinde Sağımboy Orozbekov (1867-1930) ile Soyakbay Karaleyev'e (1894-1971) ayrıca yeri vardır.. Bu insanların söyleyen "Manas'ı" sadece tam olması değil, sanatkarane olarak da farklıdır.

Sağımboy'un variantı boyunca "Manas" 1922-1926 yılları arasında İbrayım Abdrahmanov tarafından yazılıp alınmıştır. Üzücü şey, masalcı onun sadece birinci bölümünü söylemiştir ve 1930 yılında vefat etmiştir. Onun "Manas'ının büyüklüğü 180.378 mısradan oluşuyor. İkinci defa Soyakbay'ın teybe yazdığını 1960 yıllarına doğru yazılıp alınmıştır.

Sovyet zamanındaki yayınlama meselesine bakarsak, onun parçaları (bölümleri) 1925 yılından başlayarak yayınlama başlamıştır. İlk 1925 yılında Tımbek'in "Semetey'den" bir parça, 1940 yıllarında "Manas" adıyla parça-parça yayınlanmıştır. Örneğin, 1941 yılında altı, 1942 yılında iki, 1944 yılında bir kitap yayınlanmıştır. 1946 yılında "Çoñ Kazat" (Büyük Gazavat) adında iki alpin varyantları boyunca Rus Dilinde yayınlanmıştır. 1957 yılında "Manas" destanı boyunca ilmî konferansın seçimi boyunca, tamamlayıcı varyantı düzenlenip, "Manas'tan" iki kitap (1958), 1957 yılında "Semetey'i" 1960 yılında "Seytek" yayınlanmıştır.

Ben, 1974 yılından 1987 yılına kadar Kırgız İlimler Akademisi'nin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Başkanlığı'nın ilmî işler boyunca yardımcısı olarak dört sene sonraları da başkanı olarak çalıştım. O zamada, Sağımboy'dan dört cilt, Sayakbay'dan beş cilt, Moskova'dan "Destanlar toplamından" 3 cilt, toplamı on iki cilt yayımlandı. Ayrıca, M. Mamirov, Sağımboy'un varyantı temüliden, tekrar-tekar bazı yerlere dilleğe yazıp, bizi çok asapa (zorluk) soktular. Sonunda gerçek, akıl es kazanarak, 1978 yılında, onun birinci cildi 20.000 sayıda yayınlanıp, daha sonraları 1979 yılında aynı cild 20.000 sayıda tekrar yayınlanmıştır, toplam 40.000 sayıda yayınlanmıştır. Diğer üç cildi (1980 2. cilt; 1981 3. cilt; 1982, 4. cilt) de aynı sayıda (her biri 20.000'den) yayınlanmıştır. Sağımboy'dan yazılmış 180.878 mısranın sadece 51.000'i yayınlanmıştır.

Birde Soyakbay'ın beş kitabı 10.000 sayıda yayımlandı. 1984 yılında "Manas" 1. kitap 36 matbaa tabağı, 2. kitap 1986 yılında 39 matbaa tabağı, "Semetey" 1. kitap 48 (basın sayısı) (1986), 2. kitap 45. 5. c. "Seytek" 46 s. c (1991)

Moskova'dan bir kitap içinde Kırgız ve Rus dillerinde 15.000 sayıda 35-40

s.c. olarak 1984 (1. kitap), 1988 (2. kitap) 1990 (3. kitap) yıllarında "Manas" ciltleri yayınlanıp, okurların elinde mevcuttu.

"Manas" toplama ve yayınlama Dil, Edebiyat Enstitüsü'nde "Manas" sektörü (sahası, grubu) açıldığından beri bir çok aktifleştirdi. O zamanda Toñ bölgesindeki Manasçı Mambet Çokmorov'dan bir varyant kağıda yazıldı. Semeteyci Saydanadan (Toktoğul bölgesi) "Semetey", Çoyuke Manasçının torunu Şaabay Azizov'dan "Manas"tan bazı bölümleri yazılıp alınmıştır. Şimdi "Manas" bölümü destanın akademik yayınlamasını yapmak lazım. Ama, ekonomik durumdan dolayı, ondan değerli kitabın yayınlaması nasıl olacak? Yine de bu işin başlandığına da seviniyoruz.

Değerlendirirsek, şimdiki zamanda Kırgız İlimler Akademisi'nin El Yazıları Kurumunda "Manas'ın tam ve parça parça varyantları saklıdır. Bunların hepsini yayınlayıp, halka iletmek gelecek neslimizin görevidir.



## "MANAS" HALKIN SÖZLÜ YARATICILIĞININ ÖRNEĞİ

BOLOT SADIKOV\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

Sayın arkadaşlar! (zamandaşlar)! Her bir ülkenin kendine ait geçmişi olduğu gibi ve bu geçmişte yaptığı manevî yaratıcı eseri de olur. Bu medenî (gelişmeden bahseden) zenginlik, her millete göre farklıdır. Çünkü, her bir halk tarafından meydana gelen medenî (gelişme) miras, halkın hayatı, geçmişi, genel karakteri, imkânlarıyla şartlanıyor.

Orta Asya'nın eski halkından biri olan Kırgızlar, günümüze halkın sözlü edebiyatı, zengin eserleri getirdi. Bunların içinde "Manas" destanının ayrıca yeri var. Eğer Kırgızlar'ın en zengin sözlü edebiyatının ayrıcalığından çıkan önemlisi dersek, "Manas" Kırgız geçmişinin doruk noktası diyebiliriz.

Günümüzde destan sadece Kırgız halkının millî eseri değil, Orta Asya'da yaşayan halkların geçmişinin tarihi ansiklopedisi olduğunu şimdiki bilim araştırmacıları ortaya koyuyor.

Tüm insan tabiatına ait medeniyet örnekleri ve onun hazinesini zenginleştirmekte her bir halkın katkısı vardır. Bu her bir halkın hazineye katkısı da her çeşittir. Bazıları, sanatı, edebiyatın genişliği, yetenekli insanların vücuda getirdiği eserler bugünkü nesilleri şaşırtmasıyla, medenî mirasın unikal örneklerini meydana getirmişlerdir. Böyle, Kırgızlar'ın yarattığı miras, eser de "Manas" destanıdır...

\* Doç. Dr., Kırgız Milli Akademisi, Manas Bölümü Başkanı, Bışkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE



Destan, bundan bin yıl önce sosyal gelişmenin en alçak şartında, zamanında olmuştur. "Manas" destanı, günümüzde de (sivilization) çağdaş, gelişme zamanında da hayatını devam ediyor..

Kırgız halkı için, bu destan, geçmişten günümüze gelen kaynakların, buluntuların kaynağı olarak hizmet etmiştir. Neticede, bu destana olan halkın fikri de, destanın sosyal yaşamdaki yeri de büyüktür.

Kırgız halkının "Manas" destanını oluşturmada halkın o zamandaki tarihî şartı sebep olmuştur. Bir zamanlar, Orhon-Enesay runî yazılara (abideler) sahip olan Kırgız halkı, tarihî durumdan dolayı ondan uzak kalsa da, kendinin tarihi (taşa damga yaptığı gibi, bu bir deyim) "Manas" ve başka küçük destanlarda, geçmişten haber veren kaynaktır. Neticede, sözlü yaratıcılık gelişmiştir. Kırgız halkının nüfusunun az olduğuna bakmadan, hürriyet ve bağımsız olmak için mücadele etmişlerdir. Hürriyeti ilk sıraya koyan bu halk için, "Manas" destanının konusu da, gayret, milletin (Kırgızlar'ın) başını birleştirme, dış düşmanlara karşı mücadele kutsal sayılırdı. Halkın yüzyıldan geçmişten beklediği ümit ve dileğine, düşüncesine tam olan, bu halk ideası "Manas" -bambaşka yeri, önemi olup, dikkat çekilip, ayrıca geliştirmekte önemli sebebi vardır.

Beyan edilen hadiseler (destanda) sosyal yaşamlarına bakarsak, "Manas" destanı, en eski eserlerden biridir. Tarihî hadiseleri ortaya koyarak, etik merkezinin başlatılışına 1000 yıl oluyor, dersek, nazım (poetik) temelleri milattan önceki ilk fantastik (abartma) mitolojik kaynaklardan beri başlar.

"Manas" destanı, sadece büyüklüğü olarak en uzun destan değil, halk yaşamıyla ilgili her şeyi içine alıyor, büyük şeylerden başlayıp en küçük şeylere (hadiselere) kadar bahsettiği için de büyük bir destandır.

Daha doğrusu sonuçta, "Manas" destanını Orta Asyada eskiden beri yaşayan halkların yaşam tarzından durumundan haber veren ansiklopedi dersek yanlış olmaz. (ak söz-gerçektir)

"Manas" destanını bir çok masalcılar da söylerdi. Maalesef, onların adı unutulup, tarih sayfalarına geçmedi. Şimdiki zamanda Keldibek, Balık, Nayanbey, Tınıbek, Çoyuke gibi masalcılarımız hakkında çok az malumatlar var. Bir de Toktoğul gibi masalcımızın adı menkıbe olarak sadece biliyoruz. Elbette, eskiden beri halk olarak tarih sahnesinden silinmeyen Kırgız halkının edebiyatı (sözlü) zengindir ve geçmişte biz bilmediğimiz bir çok manasçılar geçmiştir.

Manasçılardan yazılıp alınan varyantların sayısı yaklaşık altmıştır. Elimizde bulunan varyantları sadece söylüyorlar, manasçılar. Yazılmayan, ele geçmeyen bir sürü varyantlar vardır.



## MANAS DESTANI'NDA BİR ATASÖZÜ VE BU GÜN DE YAŞAYAN BİR GELENEK

SAİM SAKAOĞLU\*

Kırgız Türklerinin dev eseri Manas Destanı, biz Türkiye Türkleri tarafından 60 yıldan beri bilinmekteydi; ancak, elimizin altında okuyabileceğimiz bir metin yoktu. Rahmetli Abdulkadir İnan'ın 1934 yılından beri yaptığı yayınlarda da sadece küçük parçalara yer veriliyordu. Bizlerin bu destanı bir bütün olarak tanıması, yine Sayın İnan'ın Türkiye Türkçesine özetleyerek aktardığı Sagımbay Orazbakoğlu'nun (1867-1930), 18 yıl boyunca (1912-1930) anlattığı bölümlerin (epizot) ilk ikisiyle mümkün olmuştur. Kırgız Türkçesini bilenler, elbette Proben'in beşinci cildindeki W. Radloff derlemesinden faydalanabiliyordu; ancak bunların da sayısı fazla değildi.

Bizlerin Manas'ı adeta yeniden tanıması, Radloff derlemesinin, sayın meslekdaşımız Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali'nin yayına hazırlamasıyla gerçekleşti. Gerçi, bu eser daha önce, bir bitirme tezi olarak hazırlanmıştı; ancak bu tür eserlerden faydalanmak bir yana, onlara ulaşmak bile başlı başına bir işti. İşte biz Gürsoy-Naskali yayını el altı kitabı olarak kabul ederek okumağa başladık. Ve gördük ki Manas Destanı her okunuşunda ayrı yönleri, ayrı güzelliği keşfedilebilen bir hazinedir. Bizler bu destanda; Manas'ın bölümlerini, üç sadık hayvanı, olayların tasviri gibi ele alınabilecek pek çok konuyu elde etmiş olduk. İşte bu bildirimizin konusu da, destanımızın bu gözle incelenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Destan'ın, "Semetey'in Doğuşu" ile ilgili bölümünde olaylar şöyle gelişir:

\* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, TÜRKİYE.



Manas ölmüştür; "dağ gibi yüce Manas'ı/alıp götürüp gömdüler." Bu arada dul eşi Kanikey saçlarını çözer, beline sımsıkı sarar; yüzünü yırtıp günlerce ağlar. Aradan aylar geçmiştir. Cakıp-bay, kötü niyetli danışmanı Mendibay'ı Kanikey'e gönderip şöyle dedirtir:

"At ölsö, soori kéres!" döçü'di,  
"Ağa ölsö, céñe kéres!" döçü'di."

(At ölse postu miras kalır,  
Ağabey ölse yenge miras kalır."

(VI/85-86)

Mendi-bay sözlerine şöyle devam eder:

Kan balası Kanikey  
Er Manastan kaldı déyt.  
Akıl-men tuuğan Abéké,  
ködök tuuğan ol Köböş  
Er Manastın inisi:  
ca Köböşkö tıyebi,  
ca Abékége tıyebi?  
Söğönüne tiysin! déyt.

Han çocuğu Kanikey  
Er Manas'tan arta kaldı.  
Akıllı doğan Abeke  
hödük doğan o Köböş de  
Er Manas'ın küçük kardeşi:  
Köböş'ü mü alacak o,  
yoksa Abeke'yi mi?  
Kimi severse onu alsın!"

(VI/87-94)

Görüleceği üzere Kanikey'in biri akıllı (Abeke), öbürü hödük doğan (Köböş) iki kayınbiraderi vardır. O, bunlardan biriyle evlendirilmek istenir. Bu teklifi Kanikey şöyle cevaplandırır:

Abéké, Köböş aramdın  
aytar kébi bu émes  
Manastan kalğan katındın  
uğar kébi bu émes!  
Manas bir töröm ötköndö,  
cét'ay boyunmad kald'el,  
cétü aydan ségis ay  
émi bolup kéliptir,  
ségis aydan toğus ay  
émi bolup kéliptir!  
Caza bir tayım kıs bolso,  
otko salıp küygüzöm,

"Ne Abeke, ne Köböş  
böyle haram şeyler demesinler,  
Manas'tan kalan bir kadının  
duyacağı sözler değil bu!  
Biricik efendim Manas öldüğünde,  
yedi aylık gebe idim,  
yedinci aydan sonra  
sekinci ay oldu,  
sekizinci aydan sonra  
dokuzuncu ay oldu!  
Doğan çocuk kız olursa,  
ateşe atıp yakarım,

suuğa salıp ağzımı:  
andan kiyn tiyemin!  
Ménin balam uul bolso,  
Tiyemek turmak siybaymın!"

suya atar da boğarım,  
sonra biriyle evlenirim!  
Çocuğum oğlan olursa,  
kimseyle evlenmem ben!"

(VI/97-112)

Bunun üzerine Mendi-bay, çadırını Kanikey'in karşısına kurmuş olan Şoruk'un kızı Akılay'a gider; aynı şeyleri bir de onun söylemesini ister. Bu arada Mendi-bay, Akılay'a geleneği de hatırlatır:

"At ölsö, soori kéres!" döçü'di,  
"Ağa ölsö, céñe kéres!" döçü'di"

Yukarıdaki beyit, daha öncekine göre, bir açıklama kelimesiyle birlikte Türkiye Türkçesine şöyle aktarılır:

Derler ki: "At ölse postu miras kalır!  
Ağabey ölse yenge miras kalır!"

(VI/120-121)

Bu sonuncu açıklamaya Prof. Gürsoy-Naskali, sözün bir atasözü olduğunu hatırlatmak için, mısram başına, "Derler ki" ibaresini eklemiştir. Zaten pek çok atasözümüz de sunulurken, "Atalardan kalma birsöz vardır," veya "Atalar/Eskiler derler ki..." gibi ifadelerle sunulur. İşte, bir sosyal olay dile getirilirken geleneğin sözlü ifadesi olan bir atasözü ile pekiştirilmiştir.

Olayların gelişmesi bildirimizin dışında kaldığından oraya girmek istemiyoruz.

Anadolu'da "dul" kavramı ile ilgili olarak çeşitli atasözü ve deyimlere yer verilmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir :

#### a) Atasözleri :

Alma karının dulunu  
Peşinde getirir kulunu  
Senden yer senden içer  
Kendine yığar pulunu (Şavşat-Artvin)



Dul herif kuyruk yedirir  
Genç oğlan yumruk yedirir (Van)

Dul kadının eteği uzundur (Samsun)

Dul karı kendi sabunuyla yıkanır ( )  
Dul karı şeytan karı  
Aldar (aldatır) alır bekârı (Trabzon)

#### b) Deyimler :

Dul avrat (karı) çocuğu (Seydişchir-Konya-Niğde, İkizdere-Rize)  
Dul karı doğurduğu (Çankırı)  
Dul karı sözü (İkizdere-Rize)

Manas'ın babası Cakıp-bay, oğlunun ölümünden bir süre sonra, dul gelinini diğer oğlanlarından biriyle evlendirmek istemektedir; gelenek böyledir. Ancak kayınpeder dul gelinine bir kolaylık, bir esneklik tanır.

O, kayınbiraderlerinden istediği biriyle evlenebilecektir. Hatta aracı olan kişi, her iki kayınbiraderi bizlere tanıtırken bazı özelliklerini de eklemeyi unutmaz. Bunlardan biri, "akıllı doğan" Abeke, öbürü ise, "hödük doğan" Köbüş'tür.

Olaylar, Kanıkey'in bir oğlan doğurup onu büyütmesi ve tekrar evlenmemesi şeklinde devam eder.

Tarihte ve günümüzde benzer evliliklerin fazlasıyla yaşandığını biliyoruz. Bu tür evliliklerin sebepleri çeşilidir. Vereceğimiz örneklerden sonra bu konuyu tekrar ele alacağımız için şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Burada dikkatimizi çeken "dul" kavramıdır. Kocasını ölen kadın "dul" sayılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Divân'ında, "kötü dilli bir kocadansa dul olmak daha iyidir," demektedir. Dede Korkut Kitabı'nda, "Eski dulun biti, öksüz oğlanın dili acı olur" diye bir atasözü vardır. Günümüzde de, "Dulun adı büyük olur" sözü yaygındır. Kırgız Türklerinde ise, "Kocasını ölen yeni kocaya varırsa gelin gelincek olur," sözü yaygındır.

Eski Türk toplumunda kocasını ölen kadın ailenin bir ferdi olarak kalmaya devam ederdi. Çocuklu veya çocuksuz, hastalıklı veya sakat olmasına bakılmaz,

ailede kalması tabii karşılanırdı. Yeniden evlenmesi kadının kendi isteğine bağlıydı; isterse evlenirdi.

Hunlarda, kocasını ölen dul gelin, varsa kayınbiraderi ile evlenirdi. M.Ö. 169 yılında, bir Hun veziri ile bir Çin elçisi arasında geçen konuşmalarda bu durum açıkça belirtilmektedir.<sup>1</sup>

Türk tarihi boyunca pek çok siyasî evlilik yaşanmıştır. Bunlardan bazıları düşman ülkelerle dostluk kurmak gibi siyasî emellere dayanır. İşte bunlar arasında, konumuz olan "kayınbiraderle evlenme" olayına örnek olacak evlilikler de vardır.

Doğu Afganistan'daki Gazne şehrinde 963 yılında kurulup 1186 yılında yıkılan Gâzneliler Devleti'nde dikkatimiz çeken bir evlilik vardır. Hindistan fatihi Sultan Mahmud'un (998-1130) kız kardeşi Hurre-i Huttali (Hurre-i Kalci), önce Harezm bölgesi hâkimi Harezmşah Ali b. Me'mûn ile, onun ölümünden sonra da kardeşi Ebu'l-Abbâs Me'mûn ile evlendirilmiştir.<sup>2</sup>

Danışmedlilerde gördüğümüz evlilik ise adeta katmerlidir; talihsiz gelin, sırayla iki kayınbiraderi ile evlenmek zorunda kalır. Aynü'd-Devle 1152'de ölünce yerine geçen Zulkarneyn'in üç oğlu olur. Fahr-ed-Din Kasım, Nasr-ed-Din Muhammet, Efridun. Büyük kardeş, Artuklulardan Fahr-ed-Din Kara Arslan'ın kızı ile nikâhlânır. Ancak düğün sırasında damat attan düşerek ölür. Yerine Efridun hükümdar ilân edilir ve dul kalan yengesiyle evlendirilir. Bu arada Malatya tahından uzaklaştırılmış bulunan Nasr-ed-Din Muhammed şehre gelip kardeşi Efridun'u öldürüp ikinci defa hükümdar olur. O, aynı zamanda ikinci defa dul kalan Efridun'un eşiyle evlenir. Böylece ailenin gelini; biriyle sadece nikahlı olmak üzere üç kardeşle de evlenmiş olur.<sup>3</sup>

Bu tür bir evlilikten doğan bazı ünlü şahsiyetler de vardır. Bunlardan biri de, bu yıl doğumunun 150. yılı münasebetiyle bütün dünyada anılan, ünlü Kazak Türk şairlerinden İbrahim Abay Kunanbay'dır. O'nun amcası vefat edince dul kalan Ulcan hanım, kayınbiraderi Kunanbay bey ile evlenir ve bu evlilikten Abay dünyaya gelir (1845).

1. Bahaaddin Ögel, "Türk Ailesinde Kadın", Kadın Ansiklopedisi, İstanbul 1984, 81-82.

2. Erdoğan Merçil, "İslâm'dan sonra Türklerde Kadın", Kadın Ansiklopedisi 2, İstanbul 1984, 470.

3. A.g.e., 496.



Bu tür evliliklere günümüzde pek çok rastlanılmaktadır. Derlediğimiz bazı örnekleri kısaca aktarmak istiyorum:

1. Yozgat ilinin Şefaati ilçesinin Başköy köyünden C. A. ölür; kardeşi N. A., dul yengesi, takma adı M. olan hanımla evlenir. Evlilik ölümünden 3-4 yıl sonra olur (Zekeriya Karadavut Arş. Gör.)

2. Burdur ilinin Bucak ilçesinden M. G. ölür; kardeşi İ. G. dul yengesi Ş. G. ile evlenir (Ömer Kutbay, öğrenci)

3. Adıyaman ilinin Besni ilçesinden N. U. kan davası sonucu öldürülür. Dul gelin M. U. ve iki çocuğunu baba evine göndermezler ve o zaman 17-18 yaşlarında olan kayınbirader S. U. ile evlendirilir. Yeni damat gelinden 5-6 yaş daha büyüktür. (Yasemin İlhan, öğrenci).

(Derleme; Mayıs 1995'te, Konya'da tarafımızdan yapılmıştır.)

Baş rollerini Fatma Girik ile Kadir İnanır'ın paylaştığı "Ezo Gelin" filminin konusunun da, dul gelinin kayınbiraderi ile evlendirilmeye dayandırıldığı unutulmamalıdır.

Anadolu'nun değişik il, ilçe ve köyleriyle ilgili olarak yapılan çalışmalarda da konuya değinilmektedir. Bunlardan; Prof. Dr. Nermin Erdentuğ'un Devrek ilçesi ile N. Serpil Altuntek'in Van yöresinde yaptıkları çalışmaları kısaca hatırlatmak istiyoruz.

Prof. Erdentuğ, dört başlık altında topladığı "Evlilik Tipleri"nin ilkinin, "Gelinin bekâr kayınla evlenmesi hali (Levirat)" başlığı altında vermektedir. "Kocasını kaybeden gelin, çocuklu ise evinde kalması adettir. Çünkü çocuk baba evinde kalmaktadır (Patrilineal aile sistemi özelliği). Ana çocuğundan ayrılamayacağı ve baba şefkatine muhtaç olduğu için kayın ile evlilik daima desteklenir. Ayrıca malın bölünmeme endişesi başta gelen sebeplerden biridir. Kayınbiraderin yaşının, fiziğinin, huyu ve kişiliğinin önemi yoktur. Yeter ki erkek olsun. Baba ocaşının tütmesi (ancestorship) önde tutulan amaçtır. Bu halde de kadına eş seçiminde söz hakkı tanınmamaktadır. Öylesine ki gelin-kayınbirader arasında tersine olarak yaş farkı olsa bile düşünülemez. 25 yaşta bir gelin gerekirse 13-14 yaştaki kayınbiraderi ile evlendirilir."<sup>4</sup>

4. Nermin Erdentuğ, Türkiye Türk Toplumlarında Kültürel Antropolojiler (Etnolojiler) İncelemeler, Ankara 1972, 67-68.

Olay, akraba evliliklerinin incelendiği Van yöresinde, az da olsa örneklendirilmiştir. Dul gelin ile bekâr kayınbirader bu evliliği istememişlerdir. Zaten akraba olan taraflar, bütünleşmenin bozulmaması için, hala ve dayılarının baskıları sonucu evlenmişlerdir.<sup>5</sup>

Dul gelinin kayınbiraderi ile evlendirilmesi olayı, sosyoloji ve etnoloji bilim dallarının konusuna da girmektedir. Bu alanlarda hazırlanan sözlükler şöyle tanımlanmaktadır.

**Kayınbiraderle evlenme** (Alm. Schwagerehe, Levirat, Fr. Levirat, İng. Levirate) : Dul kadının, ölen kocasının kardeşiyle evlenmesi. Eğer kayınbirader evliyse, yengesini kuma olarak alır. Böylece kayınbirader, ölen kardeş adına çocuk sahibi olur ve yengesinin bakımını güvence altına alır. Bu âdet özellikle atalar ibadetinin görüldüğü yerlerde ve Yahudilerde vardır.<sup>6</sup>

Bu tanımı, yukarıdaki maddeyi aldığımız sözlüğünü biraz kısaltıp adını da değiştiren araştırmacı, yeni çalışmasında şöyle vermektedir:

**Kayınla evlenme** (yabancı karışıklık arını) : Dul kadının, ölen kocasının kardeşiyle evlenmesi.<sup>7</sup>

Daha sonraki yıllarda hazırlanan bir başka sözlükte şu açıklama verilmektedir:

**Kayınalma** (es. t. Levirant, Fr. Lévirant, İng. Levirate) : Bir erkeğin ölen büyük erkek kardeşinin ya da başka bir yakın hısımının dul kalan karısı (karıları) ile evlenebilmesini ya da evlenmesi gerektiğini benimseyen evlilik düzeni.<sup>8</sup>

Bu son tanımda dikkati çeken husus, "erkek kardeş"nin yerini, "başka bir yakın hısım"ın da olabilesidir.

Manas Destanı'nda, adeta bir atasözünün gereği yerine getirilmek istenilmektedir. Madem ki, ağabey ölünce yenge miras kalıyor, o halde ölenin hayattaki erkek kardeşlerinden biri onun dul karısıyla evlenmelidir. Bu özelliği taşıyan iki kayınbirader olduğuna göre, acaba hangisi ile evlenilecektir? Bu konuda destanda kesin bir hüküm yoktur; seçme hakkını kadına bırakmaktadırlar.

Böyle bir evliliğe niçin ihtiyaç duyulduğu da destanda pek açıklanmamaktadır.

5. N. Serpil Altuntek, Van Yöresinde Akraba Evliliği, Ankara 1993, 80.

6. Sedat Veyis Örnek, Etnoloji Sözlüğü, Ankara 1971, 134.

7. Sedat Veyis Örnek, Budunbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1973, 41.

8. Özer Ozankaya, Toplumbilim Terimleri Sözlüğü, 2. b., Ankara 1980, 72.



Günümüzde ise, Erdentuğ'un da dediği gibi, çeşitli sebepleri vardır: Anne çocuğundan ayrılmayacaktır; baba şefkati tadacaktır, mal bölünmeyecektir, baba ocağı tütmeye devam edecektir.

Altuntek'te ise başka sebepler de vardır : Gelin baba evine döndükten sonra başka biriyle evlenirse aile bütünlüğü bozulacaktır, genç bir kadının namusu tehlikeye düşecektir, vb.

Bizim de yıllardan beri Anadolu'da dinlediğimiz ölüm-yeniden evlenme olaylarına ekleyeceğimiz bir husus vardır. Miras meselesi. Gerçekten de ölen babadan kalacak mirasın dul kadın tarafından istenilmesi bazı aile içi problemlere yol açacaktır. Bunu önlemenin en iyi yolu da anılan türde bir evliliğe başvurmaktır.

Sonuca geçmeden önce, anılan olayın tersinin de olduğunu, ölen gelinin yerine kız kardeşiyle (baldızla) evlendiğini de söylemek isterim. Örnek'in "Baldızla evlenme" (Alm. Sororat, Fr. Sororat, İng. Sororate)<sup>9</sup> ve Ozankaya'nın "baldızalma"<sup>10</sup> diye adlandırdığı olayı, tarihte de, pek çok ünlünün evliliğinde görmekteyiz.<sup>11</sup>

Manas'ın dul eşi Kanikey, eşinin ölümünden sonra yeniden evlenmesi konusunda zor durumda bırakılır. O, evlenmek istememekte, fakat bu konuda üzerine gidilmektedir. O ayrıca hamiledir de. Örneklerde dul kadınların hamile oluşlarıyla ilgili olarak hiç bir bilgi verilmemiştir. Kanikey'in durumu son derece farklıdır. Bu da, belki onun bir destan kahramanının eşi olmasıyla ilgilidir.

Evet, 1000 yılın ötesinden gelen bir atasözü ve onu tamamlayan gelenek, tarih sayfalarında yerini almış gerçek "kayınla evlenme"ler ve günümüzde, Anadolu'da hâlâ süregelen aynı tip evlilik... O halde bu tür evliliklerde ortak bir yön aramak zorundayız. Acaba, ortak yön ne olabilir? Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan tarihi bir kültür bağı olabilir mi?

9. Etnoloji Sözlüğü, 37-38; Budunbilim Terimleri Sözlüğü, 16.

10. Toplumbilim Terimleri Sözlüğü, 20.

11. Büyük Selçuklu Devletinde, Sultan Sencer'in kızı Mahmelek Hatun, Irak Selçuklu Devleti'nin ilk Sultanı Mahmut b. Muhammed Tapar (1118-1131) ile evlenir. Ancak Hatun çok yaşamayıp ölünce, annesi Emirsitli Hatun, kız kardeşi Gevher-neseb'i ablasının yerine gönderir. (Merçil, 477).

NOT : Metinler, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali'nin yayına hazırladığı *Manas Destanı*'ndan alınmış olup bölüm ve mısra numaraları hemen altlarında gösterilmiştir.

## MANAS DESTANI İLE ESKİ KIRGIZ YAZITLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

OSMAN FİKRİ SERTKAYA\*

Merhum hocamız Abdülkadir İnan'ın *Manas Destanı*<sup>1</sup> adlı kitabı Sağımbay Orazbakulı (1867-1930) tarafından 1912/13 ile 1930 yılları arasında 18 yılda 180.378 mısra olarak anlatılan ve 4 ciltte tahminen 105.000 mısraı yayımlanan *Manas-Semetey-Seytek* rivayetlerinden kısaltılarak yapılan özet bir mensur yayımdır.

Abdülkadir İnan bu yayımının önsözünü şu satırlarla bitiriyordu: "Orta Asya ve Çin münasebetleri tarihi uzmanı A. Bernştam'a göre *"Manas destanının çekirdeği Kırgızların Yenisey ırmağı boylarında, Minusin bozkırlarında IX. yüzyılda devlet kurdukları devirde meydana gelmiştir. Bu devletin başında Yaglakar Han bulunuyordu. Bu han,, Moğolistan'a gelen düşmanlarını koğdu, başka Türk boylarının da kendisine katılmasıyla çok kuvvetlendi. Sayan-Altay dağlarının güney bölgelerini aldı ve düşmanlarını koğup Tanrı dağlarına kadar geldi ve ordusunun bir kısmını buraya bıraktı"*.

A. Bernştam'ın dayadığı vesika Kuzey Moğolistan'da bulunan Gök Türk harfleri ile yazılmış kitabedir. Bu kitabeyi bırakan ölü "ben Kırgız oğluyum" demektedir. Anlaşıldığına göre bu Kırgız beyi Yaglakar Han atanın hizmetinde bulunmuştur. Üstadına yüz er ve bir mesken vermiştir. Oğullarına *"Marım* (üstadım) gibi olunuz Hana itaat ediniz" diye nasihatla bulunuyor. Bu kitabedeki *"mar"* kelimesi manihaist mürşid ve öğretmenler için kullanılan süryanice bir terimdi. Buna göre Kırgız beyinin manihaist olduğu sanılmaktadır.<sup>2</sup>

\* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE.

1. *Manas Destanı* Kısaltarak Türkiye Türkçesine çeviren: Abdülkadir İnan, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Türk Kültürü Kaynak eserleri, İstanbul 1972.

2. A. İnan, *Manas Destanı*, s. VI.



Yukarıda verilen satırlarda gerek Bernştam gerekse Abdülkadir İnan tarafından ileri sürülen fikirlerin bir çoğunun bu gün için yanlış olduğu anlaşılmıştır. Meselâ "Yaglakar Kan" "Kırgız hanı" değil "Uygur hanı"dır. Yaglakar Han kuvvetlenmemiş, bilakis Kırgızlar tarafından ata toprağından kovulmuştur. Keza yazıt sahibi "Yaglakar Han ata"nın hizmetinde bulunan değil, onu bu topraklarda süren kişidir. Kırgız oğlu Üstadına "yüz er" ve "bir mesken" vermez. Çünkü üstadı (mar) yoktur. Dolayısıyla Kırgız beyi manihaist değildir vs. vs.

Ancak Bernştam'ın "Manas destanının IX. yüzyılda Kırgızların devlet kurdukları Minusin bozkırlarında meydana geldiği" görüşü üzerinde durulmaya değer bir görüştür.

Kırgız halkı Türk milletinin Oğuz halkı gibi, Uygur halkı gibi çok eski bir koludur. Kırgız adı Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Gök Türk yazıtlarında geçer. Ötüken Uygurlarının Tes, Terh (Taryat) ve Şine-usu gibi Göktürk harfi yazıtları yanında Ötüken Kırgızlarının da Suci yazıtı başta olmak üzere Talas yazıtları gibi Göktürk harfleri ile yazılmış yazıtları vardır.

Zaman içerisinde Kırgız halkı iki büyük gruba ayrılmıştır. Bugünkü coğrafi bölge ile söylemek gerekirse Güney Sibiry'a'da kalan Kırgızlar eski ata dinini ve geleneklerini uzun yüzyıllar korumuş ve XVII. yüzyıldan itibaren de hristiyan misyonerlerin tesiri ile şamanizm, lamaizm, budizm gibi dinlerin yanında hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Güney Sibiry'a'da oturan Kırgızların Kırgız adı eski Çin belgelerine Gê(r)-gês şeklinde geçmiştir. Çin alfabesinde r ünsüzünü yazmak mümkün olmadığı için Çince'de Gêgês yazılan kelime Rus.ar tarafından Kiril harfleri ile Ha-kas şeklinde transkripsiyonlanmıştır.

Kırgız halkının diğer kolu ise Güney'e Issık Göl havalisine bu günkü ülkelerine gelmişler ve islâmiyeti kabul ederek müslüman olmuşlardır. İşte Manas destanı Müslüman Kırgızların müslüman olmayan yani kafir sayılan kavimlerle olan mücadelelerinin anlatıldığı büyük bir destandır.

Bu destanın Kırgızların daha önceki metinleri ile ilgisi nedir? sorusunu cevaplamak için 840 tarihinden sonra Ötüken'de yazılan 11 satırlık Suci yazıtındaki motifleri Manas ile karşılaştırmak istiyorum. Yazıt en son Louis Bazin tarafından yayımlandı.<sup>3</sup>

3. Louis Bazin, "L'Inscription Kirghize de süji (essai d'une nouvelle lecture)", Documents et Archives Provenant de L'Asie Centrale, Actes du Colloque Franco-Japonais, Kyoto, 4-8 Octobre 1988, s. 135-144.

### SUCİ YAZITI (Transkripsiyon)

- 1Uygur yir(i)nte Y(a)gl(a)k(a)r K(a)n (a)ta k(e)l(i)m].
- 2Kırk(i)z oğlu m(e)n. Boyla Kutl(u)g Y(a)rg(a)n
- 3m(e)n. Kutl(u)g B(a)ga T(a)rk(a)n Öge buyruku m(e)n.
- 4Küm surug(i)m kün togsuk[k]a b(a)tsık[k]a
- 5t(e)gdi. B(a)y b(a)r (e)rt(i)m. (A)g(i)l(i)m on, ylk(i)m s (a)ns(i)z (e)rti.
- 6İn(i)m yiti, ur(i) m üç, kız(i)m üç (e)rti. (E)bl(e)d(i)m. Og(u)l(i)m(i)n
- 7kız(i)m(i)n k(a)l(i)ñs(i)z birt(i)m. (A)m(i)r(i)ma yüz(e)r torug birt(i)m.
- 8Y(e)g(e)n(i)m(i)n (a)t(i)m(i)n kört(i)m. (A)mtı ölt(i)m. k[ott(i)m]
- 9Ogl(a)n(i)m! (e)rde (a)m(i)r(i)nça bol. K(a)nka tap. K(a)l(i)gl(a)n.
- 10Ulug og(u)l(u)m (a)şuka b(a)rdı.
- 11Körm(e)d(i)m, (a)rsl(a)n(i)m ogull.

### SUCİ YAZITI (Metin)

1. 1Uygur yir(i)nte Y(a)gl(a)k(a)r K(a)n (a)ta k (e)l(i)m].
2. 2Kırk(i)z oğlu m(e)n.
3. Boyla Kutl(u)g Y(a)rg(a)n 3m(e)n.
4. Kutl(u)g B(a)ga T(a)rk(a)n Öge buyruku m(e)n.
5. 4Küm surug(i)m kün togsuk[k]a b(a)tsık[k]a 5t(e)gdi.
6. B(a)y b(a)r (e)rt(i)m.
7. (A)g(i)l(i)m on, ylk(i)m s(a)ns(i)z (e)rti.
8. 6İn(i)m yiti, ur(i)m üç, kız(i)m üç (e)rti.
9. (E)bl(e)d(i)m, og(u)l(i)ñs(i)z birt (i)m.
10. 7Kız(i)m(i)n k(a)l(i)ñs(i)z birt (i)m.
11. (A)m(i)r(i)ma yüz(e)r torug birt(i)m.
12. 8Y(e)g(e)n(i)m(i)n (a)t(i)m(i)n kört(i)m.
13. (A)mtı ölt (i)m.
14. K[ott(i)m].
15. 9Ogl(a)n(i)m! (e)rde (a)m(i)r(i)m(i)nça bol.
16. K(a)nka tap.
17. K(a)t (i)gl(a)n.
18. 10Ulug og(u)l(u)m (a)şuka b(a)rdı.
19. 11Körme(e)d(i)m.
20. (A)rsl(a)n(i)m ogull.



11 satırlık bu yazıtta 20 cümle bulunmaktadır. Yazıtı ihtiva ettiği motifler açısından bölümlere ayırmak ve her bölümü Destan ile karşılaştırmak gerekiyor.

#### Birinci bölüm : (Kimlik belirtme bölümü)

Yazıtın 1.-3. satırlarında yer alan; *Uygur yirinte Yaglakar Kan ata keltim/ Kırkız oğlu men/Boyla Kutlug Yargan men/Kutlug Baga Tarkan Öge buyruğu men* cümlelerine kimlik belirtme bölümü" denilebilir.

İlk cümle olan Uygur yirinte Yaglakar Kan ata keltim cümlesi L Bazin tarafından "Uygur ülkesinden Yaglakar Han'ı atarak geldim" şeklinde tercüme edilmiştir.<sup>4</sup>

Kırkız oğlu men şeklinde olan ikinci cümleyi "Kırgız Oğlu'yum", Boyla Kutlug Yargan men şeklinde olan üçüncü cümleyi "Boyla Kutlug Yargan'ım", Kutlug Baga Tarkan Öge buyruğu men şeklinde olan dördüncü cümleyi de "Kutlug Baga Tarkan Öge'nin buyruğuyum" şeklinde tercüme ettiğimizde yazıt sahibinin Kutlug Baga Tarkan Öge'nin hizmetinde bulunan Boyla Kutlug Yargan adlı bir Kırgız olduğu ve bu kişinin Yaglakar Han'ı Uygur ülkesinden kovduğu anlaşılmaktadır. Yani Boyla Kutlug Yargan Uygur hanı Yaglakar Han'ı toprağından atacak kadar cengaver bir Kırgızdır.

#### İkinci bölüm : (Övünme bölümü: Şanı, şöhreti ve zenginliği)

Yazıtın 4.-5. cümlelerinde yer alan *Küm surugım küm togsukka batsikka tegdi/Bay bar ertim/Agılım on, yılmım sansız erti* cümlelerine "övünme bölümü" diyebiliriz.

Kü ve surug kelimeleri eş anlamlı kelimeler olup "ün, şan, şöhret" demektir. Cümleyi şöyle tercüme edebiliriz. "Şanı, şöhretim gün doğusundan gün batısına kadar ulaştı".

Bay ve bar kelimeleri de eş anlamlı kelimeler olup, "zengin" anlamına gelir. Bar "var" kelimesinden türetilen bar-lık-lığ Türkiye Türkçesinde var-lık-lı "zengin" anlamında kullanılan bir kelimedir. Cümleyi şöyle tercüme edebiliriz: "Zengin, varlıklı idim".

Ağıl "hayvan barınağı", yılm "at sürüsü" demektir. Cümleyi şöyle tercüme edebiliriz: "ağılım on tane, at sürüm ise sayısız idi".

Övünme bölümünde "Şanı, şöhreti doğudan batıya ulaşan, zengin, varlıklı, ağılları, at sürüleri" olan bir kişi anlatılmaktadır.

Bu bölüm Manas Destanı'nda Manas'ın evlenmek istediği Kanıkey'in babasını hatırlatıyor. Kanıkey'in babası handır, zengindir. Keza buradaki hayvan sürülerinin ihtişamı Manas'ın Kanıkey'e kalıf "başlık" olarak getirdiği hayvan sürülerinin A. İnan yayımındaki tasvirinde görülebilir. "Bir kaç gün sonra hesapsız hayvan sürüleri kulların, çobanların hay hoy sesleri ve gürültüleri ile Buhara'ya doğru süzülüyordu. Bu sürülerin içinde neler yoktu! Develer, sığırlar, koyunlar, eşekler, katırlar, bunlar arasında evcil arslan ve parsar domuzlar geyikler bulunuyordu. Bu acayip kalabalık sürü Buhara'ya yaklaşırken gök yüzü toz dumanı ve türlü hayvan sesleri, arslan ve parsın gök gürültülerini andıran müthiş gürlemeleri..."<sup>5</sup>

Kendini övme karşısındakini küçük gösterme için güzel bir örnek de Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa Kralı I. François'e mektubunun başında görülür. Kanuni Sultan Süleyman "Ben ki..." diyerek yedi düveli sayar ve "Sen ki Fransa nam vilayetin kralı Françesko'sun" diyerek hitabını tamamlar.

#### Üçüncü bölüm : (aile, akrabalar ve evlilik)

Yazıtın 6.-8. satırlarında yer alan *İnim yiti, urım üç, kızım üç erti./ Ebledim./Oğlımın, kızımın kalınsız birtim./Amırımı yüzer toruğ birtim./Yegenimin atımın körtim./Amtı ölüm/Kottım* cümlelerinin bulunduğu kısma "aile, akrabalar ve evlilik bölümü" adını verebiliriz.

Metni şöyle tercüme edebiliriz. "Küçük kardeşim yedi, oğlum üç kızım üç idi. Onları everdim. Oğlumu, kızımı kalıfsız (başlıksız) verdim. Hayatta iken onlara yüzer doru (at) verdim. Oğullarımın ve kızlarımın çocuklarını gördüm. Şimdi öldüm. (Onları) terkettim".

Bu bölümde kalıf "başlık" bölümü dikkate değer. Boyla Kutlug Yargan adlı Kırgız Oğlu üç kızını başlıksız vererek evlendiriyor. Destanda ise başlık müessesesi olanca haşmeti ile anlatılır. Keza Boyla Kutlug Yargan'ın yüzer doru at vermesi Manas Destanı'ndaki şu satırlarla paralellik arzeder.

4. Louis Bazin, "L'Inscription Kirghize de Süji (essai d'une nouvelle lecture)", s. 137-138 ve Louis Bazin, "Başlangıcından bu güne Türk yazı dili", Fırat Üniversitesi Dergisi, Sosyal Bilimler, 1988, Cilt : 2, Sayı : 1, Elazığ, s. 63.



|                                |                               |
|--------------------------------|-------------------------------|
| Manas çoronu çakırdı           | Manas Yiğitlerini çağırdı:    |
| Almambet, ayda cüs cılkı!      | Almambet sen yüz at getir!    |
| Acıbay, ayda cüs yılkı!        | Acıbay sen yüz at getir!      |
| Ten öskönüm kırk çoro          | Denk büyüdüğüm 40 yiğidim     |
| Kırkı birdey bir törö          | kırkınız da birer efendi      |
| kırktın kırk cüs cılkı aydañar | kırkınız kırk yüz at getirin. |
| On çuñkuru tolboydu?           | Bununla on vadi dolmaz mı?    |
| Kırk çuñkuru tolboydu?         | Bununla kırk vadi dolmaz mı?  |
| Yüz çuñkuru tolboydu?          | Bununla yüz vadi dolmaz mı?   |
| Dört çuñkuru tolboydu?         | Dört vadi de dolmaz mı?       |
| Barına kabar saldı.            | Hepsine böyle haber saldı.    |

(E. Gürsoy-Naskali yayımı (1022-1032) satırlar)<sup>6</sup>

#### Dördüncü bölüm : (Nasihat ve yas)

Yazıtın 9.-11. satırlarında yer alan Oglanım! erde amırımınça bol/Kanka tap/Kaıglan cümlelerinin bulunduğu dördüncü bölüm "nasihat bölümü"dür. Metni şöyle tercüme edebiliriz: "Evlatlarım! Erlikte yaşadığım zamandaki insanlardan olun! Han'a itaat edin! hizmet edin!".

Bu nasihat bölümü destanda *Kökötöydün aşı* "Kökötöy'ün yog merasimi" bölümünde oldukça geniş olarak mevcuttur. Babanın oğullara, büyüğün küçüğe nasihatı, Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarında, Oğuz Kağan Destanı'nda, Cengiz Hanın vasiyeti'nde tekrarlanan bir Türk adetidir.

*Ulug ogulum aşuka bardı/Körmedim, arslanım ogul!"* "Büyük oğlum erken gitti. Arslanım oğlum (seni bir daha) görmedim" Cümlelerinde ise büyük oğlunu bir daha göremeyen Boyla Kutlug Yargan adlı Kırgız oğlu'nun kederi, yası ifade edilmektedir.

11 satırda 20 cümle ihtiva eden bu küçük Kırgız yazıtının motiflerini incelediğimizde yazıt kahramanı olan eski bir Kırgız'ın bütün yaşantısının, varlığının, kahramanlığının, sevincinin, kederinin, mateminin dile getirildiğini görmekteyiz. Buradaki motifler daha sonra Manas Destanı'nda daha geniş, daha şatafatlı, daha ihtişamlı bir şekilde karşımıza çıkıyor.

6. Wilhelm Radloff, Manas Destanı, Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi-Çeviri, Yayına hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s.78.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Türklük bir bütündür. Hangi çağda hangi sahada ve hangi alfabe ile yazılmış olursa olsun Türkçe metinler birbirine bağlıdır ve Türklüğün zengin folklorunu, gelenek ve göreneklerini bu güne aksettiren aynalardır.

Beni dikkatle dinlediğiniz için hepinize saygılar sunuyorum.



## MANAS DESTANI'NDAKİ İNSAN DAVRANIŞININ PSİKOLOJİK ANALİZİ

ÇINAR ŞAKEEVA\*

Türkiye Türkçesine Aktaran : ROZA ABDYKOVLOVA\*\*

"Manas Destanı"nın Kırgız halkının tarihî gelişmesinde ayrıca yeri olduğu âlimler tarafından yapılan araştırmalarla yine artmakta elbette, Kırgız halkının destanda beyan edildiği hayatı, yaşam durumu, örf-âdeti, dinî, tıbbî düşünceleri, coğrafisi, dili her taraftan derin araştırılmıştır. Bir tarihi devri başından geçirmiş olan Kırgız halkının hayatının içine giren her şey bu ansiklopedik destanda bahsedilmiştir. Gerçekten, böyle yaratıcılık, bitmeyen yenilikleriyle, zenginliğiyle sanat devletleriyle değerli ve kıymetli eserdir. Destanı defalarca okuyup, bu dünyada yeni şeyler olmadığına sadece yeni tarihî durumda tekrarlandığına şaşıırıyorsun, insan. Bu ayrıca, halkın destandaki psikolojik araştırmada açık görünüyor. Bugün ilim açan insan davranışındaki sınırlar bu tarihî destanda mevcut olduğu bize yeniden belli oluyor.

"Manas" destanı, derin psikolojik motiflere zengindir. Daha doğrusu, onda halkın memleket, zorluk, medeniyet, ulus hakkındaki düşünceler mevcut ve sevgi, refah, idare ve ölüm gibi anlayışlar da vardır. Böylece,destanda insan tabiatının mânâsını, bununla birlikte onun ihtiyaçlarının problemleri psikolojik aspektedir. Çok düşünceler, idare, liderlik, hükümlük, başkaları ehemmiyeti aluna geçirmek gibi konular destanın aslını oluşturuyorlar ve bununla birlikte insan tabiatına dal (eşit) geliyorlar.

Bu tarihî destanda ihtilâf psikolojisi açık vardır. İhtilaflar, sadece sahnelerde değil, her şeyden önce, huyların idallerin ve amaçların yönelmesinden

\* Doç. Dr., Kırgız Devlet Millî Üniversitesi, Psikoloji Bölümü Başkanı, Bişkek, KIRGIZISTAN.

\*\* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, Ankara, TÜRKİYE



belli oluyor. Destanda, psikolojiyi şimdiki dilde söylersek, hâkimiyet egemen olma, yok etme gibi her türlü emellerle beyan ediliyor. Bundan dolayı hâkimiyete manevî ve psikolojik harikaların sistemleri olarak muamele yapılır, insan hâkimliği, yok ediciliği, bunlarla birlikte, onun aklından, irade ve duygusallığından meydana gelen ahlakî durumu ortaya koyuluyor. Destanın mükemmelliği, onda insanın güçlü dengeliliği imkânlarından derin bahsedilmiştir. İnsanın aktif olması, yok edici, bununla birlikte yaratıcı, olumlu, birleştirici olmasından da kaynaklanıyor.

İhtilafların şimdiki psikolojide belli olduğu türleri ve tipleri destan içinde yer almıştır. Onların ilki insanın kendi ihtilafı. Destanda bir kahramanın dünyasında kudreti aynı ama bir şeye yönelik birbirine zıt güçlerin mücadeleleri çok. Buna, Bakay'la Manas'ın ve karısı Kanıkey'in ve başka insanların üzüntü ve mutlulukları örnektir.

İkincisi, insanlar arasındaki ihtilaf. Buna her türlü amaçları olan, iki veya ondan fazla insanlar arasındaki (Manas-Konurbay, Manas-Neskara, Almambet-Şıpcaydar, Semetey-Külçoro) mücadeleler örnektir. Adette, onlar kendi amaçlarına yetişmek için gayret ediyorlar. Gerçek ki, iki taraf birbiriyle mücadele (savaş) ederken, ikisinde de tek amaç kazanmak olur.

Destanda ihtilafın üçüncü türü, toplum arasındaki ihtilafıdır. Bunda iki toplum arasında (Çıncu Han'ın Halkı - Nogay boyları, Alooko Han'ın Halkı - müslüman Muzburçek'in Halkı gibi) oluşur. Onlar, temelinde zıt amaçlarla, o amaçlar gerçekleşmemesi için birbirinin yolunu kapatırlar.

Biz, destandan ihtilafların her türlü çeşitleriyle karşılaşırız. Onlardan biri: "Total Savaşı" - bir tarafı ikinci tarafın tamamen (savaşta) kazanması. Buna, Manas'la Alooko'nin arasında kavga örnek olur. Böyle konular (ihtilafın), olumlu ve olumsuz taraflarının beyan edilmesi, her zaman destanın derinliğini gösterir. "Total Savaş" olumlu tarafı göstermiş olabilir, ama o kavgayı tam açıklamadan, yeni mücadelenin ucu da olabilir. Bu durum destanda geçiyor. Örneğin, Orumbet'le Çıncu'nun arasındaki savaş. Bunda sonuncusu mağlup oluyor ve gizlice Orumbet'in oğlu Sarıhan'a karşı yardım istiyor.

Destanda ihtilaf anlayışının başka türü, uyuşmadır. Bu barışla ilgili, Manas'la Korkkaman'ların arasındaki kavga sonucu barış, böyle türlerin örneğidir.

Üçüncü yol, integrasyon. Bu ihtilaftan çıkmanın en değerli yoludur. Böyle durumda, amaçlar, idealar birleşip, bir bütünlük, bir umumilik kurar. İhtilafın bu türüyle destanda çok karşılaşırız. Destandaki Manas'ın faaliyetleri, savaşları, zıtlıklar bu yolla seçiliyor. O, Kırgız soylarının başını birleştirip, onları mutlu yaşama çağırır. Bununla ilgili, "Manas" destanını araştıranlar tarafından "Manas" destanının çok variantlı olduğunu söylüyorlar. Buna rağmen, bütün variantında Manas - dağılmış Kırgız boylarını birleştirip, halkının kuvvetini, zenginliğini çoğaltmak için mücadele eden patriot (tatradan geliyor, vatansever anlamında) olarak geçiyor. Destanın kuvvetli kutsallığı, yukarıda dediğimiz gibi, Manas'ın yüce, kutsal amacı halkının refahı için her savaşta, mücadelede birinci sırada olduğundadır. Bu ayrıcalık, elbette, destanın doruğudur. Manas'ın, trajik şahsî hayatı da yukarıdaki ideayla "paralel"dir. Bundan dolayı, kahraman öldükten sonra da, amaçlarının mükemmelliği, optimist duyguları yaratmıştır. Destanın kahramanı-Manas, Kırgız halkı için birleşik "insanlık" sıfatına sahip ve onun davranışları ise, psikolojik bir tarzıdır. Böylece, destandaki ihtilafların psikolojisini, onların türlerini, onları araştırma, eleştirme, eski zamanlarda halkımızda mevcut olan böyle şeyler, daha sonraları ilmi olarak araştırıldığı açıklandı.

Destanda ihtilaflar, insanların kavgaları, zıt karakterler olarak gösterilmiştir. Anlaşamadıklarının sebepleri, her bir insanın ruhanî imkânlarından gösterilmiştir. İhtilafları seçmede, ayırt etmekte, insanların şahsi-tipolojisi, psikolojisi açık gösterilmiştir.

İnsan, destanda derin ve her çeşit olarak gösteriliyor. Bir insan tarzını yaratmakta, insanın yaratıcılık düşüncesi, duygusal emosisini (heyecanını) görüyoruz.

Yüzyılları yaşlandıran destanda, bir konuya-insan fenomenine olan şaşırtıcı inanca değinmiştir. Hadiseler, insanı fenomen olarak anlamaya yardımcı olur. "Manas" destanına, kahramanlarına derin psikolojik vasıflandırma vermek lazım (Manas'a, kırk çorosuna, Alooko'ye, Kofıurbay'a). Bunlar destanda hayatı yaşam dialektisi olarak gösteriliyor. İnsan, karışıklığı, ayrıcalığı ile gösteriliyor. İnsan tabiatının zorluğu, karışıklığı, dinamizmi, davranışları, heyecanı, duygu dialektikleri de gösterilmiştir. İnsan mikrokos olarak veriliyor. Onun duyguları, muameleleri, davranışından, konuşmasından, bakışlarından belli olur.

Destanda, tam olmasa da insanın birbirine zıt gelen davranışlarına örnek bulabiliriz.



İnsan davranışının böyle zıtlılığı, Avrupalı ve Amerika psikolojisinde son yıllarda araştırılıp sosyal tesisat diye anlayışla açıklanıyor. Ama destanda insanın duygusu, sezimi (sosyal tesisatın komponenti) ile iş gayretinin arasındaki, içiçe giren durum beyan ediliyor. İnsanın davranışı ile duygularının dinamizmi (bağdaşlığı) destanda gösterilmiştir. Destandaki tipler subjektif gerçeği, insanın iç zıtlığını, aktif olma gelişimini, duygu ve atelin birleşmesinden haber veren felsefi, psikolojik kategorilerdir. Bundan dolayı, destan ve ondaki tipler insanların hayat tarzından haber verecek ayrıcalığa sahiptir. Tiplerin sosyal-psikolojik-tanım, bilme yetenek gibi fonksiyonlar da yukarıdakilerle açıklanıyor.

Destanda, tip yaratmakta, ayrıca Manas'ın, insan psikolojisinin bir manalı çevresi-davranış şeklinin iradeli olduğu gösterilmiştir. Bu, elbette, bir çok tiplerde, her türlü hayat, yaşamın durumlarında belli oluyor. Değerlendirirsek insanı değerlendirmekte, vasıflandırmada-onun sıfatları, yeteneği, tecrübesi, ahlaki durumu içine giriyor. Kahramanlık, seçkin, iradeli, namuslu gibi sıfatlar dostluk, yardımseverlik, yakınlıkla birlikte. Bu Manas'ın Almambet'e söylediklerinde çok şaşırtıcı :

Sevimli Alake;  
Bozala (renk) yumuşak, naziğim,  
Boz (karçığa) kemikli (çolponum) çolpanım (yıldız adı)  
Başımda çolpan yıldızım,  
Yakama taktığım kunduzum (kürklü)  
Ayza'ya taktığım bayrağımsın,  
Uzaktan gelen hediyeysin  
Bu dünya bozulduğu an,  
Karşıma çıkacak (tereğim) ağacım  
Koluma konmuş (şumkarım) şahinim,  
Yanıma gelen tolgarım.

(İnv. N 216, 1 - defter, s. 61)

Destanda ahlaki konularda "izgilik", "pastık", "camandık", "akşılık" (yücelik, aşağılık, kötülük, iyilik) gibi, kategorilere ayrılıyor. Noğay, Bakay, Kanıkey ve başkalar yüceliği gösterip, olumlu tiplerdir. Bir de "aşağılık", "kötülük" tiplerinde Alook Han, Kofıurbaylar gösteriliyor. Destanda "iyi davranma"yla "olumlu tipleri" yaratma yolları hakkındaki mesele de bu ahlaki konularda karşımıza çı-

kıyor. Bu konuda, Semetey'i büyümekte, terbiye vermekte, akıl, irade, yardımsever, insanlığı ilk sıraya koyan Manas'ın karısı Kanıkey'in rolü büyük. "Manas" destanında insanı, onun psikolojik ayrıcalığını beyan etme sisteminde gerekçeler, motifler, istekler, niyetler gibi kategorilere yer verilmiştir. Bu tür şeyler, insanın aktif olmasının temel kaynaklarıdır. Psikoloji ilminin gelişme tarihi eski zamandan beri halk tarafından anlaşılıp, destandaki insan aktif olma düşüncesi uzun yolu geçtiğini söylemeden duramayız. Destanda motifler, ilginç şeyler, insanın öğrenmedeki hareket ettiricisi, insanlığın kaynağıdır. Destanda motiflerin manası, insanın davranışını değerlendirmede ortaya çıkıyor. Onun temelini oluşturan gerekçelerle açıklanıyor. Bu elbette, ihtilafları ve onların sebeplerini beyan etmekte açıklanır. Mücadeleler, kavgalar, motifler, gerekçeler değerleriyle şartlanıyor.

İnsanın psikolojik durumunun gösterilmesi destanın en ayrıcalıklarından biri. Destan, heyecan, duygulanma gibi insan sıfatlarına zengin. Destanda insan yeteneğiyle kumarı (isteği) geniş gösterilmiştir. Bir taraftan, bu ümit, insanseverlik, mutluluk, sevgi, namussa ikinci taraftan, nefret, ümitsizlik, tövbe etmek, kincilik, kıskançlık.

Destanın psikologizminin sıfatları, her biri zıtlarına sahip. (sevgi, nefret, üzüntü, mutluluk). Ama, insan bir zamanda, aniden her türlü, bazende zıtlıkları başından geçiriyor. Mesela: Kötü, tövbe etmek ve ümitsizlik. Bunlar, destanda da her türlü faaliyette gösteriliyor. Bu tür sezimler dinleyiciye büyük tesir veriyor, hattâ aklında hayal edebilecek dereceye kadar geliyorlar.

Manasçıların dinleyicilere tesir etmelerinde onların hadiseyi anlatırken hareketi yeteneği önemlidir. Bu, hareketlerin, nefes almanın sürrekli değişmesiyle de ilgili. Örneğin; güçlü ve sırlı yüz, kabak çarpma, bakışlar.

Hadise beyan edilme zamanında, insan tipine durumuna aktifle bahsetme yeteneği manasçıda olması gerekiyor. Şekil anlayışı, psikolojik durumu kalıplandırmakta, "kumari" güçlendirme (istek) gücü, kudreti, psikolojide malum.

Destanda şekil, usul problemi onu güçlendirip, veya tekrar yaratma sembolüyle alakadar olduğu söylemek gerekiyor. Destanda her türlü prosesler, hadiselerin sembolik durumuyla karşılaşırız. Adette, Manasçılar, yeteneğiyle dinleyicinin hayalinde canlandırma imkânı yaratması, "sembolik insan tipini" yaratması lazım. Bunlar, iyi, kötü, sıfatı, veya Manas'ın görünümü, gücü, hiç ol-



mazsa onun eşyalarını bile (Aybalta), atını (Akkula) canlandırarak hayal edebilmeleri gerekiyor.

Böylece, dinleyicinin aklı, düşüncesi, destanı kabul etmekte, bir taraftan onun da ideal insan tipi yaratma, ikinci taraftan hadiseleri, o insan tiplerini sezimle canlandırma yeteneği, duygusallığı olması lazım. Çünkü, bu tür sıfatlar, birçok insan tipleri destanda karmakarışıktır. İnsanın psikolojik yeteneği, iki çevrenin - sezim ve sentez (kurma) ikisinin birikimiyle olur. Burada, belli psikologların, insan tipi hakkında kendi fikirlerini, sezim duygularını, sosyal gelişmenin önemli bir şartlarından olduğunu gösterdiklerini söylememek olmaz.

Destanın yüzyıllara boyun eğmediği, onun insana tesiri, onun en değerli (fenomenlerindendir) ayrıcalıklarındandır.

Destanın değeri, onun Kırgız halkının yüzyılları için alan tarihi gelişmeyi gösterdiğinde değil, her şeyden önce, onun her yüzyılda kendini yenileyen (destanı yenileyen) felsefi-psikolojik manasındadır.

Yıl değişkende, yüzyıl değişkende halk, tabii gerekçelerin (ihtiyaçların) elde bulunmasında, hayatta başlarından geçirdikleri hadiselerinde derin ve her taraftan anlamlı olmasına, edebiyat yönünden zenginliğe ihtiyaçları vardır. Bunları elbette, destandan aramışlardır. (Destan da buna cevap veriyordu.) Bundan dolayı, tarihî akıl-es ve düşünce, insanların pratik akıl ve duygusundaki ilişkiyi gösteriyor. Bir taraftan tarihî akıl-es, ikinci taraftan, manasçı yaşadığı zamandan destana yenilik katıyordu. Buna belli psikolojik fenomenler, destanı kabul etme ayrıcalıkları tesir veriyor.

Destandaki insan tiplerinin tesisi, psikolojide kurallarla açıklanıyor. Çünkü, destan-psikolojik ayrıcalıklarla, düşüncelerle, tiplerle, hayallerle dolu düşüncenin sonucu - bir hadisenin manalı taraflarını canlandıran tip, şekildir. Ama, destanın tesir verecek gücü, onun insan tipleri herkese malum şahsiyetlerin dinleyici tarafından canlanması, onun karışık psikolojik durumdan çıkmasında yol bulmasına imkan verdiğindedir. Bu imkan kendisinin, büyük bir fonksiyonu vardır Şahsiyetin, insan tipini "yeterli derecede" yaratmak yeteneğe göredir. Bu tipler, destanda, her yüzyılda eski biçimine yeni mana verir. Destan, böyle psikolojik imkanlarının kudretiyle yenileniyor, her yüzyılda, her senede. O, insan tarihiyle içiçedir, halkın yüzyıllar içindeki gelişme tecrübesini, mirasını kendi boyuna sinirip, her defasında değişiyor, zenginleşiyor. O, (destandan bahsediyor) sistematik

türde gelişmeyle insanın manevî taraftan gelişmesinde de önemli kaynak olarak geliyor. Destandaki insan tipleri, düşünceler, sanat, edebiyat - cemaata ve şahsiyete tesir vererek, onların akıl ve düşüncesini zenginleştirir. Destanda, şimdiki zamanda ilmî düşüncelerle oluşan psikolojik fenomenlerin (şahsiyetlerin) birçok türüyle karşılaşırız. Onlara halkın sosyal taraftan kendi kendine bakması, kabulü, düşüncesi, akıl-esi, hayatı, deformasyonu (yazıcılığı), yeniden doğma ve saireleri giriyor.

Böylece, bin yıllık yolu geçen, yeni bin yıllığın kapısında duran destan - tanıma ve öğrenmenin solmayacak açık sistemidir. "Manas" destanı, tarihî büyük önemi var olmakla insanın kendi kendini anlama, tanımasında mükemmel edebiyat eseri olarak yaşayacak.



## PROF. ABDÜLKADİR İNAN'IN MANAS DESTANI ÜZERİNE TAHLİLLERİ

FERHAT TAMİR\*

Prof. Abdülkadir İnan, aslen Başkurt Türklerinden olup 1889'da Başkurdistan'da Çıgay'da doğmuştur. İlk, orta ve yüksek tahsilini Başkurdistan'da yapan Abdülkadir İnan, hemşehrisi Prof. Zeki Velidî (Togan)'nin tavsiyesiyle bütün Türk boylarının folklor ve etnoğrafyası üzerine çalışmaya başlamıştır (1914). 1920'de Başkurt ülkesinin Sovyet işgaline uğraması üzerine ülkesini terk etmek zorunda kalmış, önce Türkistan'a, oradan da Hindistan yolu ile Avrupa'ya gitmiş, 1925 yılında da Türkiye'ye gelmiştir. Prof. Dr. Fuat Köprülü tarafından önce İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'ne Türkoloji asistanı olarak tâyin edilen Abdülkadir İnan, daha sonra Türk Dili Tetkik Cemiyeti (bugünkü Türk Dil Kurumu)'nde ihtisas kâtibi olarak çalışmaya başlamış (1933). 1936'da Ankara'da yeni kurulan Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne Atatürk tarafından profesör olarak tâyin edilmiştir. 1955 yılına kadar (1944'ten sonra okutman olarak) burada Doğu Türk Lehçeleri dersi veren Abdülkadir İnan, Türk Dil Kurumu'nda da baş uzman olarak çalışmıştır. 1961 yılında Türk Dil Kurumu'ndan ayrılan Abdülkadir İnan, daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Müşâvere Heyeti İlmî Eserleri Tetkik Kurulu ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde çalışmış, 1976'da Ankara'da vefat etmiştir.

Arapça, Farsça, Rusça, Almanca ve Türk lehçelerinin çoğunu bilen ve Türkoloji sahasında 300'e yakın makalesi bulunan Abdülkadir İnan, ülkemizde bil-

\* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim üyesi. Ankara, TÜRKİYE.



hassa Şamanizm ve Manas Destanı üzerindeki derin araştırma ve incelemeleri ile tanınmıştır (\*\*).

Biz bu tebliğimizde onun Manas Destanı üzerindeki tahlillerini değerlendirmek istiyoruz.

Prof. Abdülkadir İnan'a göre Kırgız Türklerinin Manas Destanı, Türk kavimlerinin kahramanlık destanları ve folklor ürünleri arasında çok önemli bir yere sahip olup, başka Türk kavimlerinde ve diğer dünya milletlerinde bu hacimde (1959 yılı bilgilerine göre 400.000 mısradan meydana gelmiştir) bir destan yoktur. O bakımdan Manas Destanı ciddi bir şekilde incelenmelidir. Ancak kendisine kadar destan üzerinde yapılmış önemli bir inceleme neşredilmemiştir.

Bu düşüncelerle O, Manas Destanı'nı incelemeye başlamış ve bu konuda çok değerli tespitlerde bulunmuştur. Abdülkadir İnan, incelemelerini esas itibarıyla Manas Destanı'nın Radloff tarafından transkripsiyonlu Kiril harfleriyle yapılan neşri üzerinde yapmış, bunun yanında Kazak Türk âlimi Şokan Velihanov'un tespit ettiği "Kökütay Han'ın Yoğu" bölümünün ve 1941'de neşredilen "Çoñ Kazat (Büyük Sefer)" bölümünün Rusça tercümelerini de görmüştür.

Abdülkadir İnan, yaptığı incelemelerde her şeyden önce Manas Destanı'nın mahiyeti ve muhtevası üzerinde durmuştur. Önce bu konudaki bazı tahlil ve değerlendirmelerini arz etmek istiyoruz.

Abdülkadir İnan'a göre Manas Destanı, yüzyıllar boyu sürüp gelen "manasçı" denilen saz şairlerinin kolektif eseridir. Her devrin "manasçı"sı bu destana kendi devrinden yahut biraz önce geçmiş devirden bazı unsurlar ilâve etmiştir. Kırgızların unuttuğu birçok ünlü "manasçı" vardır. Bunlardan birisi Keldibek adlı manasçıdır. Söylentilere göre bu manasçı 1750 yılında doğmuştur. O, Manas Destanı'nı terennüm ederken çadır sallanır, fırtına kopar, karanlıkta korkunç atlılar görünür, nal sesleri işitilmiştir. O, Manas Destanı'nı terennüm etmeye başlarsa çobanlar sürülerini bırakıp obaya dönerler, hayvanları da arkalarından Manas'ı dinlemeye gelirler, kurtlar bile sürülere dokunmazmış.

Şimdiki manasçıların ustalar silsilesi, bu büyük manasçı Keldibek'e da-

\*\* Geniş bilgi için bakınız: Doç. Dr. Hikmet TANYU, Abdülkadir İnan'ın Hayatı; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, sayfa: XV - XVIII.

yanır. Balık, Naymanbey, Tınıbek, Çüyüke adlı ünlü manasçılar, Keldibek'in öğrencileri olan manasçılar silsilesini teşkil ediyorlar. 19. yüzyılın manasçılarından Orazbakoğlu Sağınbay (1867-1930) ve Karalayoğlu Sayakbay (doğumu 1894) ün salmış manasçılardır. Karalayoğlu Sayakbay'ın rivayet ettiği Manas Destanı 400.000 mısradır; Orazbakoğlu'ndan 1922-1926 yıllarında 250.000 mısra tespit edilmiştir. Bu manasçıların söylediklerine göre Manas Destanı'nın tamamını terennüm etmek için altı aya ihtiyaç vardır.

Manas Destanı'nı tam olarak söyleyenlere "manasçı", bu destandan ancak bir bölüm söyleyenlere "ırcı" denir. Manasçı ve ırcılar, Manas'ı ve diğer destanları söylerken "komuz (kobuz)" veya "kıyak" adı verilen sazçı çaralarlar.<sup>1</sup>

Manas Destanı'nda muhtelif kültür tabakaları görülmektedir. Bunun sebebi, Manas Destanı'nın en eski devirlerden beri Kırgızlarla beraber yaşamış olmasıdır. 19. asra kadar da tespit edilmemiştir. Bundan dolayıdır ki tabakalaşma bakımından diğer millî destan ve hikâyelerimizden daha karışıktır. Çünkü bu destanı meydana getiren Kırgız Türklerinin yaşayış tarzları da normal seyrini takip etmemiş, bir devirde şehir ve ziraat hayatına geçerlerken daha sonra göçebe ve avcılık hayatına doğru gerilemişlerdir. VIII. asırda yüksek bir kültüre (mâbetlere, yazıya, ziraat ve şehir hayatına) mâlik olan Kırgızlar, IX. asırda göçebe ordular halinde görülmüşlerdir. Aynı devirde çeşitli yabancı kültürlerin tesiri altına da girmişlerdir: Bir taraftan Çin, Hind, Tibet kültürleri, diğer taraftan İran-İslâm kültürü, son asırlarda ise Avrupa-Rus kültürü. Manas Destanı, bütün bu kültürlerden etkilenmiştir.<sup>2</sup>

Abdülkadir İnan'a göre bugün elimizde bulunan Manas Destanı'nda anlatılan savaşlar, asıl destandaki olaylardan çok, 16-17. yüzyıllarda cereyan eden Kırgız-Kalmuk savaşları, belki daha çok Orta-Asya ve Doğu Avrupa Türk boylarının putperest Kalmuk ve Çinlilerle yaptıkları savaşlardır. Kalmuk (Kalmak) istilâsı, bütün Nogay, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Özbek destanlarında anlatılan eski savaşlara ait hâtıraları unutturmuştur. Bu savaşlarda Nogaylı boylardan olan alplar unutulmaz kahramanlıklar göstermiş olacaklar ki destanlardaki efsanevî alplar dahi Nogaylı sayılmaktadır. Nitekim Manas Destanı'nın baş kahramanı da Nogaylıdır. Bu durum destanda "Sarı Nogay er Manas" mısraı ile dile getirilmektedir. Eski destanlarda anlatılan savaşların ve düşmanların yerlerine XVI. yüzyıldan sonraki Kalmuk-Oyrat savaşları geçtiği gibi, destanlardaki inanç ve âdetlerin yer-

1 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, sayfa: 131 (Manas Destanı Üzerine Notlar):

2 A.g.e., sayfa: 130-131 ("Manas Destanı Üzerine Notlar.")



lerini de Müslümanlıktan gelen bazı efsane ve menkıbeler almıştır. Bununla beraber bu destanlarda eski destanların kahramanları, inançları ve motifleri de muhafaza edilmiştir.<sup>3</sup>

Abdülkadir İnan'a göre Manas Destanı'ndaki yeni ve eski unsurları ayırmak kolaydır. Meselâ kahramanların karargâhlarında bile çay ve semaver bulunması, birçok mısırda "mıltık (tüfek)" sözünün geçmesi, Kur'an, namaz, hac, Mekke, Medine ve kitaplardan bahsedilmesi bunlardandır.<sup>4</sup>

Manas Destanı'ndaki en eski unsurlar ise, evlenmeleri tasvir eden epizotlardır. Bu epizotlardan anlaşıldığına göre Manas Destanı'nın kahramanları hep çapulla elde ettikleri kızlarla evlenirler. Manas da Kayıb'ın kızı Kara Börk ve Şoruk'un kızı Akılay ile böyle evlenmiş, daha sonra babasının rızasıyla da evlenmek istemiştir. Bu durum bize ekzogaminin ilk devirlerini, yani dışardan kız kaçırarak evlenme devrini anlatır.<sup>5</sup>

Temir Han'ın kızı Kanikey'in düğününü tasvir eden epizot da eski unsurlardandır. Bu epizottaki düğün tasviri, tarihî devirlerdeki düğünlerimize benzemez.<sup>6</sup>

Manas'ın defin merâsimi de eski unsurlardandır. Bu merâsim İslâm devrindeki defin merâsimlerine benzemiyor. Bu merâsim destanda şöyle anlatılır: "Manas öldü. Ak saray ve Gök saray yaptırıldı. Dokuz gün yattı, doksân kısırak kesildi. Altı gün yattı, altmış kısırak kesildi. Çam ağacından kalın tabut yapıldı. İçerisini altın dışarısını gümüşle süslediler." Çokan Velihanoğlu'nun tespitine göre "Manas'ı kızıyla yıkadılar, kılıçla temizlediler." Bu defin şekli en eski devirlerdeki Türk defin merâsimlerinin bir kalıntısıdır. Manas'ın tabutu da son senelerde Altay'da yapılan Pazırık kazısında ortaya çıkarılan mezarda bulunan tabutu andırmaktadır.<sup>7</sup>

Manas Destanı'ndaki eski unsurlardan bir diğeri de Oğuz Destanı'nda görüldüğümüz oğul ve baba mücadelesidir. Manas Destanı'nda bu motif Kalmuk hanı Karahan ile oğlu Almanbet epizodunda geçer. Tıpkı Oğuz Destanı'nda olduğu gibi Karahan kâfir, oğlu Almanbet müslümandır. Bu motif eski medeniyetle yeni medeniyet mücadelesinin bir hâtası olsa gerektir.<sup>8</sup>

3 A.g.e., sayfa : 161 ("Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar").

4 A.g.e., sayfa : 161-162 ("Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar").

5 (6), (7), (8) A.g.e., sayfa : 162-163-164 ("Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar").

Abdülkadir İnan'a göre Manas Destanı, milli destanlarımız içinde mitolojik unsurları az olan bir destandır. O bakımdan Manas Destanı'nın kahramanları, Dede Korkut Hikâyeleri'nin kahramanlarına benzer. Bununla beraber destanda eski mitolojik unsurlar da vardır. Meselâ, Manas beşikte iken konuşmuş, bir defa ölüp dirilmiştir. Atı, av köpeği ve av kuşu Manas'ın mezarını beklemişler ve insan gibi konuşmuşlardır. Bu epizotla, destan, galiba insanların nankörlüğünü tebarüz ettirmek istemektedir.<sup>9</sup>

Manas Destanı kahramanlarının coğrafi görüş ufukları çok geniştir. Pekin şehrinde Kırım'a, Orhon ırmağından Rum ülkesine, Hint ülkesinden Kuzey Buz Denizi kıyılarındaki "it ili" yurduna kadar uzanan saha, bu destandaki alpların do-laştıkları, at oynattıkları yerlerdir.<sup>10</sup>

Abdülkadir İnan, Manas Destanı'nın Sovyetler Birliği zamanındaki macerasını da takip etmiş ve gerekli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre son yıllarda (1959'dan önceki yıllarda) çok emek harcanmasına rağmen önemli bir metin yayınlanmış değildir. Meselâ "Büyük Sefer (Çoñ Kazat)" bölümünün Rusça tercümesi iki defa basıldığı halde asıl Kırgızca metnin ne zaman yayınlanacağı hakkında bilgi verilmemektedir. 1924'lerde Manas Destanı'nın yayınlanması meselesi, Türkistan gazetelerinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Rusça çıkan gazeteler "Manas Destanı'nın yerlilerde milliyetçiliği kuvvetlendireceğini, pantürkizm ülküsüne hizmet edeceğini" ısrarla iddia ederek basılmasına karşı çıkmışlardır. Komünist Partisinin yayın organı olan "Türkestanskaya Pravda" gazetesi, bu destan hakkındaki parti görüşünü açıklayan bir makalesini şu cümlelerle bitirmiştir: "Manas Destanı ilim bakımından çok değerli bir eser olmakla beraber, Kırgızların ve başka Türk kavimlerinin kültür bakımından gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Bundan dolayıdır ki biz bu destana karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız." (1924, sayı: 23) Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1954 bas-kısındaki Manas maddesinde de şöyle denilmektedir: "Manas'ın Sagımbay Oraz-bakov, Balış Sazanov ve Tuguluk Molda rivayetleri panislâmizm ve pantürkizm öğeleriyle dolmuş ve destan üzerinde sahtekârlık yapılmıştır."

Manas metinlerinin şimdiye kadar yayınlanmamasının başlıca sebebi, işte bu "panislâmizm ve pantürkizm" korkusu olsa gerektir. Rus siyaset adamlarının bu

9 A.g.e., sayfa : 120 ("Manas"da İdeoloji ve Kahramanlar").

10 A.g.e., sayfa : 151 ("Manas Destanı Üzerine Notlar").



görüşleri, hiçbir esâsa dayanmayan boş siyasî vehimlerden ibarettir. Çünkü eski zamanda tespit edilip kitap halinde dondurulmamış olan destanlar, halkla beraber yaşadıkları için halkın her devirdeki fikir, ülkü, sevinç ve ıstıraplarını aksettirirler. Manas da böyle yaşayan bir destan olduğu için Kırgızların eski devirlere ait hâtıralarını aksettirdiği gibi, XVIII-XIX. yüzyıllarda İslâmiyet'in Kırgızlar arasında sağlam şekilde yerleşmesi sebebiyle İslâm öğelerini de içine almıştır. Kaldı ki Manas Destanı'nın şimdiye kadar yayınlanan bölümlerindeki İslâm öğeleri, Finlilerin "Kalevala" destanındaki Hristiyanlık öğelerinden daha azdır.<sup>11</sup>

Sıraladığımız bu değerlendirmeler gösteriyor ki, Abdülkadir İnan Bey, Manas Destanı'nı bütün yönleriyle incelemeye çalışmış, bugünkü araştırmalara ışık tutacak çok önemli tahlil ve açıklamalar yapmıştır.

Abdülkadir İnan, Manas Destanı'nı Türk millî kültürünün en önemli hazinelerinden biri olarak görmüş ve Türklük konusunda yaptığı araştırmalarda onu bir kaynak olarak kullanmıştır. Bu değerlendirmeleriyle ilgili birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz:

Abdülkadir İnan, Kazak Türklerindeki "uran"ı anlatırken "At yarışlarında biniciler kendi kabilelerinin uranını çağırırlar." açıklaması için Manas Destanı'nı dip notta kaynak olarak verir. Bu dip not açıklaması şöyledir :

"8 At yarışlarında binicilerin uran çağırışı Manas Destanı'nda tasvir edilmiştir:

"Bir at "Kangay!" diye bağırıyor, bir at "Altay" diye çıkırıyor... Bir at "Oyrat!", bir at da "Kırgız!" diye uranını bildiriyor. Hâlâ "Alaç"ı çağırın görünüyor..."<sup>12</sup>

Dede Korkut Kitabı hakkında bilgi veren bir yazısında şu açıklamalarda bulunur :

"Kırgızların kavmî destanı olan meşhur "Manas"da Korkut namına tesadüf ettiğimiz gibi, Kitab-ı Dede Korkut'ta olan unsurları da görüyoruz:

Su (Sırderya) ayağındaki Korkut'tan (gelerek)

Mergilân (şehrini) basu diyor.

Buradaki "su ayağı Korkut" sözü ile Sır Derya'nın Aral'a döküldüğü yere yakın mesâfedeki Korkut Ata kabri ve Aral civarı kastedilmiştir.

Dede Korkut Kitabı'nda ismi tekrar tekrar zikredilen "Kadılık (Kazılık) Dağı'nı, biz Manas Destanı'nda da görüyoruz :

Dört göl (denilen yerden) kalkarak göç etti  
Kazılık (denilen yerin) vâdisine  
Köre Boz (denilen yerin) vâdisine  
Kahraman Manas vardı, diyor."

Dede Korkut Kitabı'ndaki "Tepe gibi et yığdı, göl gibi kırmızı sağdırdı." ifadeleri Manas Destanı'nda da yer alır :

Yetmiş "celi" bin kulun  
Yana yana bağlayıverdi diyor,  
Tepe gibi et yığdı diyor  
Göl gibi kırmızı "çık" (cacık kırmızı) hazırladı diyor."<sup>13</sup>

Eski Türklerde teslim ve itaat sembollerini anlatırken bunlardan birinin "boynuna kuşak asıp yalvarmak" olduğunu söyleyip Manas Destanı'ndan şu örneği verir:

"Manas Destanında bir kahramanın "boynuna kuşak koyup" beyine yalvardığı tasvir ediliyor: "Kaplan doğmuş delinin açtığı yaman geldi. Yanındaki kırk arkadaşı sızlanarak kalkıverdiler, sakalları darmadağın oluverdi. Almanbet boynuna kuşa (boto=futa) asıp yalvardı."<sup>14</sup>

11 A.g.e., sayfa : 171 ("Kitab-ı Dede Korkut Hakkında").

14. A.g.e., sayfa 332 ("Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri").

11 A.g.e., sayfa : 128 ("Manas Destanı Üzerine Notlar").

12 A.g.e., sayfa : 283 ("Kazak-Kırgızlar'da "Yeğenlik Hakkı" ve "Konuk Aşısı" Meseleleri").



## ÇORA BATIR DESTANI'NIN KIRIM VARYANTLARI İLE MANAS DESTANI ARASINDAKİ BENZERLİKLER

GÜZİN TURAL\*

Çora Batır Destanı, Türk-Tatar edebiyat ve destanlarının mühim eserlerinden biridir. XVI. asırda Rus baskısının kuvvetli olarak hissedildiği Kazan Hanlığı sahasında teşekkül etmiştir. Daha sonra, bütün Kuzey Türkleri arasında yayılmıştır. Destanımız, Kırım'dan Altaylara, İşim Irmağı'ndan Amu-Derya kıyılarına kadar olan geniş sahada yaşayan Türk boylarının müşterek kültür unsurlarından biri olmuştur. Çora Batır Destanı, Rus istilasının başladığı dönemde, o bölgede yaşayan Tatar Türkleri için Rus baskısına bir manevî güç, zırh ve kalkan olmuştur.

Bugün yukarıda söylediğimiz sahadan başka, Kırım, Kazan Tatar Türkleri'nin yerleştiği bölgelerde de halen söylenmektedir. Bu meyanda, Türkiye'ye yerleşen Kırım Türkleri arasında da yaşamaktadır.<sup>1</sup>

Çora Batır Destanı'nda geçen olaylar, Kazan Hanlığı'nın son yıllarında yaşanmıştır. Destanda Çora Batır ve Kazan halkının Ruslar'a karşı verdikleri mücadeleler anlatılır. Destanımız tarihî olaylarla karşılaştırıldığında, hakikî hadiselerin daha sonra halk tarafından destanlaştırılmış şekli olduğu ortaya çıkar. Gerçekte, Çora Narikov, vatanperver Safa Giray tarafından hainlerle birlikte olduğu için idam ettirilmiştir. Çora Batır'ın tarihî şahsiyeti ile destanî şahsiyeti birbirine uymamaktadır. Buna rağmen, Çora Batır, yalnız halk kitlesi için değil, münevverler için de vatanperverliğin ideal bir tipi olarak telâkki edilmiştir. Bilhassa Kırım gençliği, Çora Batır'ı istiklâl devrinin büyük kahramanı olarak terennüm etmektedir.

\* Yard. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Beşevler, Ankara, TÜRKİYE.

<sup>1</sup> Zühal Yüksel, Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı, Ankara, 1989, s. 97.



Çora Batır Destanı'nın muhtelif rivayetleri vardır. Bu rivayetleri üç bölümde toplamak mümkündür.<sup>2</sup>

1 - Kırım Rivayetleri

2 - Kazak-Kırgız Rivayetleri

3 - Başkurt Rivayetleri

Çora Batır Destanı'nın Kırım Rivayetleri, Karasu-Bazar, Büyük Hocalar, Bahçesaray ve Nogay Rivayeti olmak üzere dört tanedir. Bu rivayetlerden en zengin olanı Karasu-Bazar Rivayetidir. Biz bu çalışmamızda esas olarak Büyük Hocalar ve Karasu-Bazar Rivayetlerinden faydalandık. Bu varyantlar, Wilhelm Radlovv'un kısaca "Proben" diye tanınan on ciltlik külliyatının VII. cildinde yer almaktadır.<sup>3</sup> Çora Batır'ın ölümünde farklılık göstermesi bakımından bir motifte de Zühâl Yüksel'in, Türkiye'de yaşayan Kırım Türkleri arasında yaptığı derlemeleri içine alan eserinden faydalandık.

Çora Batır Destanı'nın Tatar Türkleri arasındaki önemi ile Kırgız Türkleri'nin Manas Destanı'na verdikleri önem ve bu destanların halk arasında bıraktıkları izler, hemen hemen aynıdır. Bu benzerlik, sadece destanın chemmiyeti açısından değildir. Her iki destanda da benzer motifler, epizotlar ve ifadeler bulunmaktadır. Bu çalışmada, Manas Destanı'ndan vereceğimiz örneklerde, Manas Destanı'nın Naciye Yıldız tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılarak incelenen doktora tezindeki metninden faydalandık.<sup>4</sup> Bu metin, Radlovv'un Proben külliyatının V. cildinde yer almaktadır.

Bu iki destanda tespit ettiğimiz benzerlikleri şu maddeler altında toplamak mümkündür;

1 - İfade benzerlikleri :

Manas Destanı'nda yer alan

"Dört but, sana dört gün azıktır,

Dört butu kızartıp

<sup>2</sup> Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, s. 78-79.

<sup>3</sup> W. Radlovv, Proben der Volksliteratur der Nördlichen Türkischen Stämme, St. Petersburg, 1896, C. VII, s. 122-132, 167-183.

<sup>4</sup> Naciye Yıldız, Manas Destanı (Wilhelm Radlovv), Kırgız Kültürü ile İlgili Tesbit ve Tahliller (Basılmamış Doktora tezi), Ankara, 1994.

Yiyip git, a Kökçö,

.....

Dört bacağının dört derisi,

Bir ayağına çariktır.

.....

Kök Ala'nın dışı tüy içi pislik,

Helâl ölse bir kazan et,

Haram ölse, it ile kuşa yem.<sup>5</sup>

mısralarındaki ifade ile Çora Batır Destanı'ndaki,

"Atını vursam yazıktır,

Kırk yiğide azıktır"<sup>6</sup>

mısralarındaki ifade, atın ölümünden sonraki değeri bakımından benzerlik göstermektedir.

Manas'ın zırhından, destan daima,

"Ak küböyö ok geçmez"<sup>7</sup>

diye bahsedildiği gibi, Çora Batır'da zırhından

"Ok batmayan kübem"<sup>8</sup>

diye bahsetmektedir.

Her iki destanımızda saldırıdan sonra düşmanın dağılması,

"Börü değmiş koyun gibi"<sup>9</sup>

Manas Destanı'nda,

"Börü deymiş koyunlar gibi,

Bölük borchuk edip girdi diyor."

Kalıp sözü ile ifade edilmektedir. Çora Batır Destanı'nda bu kalıp söz,

"Ali Bey" in...

Yanındaki kırk nöbetçi

Börü değmiş koyun gibi yaptı, diyor."

<sup>5</sup> N. Yıldız, a.g.t., s. 894-895.

<sup>6</sup> Karasu-Bazar, s. 177.

<sup>7</sup> N. Yıldız, a.g.t., 886.

<sup>8</sup> Karasu, Bazar, s. 190.

<sup>9</sup> N. Yıldız, a.g.t., s. 1156. Büyük Hocalar, s. 127, 130.



ve

"Şu görünen Moskova'yı  
Börü değmiş koyun gibi  
Bölük borchük edeyim"

şeklinde kullanılmaktadır.

Pek çok destanımızda, sabah vaktinin ifadesi olarak kullanılagelen kalıp söz de, Manas Destanı'nda ve Çora Batır Destanı'nda kullanılmaktadır;

"Tan yeri attıktan sonra"<sup>10</sup>

mısraı, bu kalıbın Manas Destanı'nda kullanılan şekline örnektir. Aynı kalıp, Çora Batır Destanı'nda

"Tan yerinden attı, diyor"<sup>11</sup>

şeklinde kullanılmaktadır.

Göçebe hayatın vazgeçilmez unsuru olan atların koşusuna bağlı olarak, aralarında bıraktıkları toz ise, Manas Destanı'nda,

"Arkasından baksa,

Kırk kişinin tozu var."<sup>12</sup>

mısralarıyla, Çora Batır Destanı'nda da,

"Yel-yetmez'e bindi, diyor,  
Rüzgâr gibi koşarak gitti, diyor,  
Ali Bey onu gördü, diyor,  
Ali söyledi yiğitlerine:  
"Bekleyiniz yiğitler!  
Bir küçük kara bulut çıkıyor,  
Kara bulutun altında  
Pek yaman toz çıkıyor  
Bu toz içinde görünen  
Nerik oğlu Çora'dır."<sup>13</sup>

10 N. Yıldız, a.g.t., s. 1014.

11. Karasu-Bazar, s. 175.

12. N. Yıldız, s. 990.

13. Büyük Hocalar, s. 126.

mısralarıyla dile getirilmekte ve her ikisinde de, iyi koşan atın ardında bir toz bulutu bıraktığı ifade edilmektedir.

2 - Doğumun azatla kutlanması;

Çora Batır Destanı'nda, Çora Batır doğduğunda geleneğe göre yerine getirilen ritüeller şu şekilde belirtilmektedir;

"Adını Çora koydu, diyor,  
Kapısındaki yiğidini azad etti, diyor."<sup>14</sup>

Manas Destanı'nda da, Manas'ın ölümünden sonra dirilmesi, yani tekrar dünyaya gelişi mümkün olursa, Cakıp Han'ın, benzer bir ritüeli yerine getirmek üzere adak adadığını şu mısralarda görmekteyiz;

"Ey Huda! Ey Kocam!  
Horosan kılıcı kında olsa,  
Ak Kula ile Ak Sungur,  
Manas'ın dirilmesi gerçek olsa,  
Koyundan dokuz alayım!  
Öküzden dokuz alayım!  
Deveden dokuz alayım!  
Kırk çoranın başını sayıp, bir dokuzu,  
Dilek kıl! deyip azad edeyim!"<sup>15</sup>

Eski Türk inanç sisteminden buraya yansıdığını gördüğümüz bu pratik ile ilgili olarak Abdülkadir İnan<sup>16</sup> ve İbrahim Kafesoğlu<sup>17</sup> tarafından değerlendirilmeleri, şu şekilde özetleyebiliriz: "Türk kültürünün takip edebildiğimiz safhaları boyunca, doğumların kutlanması insan veya hayvanların hastalıklardan korunması ya da kurtulması, başa gelebilecek felâketlerin savulması sonunda, Tanrı'yı veya ruhları memnûn etmek için çeşitli kurbanlar sunulmaktadır. Bu kurbanlar kanlı veya kansız kurban olabilmektedir. Köle veya hayvan azad etmek, saç saçmak, nezirler kansız kurbanlar arasında sayılabilir." Bu bilgiler ışığında, hem Manas Destanı'nda hem Çora Batır Destanı'nda doğumun kansız kurban ile kutlandığını, bunun da eski Türk inanç sisteminden itibaren Türk kültür bütünlüğünü gösteren bir unsur olarak yerine getirilegeldiğini söyleyebiliriz.

14 Karasu-Bazar, s. 170.

15 N. Yıldız, a.g.t., s. 195.

16 Abdülkadir İnan, Tarih ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1986.

17 İbrahim Kafesoğlu, Eski Tür Dini.



## 3 - Kadının erkeği uyarması;

Manas Destanı'nda kadın kahramanların ileri görüşlü oldukları, rüya yorumlarına dayanarak veya kehanet yoluyla, eşleri durumunda olan kahramanları zaman zaman uyardıklarını görmekteyiz. Manas'ın hem geleneğe göre evlendiği Kanıkey, hem de ganimet olarak aldığı Akılay, Manas'ı sefere gitmemesi için uyarırlar:

"Yirmi beş yaşın kaplan yılında, töröm,  
Onu bu yıl doldurdun, töröm,  
Ere uğursuz yıl idi, töröm",  
Alıkoysa Manas'ı,  
Bırak! Bırak! dese uyduğu yok,  
Kanıkey'in sözünü tuttuğu yok,  
Manas'ın hiddeti yaman geldi,  
On iki kayıştan örülmüş kamçı,  
Vursa kulağı sağır eder,  
Çekip salladı Kanıkey'e,  
İpekten yapılmış gömleği,  
Dikiş yerinden sökülüp  
İnci ile mercanı,  
Yol üstüne dökülüyordu.  
Han balası Kanıkey  
Kars kars gülüyordu;  
"Hiddetini basa gör töröm!  
Aklına düşe gör töröm!  
Vardığın düşmanı basım dön töröm!  
Baht alıp oradan dön töröm!  
Koşuşunda yolun açılsın töröm!  
Yoldaşın Hızır olsun töröm!"<sup>18</sup>

Bu mısralarda, Manas, eşi Kanıkey'in sözünü dinlememekte, hatta onu yoldan çevirmek istediği için döverek cezalandırmaktadır. Asil kadın Kanıkey, bu davranış sonunda, kocasına beddua etmemekte, anlayışlı davranarak eşi için dua etmektedir. Aynı davranışla asil olmayan kadın Akılay karşılaştığında Kanıkey'in

aksi bir davranışla, Manas'a beddua etmektedir ve Manas da kendisine akıllı kadın Kanıkey'in bile sözünü dinlemediğini onu hiç dinlemeyeceğini söyleyerek hakaret etmektedir. Bozkır kültüründe, kahramanın kendisine güveni sonucu, uyarılara kulak asmaması, Çora Batır Destanı'nda da karşımıza çıkarak; bu kültürün ortak bir unsurunun destana yansımısını oluşturmaktadır; Çora Batır Destanı'nda, "Nerik döndü, eve geldi. "Mengli Silu, yola azık hazırla" dedi, diyor. "Sen nereye gidiyorsun?" dedi Mengli Silu. "Han efendi bana ferman verdi, filan hana gidiyorum" dedi. Mengli Silu söyledi: "Nerik, sana bir şey söyleyeyim, kızma" dedi. "İyi lakırdı olursa kızmam" dedi. Mengli Silu söyledi: "Söyleyeceğim kötü." "Kötü olsa da söyle" dedi Nerik. "Bu hanın niyeti kötü: Sen gidince o bana gelecek." Nerik kızdı: "Han onu yapmaz" dedi. "Sen kendin hanı çok sevdin". "Öyleyse Nerik, bu gece dön, gel, bakalım" dedi. Nerik söyledi: "Kadının aklıyla dönmem"<sup>19</sup> dedi. Bu sözler, destan kahramanının kadına bakış tarzındaki benzerliği ortaya koymaktadır.

## 4 - Her iki destanda da kötü kahramanın benli olması;

Türk isim verme geleneğinde, çocuklara isim verilirken göz önünde bulundurulacak noktalardan birisi de çocuğun vücut özelliği taşıdığı bir işarettir. Taşıdığı benden dolayı Manas Destanı'nda, ikinci derecedeki kahramanlardan biri, Mengdi Bay ismini almıştır. Mengdi Bay, yani Benli Bey,

"O kuşak bağlayıp belinde,  
O Temir Han'ın ilinde,  
Temir Han'ın dilini söyleyip dururdu,  
O akan suyu süzer,  
Temir Han'ın verdiği törölüğü,  
Vermediğinde bozar,  
Kır sakallı Mengdi Bay,  
Fesat doğmuş kişi idi."<sup>20</sup>

mısralarıyla tanıtılmaktadır.

Çora Batır Destanı'nda yer alan kötü kahramanlardan Ali Bey de şu mısralarda tanıtılmaktadır;

19 Karasu-Bazar, s. 169.

20. N. Yıldız, a.g.t., s. 121.



"Aktaşlı Ali Bey  
Sırtında benli bey,  
Düşman görünce deli bey,  
Beylerce mâlûm olan bey,  
Ak koçkar gibi tüylü bey  
Alacağını alıp çıktı, diyor."<sup>21</sup>

Her iki destanda da kötü kahramanın benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

5. Her iki destanda da Kanikey isminin yer alması:

Manas Destanı'nda, Manas'ın geleneğe göre evlendiği eşinin ismi ile Çora Batır'ın kız kardeşinin isimleri aynıdır. Manas Destanı'nda Manas'a denk kızın kim olduğunu, Cakıp Han'ı ağırlayan koyun çobanından şu şekilde öğrenmekteyiz:

"Kızın kim olduğunu biliyorum,  
Temir Han'ın kızı Kanikey,  
Manas'a denk kız idi,  
Saz gibi salınan,  
Bakır muzrak gibi kıvrak,  
Altından küpe takardı,  
Kayın atası Cakıp Han'a yakıştırdı,  
İyi gelin olurdu.  
Gümüşten küpe takardı,  
Kayın Ana Bağdı Döölöt Baybiçe,  
Baybiçeye yakıştırdı,  
İyi gelin olurdu."<sup>22</sup>

Bu örneğimizde yer alan han balası Kanikey ile isim benzerliği taşıyan Çora Batır'ın kız kardeşi Kanikey Aru, aynı zamanda, benzer vasıflara da sahiptirler.

"Dar karında beraber yattığım,  
Çekip bir memeden emdiğim,  
Aykaşık beşik koyduran,

21 Karasu-Bazar, s. 172.  
22. N. Yıldız, 314-315.

Parmağı bakır gibi kıvrak,  
Gülümseyerek konuşan,  
Yurut balası Kanikey Aru kardeşine  
Kötü kollar kattı, diyor."<sup>23</sup>

6 - Atın verilmediği takdirde düşmanlık sebebi olması:

Manas Destanı'nda Kalmuk Prensi olan Alman Bet Kökçö'ye gelerek Müslüman olmaktadır. Babasını ve annesini de İslâmiyet'e davet edip reddedilince, yurdunu tamamen terk eder ve Kökçö'nün yanında yer alır. Onun bütün yurdunu zenginleştirir. Kökçö'nün gözünde apayrı bir yer kazanır. Alman Bet'i kıskanan Kökçö'nün kardeşleri ve yiğitleri Alman Bet ile Kökçö'nün eşlerinden Ak Erkeç arasında ilişki olduğu yolunda iftira atarlar. Bunun üzerine Kökçö, Alman Bet'e at, elbise, silah ne isterse alıp gitmesini söyler yani onu kovar. Bu davranış üzerine Alman Bet'in cevabı şudur;

"Tekçe'nin altın bilekli,  
Altın bilekli bakır tırnaklı  
Gök Ala'nı ver bineyim"<sup>24</sup>

Gök Ala, Kökçö'nün en kıymetli atıdır. Kökçö,

"Ey uzaklardan gelip de  
Kırk yiğitten üstün olan,  
Huda'ya çok kurban kılmuş gibi gururlanıp  
Törö ile kendini denk sayan,  
Gök Ala'yı bu istiyor,  
Atın arkasını sana kim verir?  
Sarı Ala'yı bu istiyor,  
Budunu sana kim verir?  
Başına kamçı vurun,  
Yakasını toplayın!  
Çık deyince it bile gider,  
Alman Bet Kalmuk niye gitmiyor?"<sup>25</sup>

23. Karasu-Bazar, s. 173.  
24. N. Yıldız, s. 855.  
25. N. Yıldız, s. 586.



Bu sözler üzerine, Alman Bet, Kökçö'nün yanından ayrılarak Manas'a gider ve Manas, bu olaydan dolayı, Kökçö ile savaşır.

Aynı epizot, Çora Batır Destanı'nda da yer almaktadır. Hanın adamı Ali Bey, Çora Batır'ın babası Nerik'in evini basarak zulmeder ve Çora Batır'ın kıymetli atı Ker-Toru'yu da ister.

"Sabah erkenden  
At isteyip durdu artık,  
Yel Yetmez'i verdik binmedi,  
Yılkı Aydar'ı verdik, binmedi,  
Tauk Boz'u verdik binmedi,  
Azı dişi sarmısak gibi,  
Deri gibi göz kapaklı,  
Köstebek gibi tırnaklı,  
Sağrı tepe gibi, diyor,  
Kadeh ile su verdiğin  
Elinin ayasıyla okşadığın  
Ker Toru'yu çekip bindi diyor."<sup>26</sup>

Bu sözleri işiten Çora Batır, Ali Bey'in peşine takılır, onu yakalayınca karşılıklı atışır:

"Çora Batır gelince,  
Ali Bey dolanıp söyledi diyor,  
"Söyle kardeşim, söyle kardeşim!  
Atının başını çek kardeşim!  
At sahibi sen isen,  
Atını al da dön kardeşim!"  
Sonra Çora Batır söylüyor:  
"Söyleyemem ağam söyleyemem," diyor,  
"Atının başını çekmem" diyor,  
"At sahibi isem  
Atı alan sensen  
Öcünü almadan dönmem" diyor<sup>27</sup>

26 Büyük Hocalar, s. 125.  
27 Büyük Hocalar, s. 127.

Bundan sonra, Çora Batır,

"Ali Bey'i öldürüp

.....

Ker Toru'yu alıp döndü diyor."<sup>28</sup>

İki örneğimizde de, atın kavga sebebi olması, atı alan ile vermek istemeyen kahramanların karşılıklı atışmaları ve sonunda kahramanlardan birinin bu at yüzünden öldürülmesi arasındaki benzerlikler açıktır.

7 - Kahramanların normal süreden daha uzun zaman anne karnında kalmaları:

Manas Destanı'nda Manas'ın oğlu Semetey, on ayda dünyaya gelmektedir;

"Kanıkey on ayları bittiğinde  
Altın çatallı, bakır değneği  
Kanıkey salladı,  
Balanın sesi bark etti."<sup>29</sup>

Semetey'in oğlu Seytek ise,

"Aydan aydan ay geçip,  
Ay on iki, yıl oldu,  
Günden günden gün geçip,  
Gün, on iki ay, yıl oldu,  
Ay Çörök erkek çocuk doğurmuş değil mi?"<sup>30</sup>

mısralarında görüldüğü gibi, on iki ayda dünyaya gelmektedir. Kahramanların on veya on iki ayda dünyaya gelmeleri ile ilgili olarak, Manas Destanı'nda şu ifadeye de rastlamaktayız.

Alman Bet annesine,

"On iki aylar götüren  
Omurganı sızlattım,  
Dar kursağını gevşettim,  
Taş memeni boşalttım"<sup>31</sup>

28 Büyük Hocalar, s. 127.  
29. N. Yıldız, a.g.t., s. 292.  
30. N. Yıldız, a.g.t., s. 292.  
31. N. Yıldız, a.g.t., s. 292.



diye hitap etmektedir. Kahramanın diğer çocuklardan daha uzun zaman sonra dünyaya gelerek daha doğmadan evvel farklı özelliklere sahip olduğunun ifadesine Çora Batır Destanı'nda rastlanmaktadır;

"Çora söyledi annesine:  
"Al artık anam! Al artık!  
Sağlıkla kal artık!  
On ay beni karnında taşıdın,  
On ay beni emzirdin,  
Halkalı beşik yaptırdın,  
Tan uykusunu dört böldün,  
Bağrına sinmişim ay anam!  
Çekip meme emmişim,  
Bugünümü görsene!  
Emdiğim sütünü helâl etsene!"<sup>32</sup>

Bu örnekler, bize kahramanların doğumunun, önemle üzerinde durulan bir olay olduğunu göstermekte ve Türk kültüründe, çocuğa bilhassa erkek çocuğa verilen önemi ortaya koymaktadır. Her iki destanımızda da, kız çocukların doğumları işlenmemektedir.

#### 8 - Rüya

Manas Destanı'nda rüya motifi, geleceği belirleyen önemli bir unsur olarak defalarca işlenmektedir. Bu rüyalar, bazan kahramanın kendisi tarafından yorumlanmakta, bazan da bir toy düzenlenerek yorumlanması istenmektedir. At, kuş, tazi, ağaç, beklenen bir kişinin gelişi, ay doğması, gün doğması, ege, denizin çalkalanması, kavak ağacının sallanması, ateş, Manas Destanı'nda Manas'ın, Kanikey'in, Alman Bet'in, Ay Çörök'ün rüyada gördüğü unsurlardır. Bu unsurlardan rüyada ateş görme, her iki destanımızda da ortak bir özellik olarak yer almaktadır. Bunu Manas Destanı'nda şu mısralarda tespit etmek mümkündür;

"Çakıp'ın oğlu Er Manas  
O gece düş gördü,  
Ateş etrafında şiş gördü."<sup>33</sup>

Bu rüyanın yorumu ile ilgili düşünceler ise şunlardır;

"Töröm Manas bu gecede  
Ateş etrafında şiş görmüş,  
Gayet iyi düş görmüş,  
Eti hazırlaya dursun! dedi,  
Kıvızı hazırlaya dursun! dedi,  
Düş yoran kişiye vereceğim! dedi,  
Düşümü iyi yorarsa,  
Yularından çözmeyp mal vereyim,  
Bohçadan seçmeyp don vereyim,  
Düşümü bozuk yorarsa  
Oğlu gidecek Urum'a,  
Kızı gidecek Kırım'a."<sup>34</sup>

Rüya yorumu ile ilgili bu tehditkâr ifade, düş yorumunun kahramanın hayatında ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Çora Batır Destanı'nda da rüyada ateş görme motifinin yer aldığını, şu mısralarda tesbit etmekteyiz: "Mengli Silu-Aru bir rüya gördü. Sonra kocası Nerik'e söyledi: "Ben bir rüya gördüm. Sonu hayrolsun!" dedi. Nerik: "Söyle!." dedi. Karısı söyledi: "İki ayağımın arasından bir ateş çıktı. Bir ucu gökte, bir ucu yerde oldu. Kurşunla vurdular sönmedi, taşla vurdular sönmedi, her ne yaptılarsa söndüremediler. Gökten bir kara bulut çıktı. O, yağmur olup yağdı, bu ateşi o yağmur söndürdü. Kendi rüyamı kendim Nerik sana yorumlayayım!" dedi. Mengli Silu. "Ben bir erkek evlât doğuracağım. Gayet er olacak, ferişte olacak, ona hiçbir kötülük gelmeyecek. Onun eceli sudan olacak," dedi."<sup>35</sup>

Rüya motifindeki dikkat çekici benzerlikler arasında, Manas Destanı'nda daha çok kadınların rüya görmesi, kadınların gördükleri rüyayı kendilerinin yorumlamaları da yer almaktadır. Bir başka benzerlik de Çora Batır Destanı'ndan verdiğimiz örnekte görüldüğü gibi rüyanın çocuk sahibi olunacağı şeklinde yorumlanması ile ilgilidir. Kanikey'in gördüğü rüya, Altın Ay tarafından aynı şekilde yorumlanmaktadır;

32. Karasu-Bazar, s. 178.  
33. N. Yıldız, a.g.t., s. 386.

34. N. Yıldız, a.g.t., s. 387.  
35. Büyük Hocalar, s. 123-124.



"Basıp geldi Kankey,  
 Altın Ay'a söyledi,  
 Altın Ay durup bunu söylüyor;  
 "Ey Kankey ecem,  
 Başına aylar doğması,  
 Batur töröm değil mi?  
 Ay akıp gün doğarsa  
 O kırk çora değil mi?  
 Enggenesi yüksek boz çadırı,  
 Eğilip diktikten sonra,  
 Batur törön gelecek,  
 Rahatlayıp yatıp kalacak,  
 Obadan boz turumtay,  
 Boz torgayı yakalarsa,  
 Kös Kaman'ın beş oğlu,  
 Batur törönü öldürüyor,  
 Tam törönün başında,  
 Pulat ege durması,  
 Karnında erkek bala,  
 Cölönüs kumral ker imiş,  
 Gök yeleli erkek börü imiş,  
 Atasından daha iyi er imiş,  
 Atası onu gördükten sonra,  
 Ak Kula'yı toyuna  
 Kesmiş değil mi?  
 Biricik miras oldu demiş,  
 Tay Buurul'a binmiş,  
 Dünyanın dört burcuna  
 Yürümüş,  
 Kongur Bay ile yarışıp  
 Coloy ile kapışıp  
 Kâfirin hanı Nes Kara

Onun ile kapışıp  
 Yaşamış değil mi"<sup>36</sup>.

#### 9 - Savaşan kişilerin karşılıklı atışmaları :

Her iki destanda da kahramanlar karşı karşıya geldiklerinde önce bir söz düellosuna girmekte, daha sonra silahlarıyla mücadele etmektedirler.

Manas Destanı'nda Kökçö ile Manas, Alman Bet'in Kökçö'nün yanından kovulup Manas'a gelmesinden sonra, Alman Bet'e verilmeyen at yüzünden karşı karşıya gelmektedirler. Kıpçak hanı olan Kökçö ile Kırgız törösü Manas'ın burada at yüzünden savaşukları işlenmekle birlikte, Türk tarihinde sık sık karşılaşılan kardeş boyların bu tür çatışmaları bir iktidar mücadelesinden doğmaktadır.

Manas Destanı'nda, Kökçö ile Manas'ın karşılıklı atışmaları, şu mısralarda dile getirilmektedir; Kökçö, Manas'a atları bölüşmelerini teklif eder, bunun üzerine Manas,

"İkimizden birimiz  
 Birimiz kalmayalım,  
 Hiç dediğine uymayacağım,  
 Ben paylaşmayacağım,  
 Denk payı almayacağım,  
 Hiç sana vermeyeceğim."<sup>37</sup>

Buna Kökçö'nün cevabı,

"Kuvvetin gelirse alıp kan!  
 Kuvvetin yetmezse komşu it gibi ürüp kal!  
 Mal için ölen it Manas,  
 Mal için iki kere öl!  
 On iki kurşun alan  
 Ateş eden kara tüfeği  
 Kendi eline vereyim!  
 Avuçlayıp kurşunu koy!

36. N. Yıldız, a.g.t., s. 393-394.

37. N. Yıldız, a.g.t., s. 888.



Tabaklayıp barut koy!  
 Avuç içi gibi ak göğsüm!  
 Böyle açıvereyim!  
 Tüfek ile atıp vur!  
 Beni vurup öldürürsen  
 Bu yulkımı sürüp gel!  
 Öldüremeyip durursan  
 Zorbalığına katlanamam."  
 Ona Manas söyledi:  
 "Hiç senden korkmuyorum,  
 Saymıştı sayışıp,  
 Atmışını atışıp,  
 Vuruşmanı vuruşup  
 Ölene kadar tutuşurum,  
 Tüfek ile atışırım,  
 Kılıç ile vuruşurum.  
 Atışsan da korkmuyorum,  
 Vuruşsan da korkmuyorum."<sup>38</sup>

Bu mısralardaki kahramanların karşılıklı meydan okuyuşu, aynen Çora Batır Destanı'nda da yer almaktadır;

"Çora ulaşıp söyledi: diyor,  
 "Uyansana, uyansana Ali Bey  
 Tan yeri attı" diyor,  
 Aktaşlı Ali Bey  
 Bu sözlerini işitti.  
 "Geri dur batır" dedi, diyor,  
 "Ben atarsam ölürsün,  
 Geldiğine pişman olursun."  
 O zaman da Er Çora  
 Cevap verip söyledi: diyor,  
 "Atsana atsana Ali Bey,

38. N. Yıldız, a.g.t., s. 889.

Atışını göreyim,  
 Senin kalıbını  
 Ben de görüp bileyim!"  
 Ali Bey çabalandı,  
 Sıkıldı, bunaldı."<sup>39</sup>

#### 10 - Ölüp - dirilme motifi;

Manas, destanda öldükten sonra, atının, tazısının ve kuşunun ağılamalarına dayanamayan Allah tarafından diriltilir. Manas'ın çoraları da ölmekte, Manas'ın onların dirilmesi için Kâbe'ye gidip dua etmesi üzerine, onlar da dirilmektedirler.

Çora Batır Destanı'nın Türkiye'de yaşayan Kırım Türkleri arasında anlatılan varyantında destanın sonu, feriştesini kaybeden Çora Batır'ın atıyla denizde kaybolması, onun ölümüne inanmayan Rus askerlerinin kırk gün kırk gece orada beklemeleriyle ve dirileceğine inançla biter. Kırım Türkleri, Çora Batır'ın, kendilerini Rus zulmünden kurtarmak üzere dirileceğine inanmaktadırlar.<sup>40</sup>

Her iki destanda da, halk düşüncesi, özgürlük sembolü yaptığı kahramanlarının ölümünü kabûllememektedir.

Manas ve Çora Batır destanları arasında, üç birlik, kahramanın doğacağından önceden bilinmesi, kırk yiğit, kahramanın davranışının sorgulanması, atların özelliklerinin detaylarıyla anlatılması, atın konuşması, kadın konusunda fitnelik, kahramanın kendisine yardımcı olan feriştesinin bulunması gibi unsurlarda da benzerlikler olduğu görülmektedir.

Bütün bu ortaklıklar, Türk kültürünün bütünlüğünü ortaya koyacak mahiyettedir. Türk boylarının şifahi edebiyatları arasında önemli yer tutan destanların incelenmesi, bu ortaklığın ilmi kanıtlarını zenginleştirecektir. Manas Destanı'nın 1000. yılı kutlamalarının diğer destanlarımızla da ilgili yeni çalışmalara vesile olması temennimizdir. Asrımızın realitesi, Manas gibi Çora Batır gibi destan kahramanları döneminin kapandığını göstermektedir. 21. yüzyılın kahramanları ise, köklü bir geçmişe sahip olan bu milleti, sağlam bir geleceğe taşıyacak olan, her sahada asrın geçerli bilgi birikimi ile donanmış ve bu birikimi 21. asrı *Türk Asrı* yapabilecek şekilde kullanabilen gençler olacaktır.

39. Karasu-Bazar, s. 175.

40. Z. Yüksel, a.g.e., s. 104.



## MANAS DESTANI VE ANADOLU'DAKİ BAZI ÂDET VE İNANMALARLA İLİŞKİSİ

FİKRET TÜRKMEN\*

İnsanoğlu, tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, yaşadığı maceraları yaşadığı coğrafyaya uygun olarak yeni kuşaklara aktarmak için gayret göstermiştir. Bu aktarma yapılırken epik düşüncenin bütün kuralları tam olarak işlenmiş ve o toplum tarihleri kesintiye uğramadığı sürece, yüzlerce halkadan oluşan bir zincir gibi sürekli olmuştur. Mesalâ Axel Olrik'in epik kanunlarında ifade ettiği gibi; toplum da zayıflatan kahramanların bütün özellikleri güçlenen ve parlayan kahramana veya kahramanlara yüklenmiştir.

Manas Destanı da bu açıdan incelendiği zaman, sadece Kırgızların değil bütün Türklerin hayat görüşleri, inançları, tabiat karşısındaki tepkileri, örf ve adetleri sürekli olarak yeni kahramanların şahsında Manas'a kadar gelmiştir. Böylece aynı kökten fışkıran dallar gibi çekirdeği bozmadan Manas'ın şahsında toplanmıştır.

Manas dairesi ve bu daireye bağlı diğer küçük destanlar (Kurman-Bek, Er-Töştük, Baatır-Tarlan, Baatır-Toltay, Seyt-Bek, Köbön Baatır, Çoyun-Alp, Kojajaş menen, Kişimjan v.b.) ile destan olarak tamamlanmış bir eserdir. Esas itibarıyla, Kırgızların zorbalara karşı bağımsızlık arzusu ile mutlu yaşama isteği hakim duygulardır. Aynı zamanda hainlerin yok edilmesi, zorba beylerin cezalandırılması, güzel ve zeki kızlarla kahramanlar arasında aşk hikâyeleri vb. konularıyla Manas, destanlar için model teşkil edebilir. Destanın etnik birliğin ısrarla üzerinde durması da, Manas'ın ideolojik yapısını göstermektedir. Kazak ve Kırgızların, Kalmuklarla mücadelesindeki dayanışma;

\* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü, Bornova, İzmir, TÜRKİYE



"Dudaklar açılırsa, dişler donar"

ifadesiyle verilmektedir.

Görüldüğü gibi Manas ve ona bağlı diğer destanlarda tarih, linguistik, coğrafya, etnoloji, folklor v.b. pek çok alanı ilgilendiren zengin bilgiler bulunmaktadır.

Bu zenginlik içinde bizim üzerinde durmak istediğimiz konu, örf ve adetler ile inanışların Anadolu ile ilişkisi olacaktır. Bunu yaparken doğumdan ölüme doğru bir sıra takip edeceğiz.

Manas'ın Radloff tarafından derlenen versiyonunu incelememizde esas olarak alacağız. Zaman zaman, Hu Djen-Hua ve Remy Dor'un "Doğu Türkistan Kırgızları arasında Manas" adlı makalesindeki belgelere de başvuracağız.

Doğum motifi, Anadolu'da ve bütün Orta Asya Türkleri arasında son derece önemli bir motiftir. Çocuğu olmayan kadının yapacağı pratikler Anadolu'da, değişik bölgelerde, coğrafyaya uygun küçük değişimlere rağmen, bir takım pratikleri gerektirmektedir. Doğal olarak bunlara bağlı bir de inanç sistemi gelişmiştir.

Manas Destanı'nda ilk bölüm Cakıp Han'ın çocukluğu ile başlamaktadır. Bunun sebebi olarak karısının yapması gerektiği halde yapmadığı bazı pratikler sayılmaktadır. Bunlar;

Çözdüğü saçını taramamak,

Evliya mezarına gitmemek,

Elmalıkta yuvarlanmamak, Kaplıcalarda geceleme (Gürsoy, I. 14. mısra vb.)

Bu pratikler içinde evliya ziyareti ve elmanın zürriyet sembolü olarak ortaya çıkması en dikkate değer olanlarıdır. Her ikisi de gerek halk edebiyatında gerekse gündelik hayatta Anadolu'da halâ canlı âdetlerdendir.

Ancak bu motifin Manas Destanı'nın (Radloff derlemesine) girişi, Manas'ın tabii anlatımı sırasında olmamış; Radloff'un bir sorusu üzerine sonradan eklenmiştir. (Bkz. Radloff, W., *Şimali Türk Kabilelerinin Lisanları*, çev. Ş. B. Kurt, *Türkiyat Enst. Tez. No. 50*) bu durumun değişik pek çok sebebi olabilir. An-

latıcının dalgınlığından, konunun çok bilinmiş olduğunun düşünülmesine kadar. Ancak Doğu Türkistan Kırgızları arasında Yusuf Mamay anlatmasında doğum tasviri uzunca verilmiştir:

Janı tuulgan balanın  
Jörlögösü bolsun dep  
Oozuna meydan salganı  
Balanın oozu açıldı.  
Ban-ban etip bakırdı  
Altı aylık jerlerde  
Balanın ünü uguldu  
Asmanda bulut büktölüp  
Altı san Jamgir kuyuldu.  
Köldör tolkup caykaldı  
Tenselip toolar caypaldı  
Antarıla tas kaldı

(Hu Djen-Hua-Remy Dor.)

Bu versiyondaki, doğan çocuğun ağzına yağ sürmek adeti, Anadolu'da su damlatmak şeklinde yaşamaktadır.

Doğumdan sonra çocuğun saklanması ve ölümden kurtarılması, Anadolu'da ocağını söndürmek, neslini kurutmak için özellikle derebeylik dönemlerindeki eserlerde sık görülen motiflerden biridir. İslâmî tabaka ile ilgili olduğu için Manas'ta da aynı sebeble açıklanabilir. Tahir ile Zühre hikâyesinde bu motif tarafımızdan geniş şekilde incelendiği için mistik yönüne temas etmeyeceğiz. (bkz. F. Türkmen, *Tahir ile Zühre*, Ank. 1983) Ancak Güney Anadolu Türkmenleri arasındaki kaside ve bozlaklarda (kısa hikâyeler) sık sık karşılaştığımız bu durumu, sadece iktidarına zarar verebilecek bir erkek çocuğun doğacağı kahinler tarafından haber verilince, doğan bütün erkek çocuklar öldürülmektedir.

Manas versiyonunda, Manas kök tulum içinde doğar. Üzerinde "Manas" yazan beyaz bir kağıt ile avucunda bir kan pıhtısı ve bir süt damlası vardır. Keçil denen ve 5 Kırgız çadırını gözetlemekle sorumlu Mogol memur durumdan şüphelenir ve tulumu kontrol eder. Ancak önceden çocuk oradan çıkarılıp yerine iki köpek eniği konur.



Doğumda, çocuğun bir işaret taşıması onun ilerde olağanüstü bir insan olacağını işaretidir. Anadolu kültüründe Hacı Bektaş Veli başta olmak üzere pek çok menkıbede buna benzer işaretle doğan çocuk söz konusudur.

Bu epizottaki isim verme motifi, Radloff versiyonunda, adak olarak kısarak kesildikten sonra dört ulu peygambere isim koydurdu şeklinde verilmiştir. Dede Korkut Oğuznamesi'nden günümüze kadar Anadolu sahasında isim verme belki töreleri gerektiren bir pratiktir. İslâmiyetten önceki dönemlerde çocuğun, dikkati çekecek bir yiğitlik veya beceri göstermesi gerekirken, günümüzde doğan çocuğun kulağına ezan okunarak, dedenin veya kutsal kabul edilen kişinin adı verilmektedir.

Çocuğun eğitimi ile ilgili adetler, Anadolu'da bir ustanın yanına vermek, veya "eti senin, kemiği benim" diyerek bu hocaya emanet etmek şeklindedir.

Manas ise Bakay Han'a emanet edilmektedir. Babası Cakıp Han'ın Bakay'a söyledikleri eğitimden nelerin beklendiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Şu Manas çocuğuma, (Gürsoy I. 116 v.d.)

Kazan asıp, ateş yakıp

Yanına yoldaş ol, sen Bakay

Görmediğini gösterip, Bakay

Arkasından beraber yürü, Bakay

Bilmediğini öğretip, Bakay

Beraber yürüyüp "Haydi yürü"de, Bakay

Adem atanın, Havva ananın

Doğduğu yeri bildir ona

.....

Büyüyüp adam olunca, Bakay

Çenesinde sakal çıkınca Bakay,

Ona binecek at bul, Bakay

Ona giyecek elbise bul Bakay,

.....

Kıyamet yolunu öğret ona, Bakay,

Sürünün içinde ona kır at ol, Bakay

Kıyamete dek Manas'a dost ol Bakay

şeklinde iki kademeli bir eğitim istemektedir.

İlk kademede dinî ve dünyevi bilgiler, ikinci kademede ise atla ilgili, yani hayatın kendisinin öğretilmesi istenmektedir. Aynı anlayış Anadolu Türk Kültüründe de söz konusudur. İlk aşamada çocuğun devrin bilginlerinden (okul) bilgiler öğrenmekte daha sonra "Av avlamak, kuş kuşlamak" yani ata binmek ve avlanabilmek için eğitim almaktadır.

Manas destanında aile yapısı ile Anadolu kültüründeki aile yapısı arasında gelenek bakımından önemli benzerlikler bulunmaktadır. Kız istenirken kullanılan formel ifadelerden başka, kızda aranan özellikler şöyle sıralanmaktadır:

Biricik kızım Kanıkey (I - 857)

Yalnız bacadan gün gördü,

Suyu yalnız evde içti.

Seçilmiş atlara bindi.

Uzaktan gelme bal yedi.

İnce elbise ile rüzgara çıkmadı.

Soğuk nedir hiç bilmedi.

Hiç gece kapıya çıkmadı.

Dünden kalma yemek yemedi.

Dikkat edilecek olursa bu özellikler yerleşik medeniyetin talep ettiği özelliklerdir. Aynı özellikler Anadolu geleneksel kültüründe de vardır. Meselâ bir Erzurum türküsündeki

Erzurum'un içinde

Gün görmedik güzel var,

şeklinde ifade edilen anlayış, aynı mantığın ifadesidir.

Damat adayından beklenen özellikler de yerleşik medeniyetin beklentilerine uygundur. Dolayısıyla burada sayılan özellikler Manas'ın bu tabakası ile ilgilidir.

Temir Han, Kızı Kanıkey'i isteyen Cakıp Han'a şöyle demektedir.

Cakıp Han sakın darılma. (III - 840 v.d.)



Senin oğlun bu Manas  
Sağdıçıyla vuruşuyor, öyle değil mi?  
Dostuyla dövüşüyor, öyle değil mi?  
Kardeşiyle dalaşıyor, öyle değil mi?  
Dostuyla dövüşüyor, öyle değil mi?

Senin oğlun bu Manas.  
Orada burada sürüyor, öyle değil mi?

Yurt gezmekten vaz geçsin (870)  
Kızımı ona vereyim,  
Ok atmaktan vazgeçsin.  
Çarpışmaktan vazgeçsin.  
Bıçaklamaktan vazgeçsin.  
Kızımı ona vereyim.

Burada iki medeniyet anlayışındaki çatışmayı görmekteyiz. Dışa dönük, mücadeleci gücü her şeyin üstünde tutan atlı medeniyet anlayışı, yerleşik medeniyet tarafından tahkir ediliyor. Temir Han, Manas için, "Bir alp elinde ölmez mi o?" diyerek kızı Kanıkey'in "karalar giyip kalması"ndan korkuyor.

Anadolu'da da aynı çatışma ve aynı anlayışla ilgili pek çok örnek mevcuttur. "Yavuz itin, yarası eksik olmaz" "Ev yıkanın evi yıkılır" gibi atasözlerimiz yiğitliğin yerine sakın ve huzurlu ortamı tavsiye etmektedir.

Manas'ta örf ve adetlerimizle ilgili çok zengin malzeme olduğunu söylemiştik; misafir karşılama, misafir ağırlama, nişan, nişan hediyeleri, düğün, düğün âdetleri, ölüm ve ölü aşı en geniş şekilde anlatılan adetlerimiz arasındadır.

Manas Destanı'nda geçen "tuz"la ilgili inanmalar da Anadolu'daki "tuz-ekmek hakkı" ile aynıdır.

Cakıp Han, Temir Han'dan Kanıkey'i isterken,

Elçiye zeval olmaz  
Kız isteyene hakaret olmaz!  
Tadar mısın sen bu tuzu  
Verir misin Manas'a kızı (III - 839)

demektedir. Tuz tatmak, dost olmak, akraba olmak anlamına gelmektedir. Bütün Türk boylarında tuz hakkı kutsal kabul edilmektedir. (Anadolu'daki Tuz-Ekmek hakkı için bkz. Şükrü Elçin, "Tuz-Ekmek Hakkı", Halk Ed. Araştırmaları)

Manas'ta sözü edilen "süt kardeşliği" inancı hem Manas'la Almambet arasında hem de Semetey'de görülmektedir.

Manas'ta

Annenin ak memesinden (II - 1851)  
Süt akıyor Manas Han,  
Bir memesin sen git em,  
Bir memesinden ben emeyim.

Senin kardeşin olayım.

Zamanın darlığı dolayısıyla bir kaç inanç örneği vererek konuşmamızı tamamlamak istiyoruz.

Erkek çocuğun makbul sayılması ve ona verilen üstün değer Manas'ta ve Anadolu kültüründe hemen hemen aynı ifadelerle karşımıza çıkmaktadır. Kanıkey, Jakıp-bay'a Semetey'in Doğuşu Bölümün'de şöyle haber gönderir.

Doğan çocuk kız olursa (107)  
Ateşe atıp yakarım  
Suya atar da boğarım  
Sonra biriyle evlenirim  
Çocuğum oğlan olursa  
Kimseyle evlenmem ben.

Benzer bir ifade Dede Korkut'ta ve 1974 yılında Yozgat'ta yaptığımız bir derleme sırasında dünyadaki en zor şeyler sayılırken şöyle bir tekerleme söylenmektedir.

Yaz gününde ayransızlık  
Kış gününde yorgansızlık  
İl içinde oğlansızlık.

Görüldüğü gibi oğlansızlık çok zor ve ağır bir mahrumiyettir. Bu gün Anadolu'da kardeşlik kavramı, kan kardeşliği, süt kardeşliği, ahiret kardeşliği şek-



linde yaşamaya devam etmektedir.

Manas Destanı'nda kardeşlerden biri öldüğü zaman yenge ile evlenme, Manas'ın ölümünden sonra açık bir şekilde görülmektedir.

Cakıp Han, Manas'ın ölümü üzerine,

At ölse postu miras kalır (85)

Ağabey ölse yenge miras kalır.

diyerek, Manas'ın kardeşleri Abeke veya Köböş'ten birini Kanıkey'in seçmesi gerektiğini söyler. Aynı pratik Anadolu'da da yaşamaktadır. Böylece ağabey veya kardeşin çocukları yabancı birine baba demek durumunda kalmaz ve mallar da yabancıya gitmez.

Anadolu inançları ile Manas'taki inançlar arasındaki benzerliklerden biri de bitki ve hayvanlarla ilgili olanlardır. Manas Destanı'nda bazı bitkiler ve ağaçlar kutsal kabul edilmektedir. Semetey'e isim verilirken edilen duada;

"Şu tepenin etrafını (Semetey 567)

Kızıl söğütler burüsün.

Tanrı O'na yâr olsun

Evin etrafı çepe çevre

Ev gibi kızıl söğütlerle çevrilsin

Ulu Hızır ona yâr olsun

Keçiden kalan oğlak

Manas'tan kalan masum

Kargıdan kalan sancak

Manas'tan kalan miras

Kara kanlı, mavi bitli

Semetey Han olsun bu (579)

Anadolu'da da bazı ağaçların kutsal sayıldığı (Kayın, İğde vb.) bilinmektedir. Bazı ağaçlara dilek bezleri bağlandığı, iğdenin nazardan koruduğu, bu yüzden nazar boncuğu ile birlikte 5 cm. civarında bir iğde dalı parçasının delinerek çocukların omuzlarına dikildiği malumdur.

Yukarıdaki parçada sözü edilen "Mavi bit" inancı da önemli bir kültürel ortaklıktır. Anadolu'daki "Bit Yiğitte, Pire İtte olur" ifadesi ile Semetey'deki;

Kara kanlı, mavi bitli ifadesindeki bit hakkında benzer anlayış aynı anlayıştır. Mavi bitli kahraman tasviri destanda bir kaç yerde daha geçmektedir.

Bütün bunların dışında ağaç-rüya ilişkisi Manas'ta sık sık geçmektedir. Osmanlı devletinin kuruluşu sırasındaki Şeyh Edebali'nin ağaçlı rüyası ile karşılaştırıldığında benzerliğin ne kadar derin olduğu anlaşılabacaktır.

Sonuç olarak aynı kaynaktan beslenen Anadolu ve Kırgız Kültürleri değişik zaman ve değişik mekanlarda aynı kültür çizgisini muhafaza ederek yeni renkler ve yeni cilalarla zengin bir kültürün parçalarıdır. Bu konuya değişik açılardan yaklaşıldığı ve diğer tür ve şekiller de incelendiği zaman kültür birliğimizin nasıl ayrılmaz bir bütün olduğu daha iyi anlaşılabacaktır.



## "MANAS"IN VE GÖK TÜRK YAZITLARINDA ANILAN ASKERLERİN SAVAŞ KAHRAMANLIKLARI

DMİTRİ VASİLYEV\*

"Manas"ın sürdüğü dış düşmanlarına karşı savaşların, akrabalarla iç mücadelelerin ve başlıca kahramanlığı olan "büyük seferler" in betimlenmeleri ile VIII-IX. yüzyıllara ait Orhun-Yenisey metinlerinde gördüğümüz ve gerçekte yer alan savaş, meydan muharebeleri ve askeri hareketlerin betimlenmeleri arasında büyük benzerlik görülebilir.

Güney Sibirya'daki kısa Gök Türk mezar yazıtlarında anılan kahramanlar, coğrafya ve halk isimleri, ayrı ayrı olaylar, yabancı değil, öz Türk me hazırlarına dayanarak Gök Türk tarihçesinin rekonstrüksyonu için son derece kıymetli zemin oluşturmaktadır. Şayan ve Altay bölgelerinde yaşamış olan Türk soylu kabilelerin düşmanları, müttefikleri, soy topraklarının savunmaları ve uzak seferleri hakkındaki bilgiler, "Manas" destanının bazı hikâyeleriyle kıyaslanabilir.

Gök Türk devleti dönemine ait yazılı me hazırlarda ilk kez kaydedilen askerî tarih hikâyesi geleneklerinin devam ettirilmesi farzedilebilir.

Gök Türk, Yenisey Kirgizi, Uygurların, Altay Tele kavim birliğinin yaptıkları askerî seferler ve kahramanlıklar üstüne Kuzey Moğolistan, Yenisey havzası, Altay Tanrı Dağlarındaki eski Türk yazıtlarındaki bilgiler, Türk kahramanlık destanlarının benzer süjeleriyle birlikte İç asya Türklerinin erken Ortaçağ dönemi askerî tarihçesi için bilgi tavanı oluşturmaktadır.

(Rapor seyrinde Şayan ve Altay bölgesinde yaşamış olan Türk askerlerinin heykellerini gösteren slaytlar da gösterilecek).

\* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi, Moskova, RUSYA CUMHURİYETİ.



## MANAS DESTANI'NDA AİLE İÇİ İLİŞKİLER VE BUNLARIN DEDE KORKUT HİKÂYELERİ İLE MUKAYESESİ

NACİYE YILDIZ\*

Türk kültüründe aile toplumun öncelikli ve önemli bir birimidir. Kırgız Türklerine ait Manas Destanı Türk milletinin kültür birimi açısından bir ansiklopedi özelliği taşıdığı gibi, aile içi ilişkileri değerlendirebilmemiz açısından da önemli bir kaynaktır.

Manas Destanı'na yansıyan aile içindeki ilişkileri, baba-evlat ilişkileri, anne-evlat ilişkileri, kardeşler arasındaki ilişkiler ve eşler arasındaki ilişkiler olarak dört grupta toplamak mümkündür. Ben, burada bu geniş konuyu sadece baba ile çocuk açısından ele alacağım ve yine diğer kültürel miraslarımız olan Dede Korkud ve Oğuz Destanı Hikâyeleri ile mukayese etmeye çalışacağım.

Manas Destanı'nın Wilhelm Radloff tarafından derlenen varyantında, Manas, Semetey ve Seytek dairelerinde, adı geçen birinci derecedeki kahramanlardan sadece Manas ile babası Cakıp Bay'ın bir arada yaşadıklarını görmekteyiz; bu varyantta daha Semetey doğmadan Manas, Seytek doğmadan da Semetey ölmektedir. Bu sebeple, baba ile çocuk kavramını değerlendirirken, örneklerimiz daha çok Cakıp Han ile Manas üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Oğuz Destanı'nda Oğuz'un altı oğlundan söz edilmesi ve yurdun idaresinin bu çocuklara verilmesi, Oğuz Destanı'nda çocuklara verilen önemi ortaya koymaktadır.

Cakıp Han'ın, Çurçı ile evlenmesinin üzerinden on dört yıl geçmesine rağmen, hâlâ bir erkek çocuk sahibi olamadığı için şikâyet ettiğini biliyoruz. Cakıp

\* Dr., Hacettepe Üniversitesi, İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Beytepe, Ankara, TÜRKİYE.



Han'ın erkek çocuk sahibi olmak isteyişinin psikolojik ve sosyolojik sebepleri nelerdir? Bunun cevabını, yine Cakıp Han'ın şikâyetleri sırasında görmekteyiz. Cakıp Han,

"Şu Çurçt'yı alalı,  
Ben koklayıp bir bala öpmedim"<sup>1</sup>

diyorsa da bu çocuk, Cakıp Bay tarafından, dönemin şartları ve zihniyeti ile, sadece sevilcek bir varlık olarak istenmemektedir. Cakıp Han'ın sevgi ifadesi olan bu sözlerinden sonra, asil bir erkek çocuğa niçin sahip olmak istediğini ifade eden sözleri gelmektedir;

"Noktalı ötüklü, gök köbüçlü  
Noygut'u bozsa yiyecek gibi,  
Kuş başı eyerli, gök çapanlı  
Kokond'u bozsa yiyecek gibi,  
Yağır eşekli, delik damlı  
Sart'ı bozsa yiyecek gibi,  
Çürük takımlı, beyaz mızraklı  
Kazak'ı bozsa yiyecek gibi,  
Oburluğunu koymayan  
Sorup için doymayan  
Kırgız'ı bozsa yiyecek gibi"<sup>2</sup>

Bu mısralardan anladığımız gibi halkın geleceği için düşmanla mücadele etmesi beklenen bu çocuk, kahraman kültür tipinin özelliklerini kendinde toplamalıdır. Ancak, çocuğun bu tipe uygun olabilmesi için, doğuştan sahip olduğu özelliklerinin yanı sıra eğitime de ihtiyacı vardır. Cakıp Bay, bu çocuğun eğitilmesi için Radloff varyantında Bakay'a, diğer varyantlarda Oşpur Bay'a emanet etmektedir. Bakay, Manas'a hem ata binmeyi, ok atmayı, kılıç kullanmayı öğretecek, hem de Kur'an-kitap konusunda, yani dinî konuda eğitim verecektir. Dönemin şartlarına göre, çocuğun kendi başına birşeyler öğrenmeye bırakılmayıp bir büyük tarafından eğitilmesi, olumlu yönünün yanısıra, çocuğun maddî ve manevî bütün eğitimin bir başka kişiye emanet edilmesi, bu sebeple babanın çocuğu gerçek mânâda tanıyamaması dolayısıyla olumsuz sonucunu da birlikte ge-

1 W. Radloff, Proben V, s. 1.

2 W. Radloff, a.g.e., s. 2.

tirmektedir. Bu eğitim tarzı, çocuğu ilerisi için kişisel veya sosyal amaçlı bir teminat olarak görmekten kaynaklanmaktadır.<sup>3</sup> Kültürümüze baktığımızda, geçmiş dönemlerde genellikle baba çocuk arasındaki ilişkinin rahat kurulamadığını, babanın yakından tanıma fırsatı bulamadığı çocuğu konusunda, başkalarının sözlerinden kolaylıkla etkilendiğini görmekteyiz. Buna bir örneği Dede Korkud Hikâyeleri'nden Dirse Han ile Boğaç Han Boyu'nda bulabilmekteyiz. Dirsene Han, yiğitlerinin sözü ile, biricik oğlunu öldürmeye kalkışmaktadır. Bunun gibi kıskırtmalar ve babanın çocuğunu gerçek mânâda tanıyamaması sonucu olumsuz davranışlar içine girmesi, tarih boyunca devletin bütünlüğünü korumak amacıyla da olsa, rastladığımız olaylardandır.

Örneğimizde, çocuğun Manas'ın, sadece halkın geleceği açısından değil, Cakıp Han açısından da bir teminat olarak görüldüğünü, Cakıp Han'ın Manas'ın evlenmemesi için kız ararken rastladığı çobanın sözlerinden anlamak mümkündür;

"Batır Manas oğlun var,  
Bu Manas'ın varlığında  
Attan yaya oldun mu?  
Atı izden sürdün mü?  
Bu Manas'ın varlığında  
Dondan muhtaç oldun mu?  
Don dilenip sürdün mü?  
Batır Manas varlığında  
Aştan aç oldun mu?  
Aş dilenip geldin mi?"<sup>4</sup>

Bu mısralarda sözü edilen at, elbise ve aş, göçebe zihniyetinde ön planda olan maddî değerlerdendir. Çünkü, hayatın devamı bunlara bağlıdır. Bir babanın, oğlunun varlığında bunları bulamayıp bir dilenci gibi dolaşması, sadece geçmişte veya sadece Kırgız Türkleri arasında değil, Türk kültüründe bugün de bir evlât için lekedir.

Çocuğun geleceğin teminatı olarak görülmesine bir başka örneği, Manas'ın daha sonra dirileceği ilk ölümünden sonra, Cakıp Han'ın sözleri arasında da bulmaktayız.

3 Bu konu ile ilgili en geniş bilgi için bkz. Nuran Hortaçsu, İnsan İlişkileri, s. 69.

4 W. Radloff, a.g.e., s. 78.



"Yaşlandığım çağımda  
Atı nereden bulacağım,  
Toy kuşu gibi tongkongdayıp  
Sart orağını biçeceğim,  
Tabancılık edeceğim,  
Yere ekin ekeceğim"<sup>5</sup>

Bu mısralarda, kaybedilen yatırım ile geçim tarzının değişeceği hissedilmekte, bir evlâdın kaybindan çok, yatırımın kaybına duyulan üzüntüye benzer sözler dile getirilmektedir.

Dede Korkud Hikâyeleri'nde de benzer düşünceler ile karşılaşmaktayız. Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, bir evlâdın niçin gerekli olduğu şu sözlerle dile getirilmektedir; "Kam Gan oğlu Han Bayındır yerinden turmuş-idi. Kara yirün üstine ağ ban ivin dikedürmüş-idi. Ala sayvan gökyüzüne aşanmış-idi. Bir yerde ipek halıçası döşenmiş-idi. İç Oğuz Taş Oğuz bigleri Bayındır Hanun sohbetine dirilmiş-idi. Pay Püre Big dahu Bayındır Han'ın sohbetine gelmiş idi. Bayındır Han'ın karşısındaki Kara Göne oğlu Kara Budak yay tayanıp turmuş-idi, sağ yanındaki Kazan oğlu Uruz turmuş-idi. Sol yanında Kazılık Koca oğlu Big Yi-genek turmuş-idi. Pay Püre Big bunları gördüğünde ah eyledi, başından aklı gitdi, destmalın eline aldı, böğürü böğürü ağladı. Böyle idicek kalın Oğuz arkası, Bayındır Hanın güyegüsi Salur Kazan kaba dizünün üzerine çökdi, kıya tikiben Pay Püre Bigün yüzine baktı aydur; Pay Püre Big ne ağlayıp buzlersın? Pay Püre Big aydur: Han Kazan niçe ağlamayayın, niçe buzlamayayın, oğulda ortacum yok, kartaşa kaderüm yok, Allah Ta'ala meni kargayupdur, bigler tacum tahtum için ağlaram, bir gün ola düşem ölem yirümde yurdunda kimse kalmaya didi. Kazan aydur: Maksudun bu midur? Pay Püre Big aydur: Beli budur, menüm dahu oğlum olsa, Han Bayındırın karşısın alsa tırsa kulluk eylese, men dahu baksam sevinsem kıvansam güvensem didi."<sup>6</sup> Burada, Pay Püre'nin düşünceleri ile Cakıp Bay'inki arasında bir paralellik söz konusudur. Çocuk, güvenilecek, babanın mirasına sahip çıkacak bir varlıktır.

Manas Destanı'nda çocuktan, babanın ölümünden sonra, onun mirasına sahip çıkması dışında da beklentiler vardır; ölü aşını vermesi, ruhu için bir ak-

boz kısrak kesmesi gibi. Bunlar yerine getirilmediği takdirde, evlât, üzerine düşen görevi yerine getirmemiş olmakta, babanın ruhunun rahat etmeyeceğine, kemiklerinin sızlayacağına inanılmaktadır. Bu sebeple, destanda ikinci dereceden kahramanlar arasında sayabileceğimiz Bok Murun, babasının ölümünden sonra onun aşını vermektedir. Semetey ise büyük atasına ve amcalarına babasının aşını vermedikleri için, kendi üzerinde de bir haram-günah bulunduğunu ifade etmekte ve bir ak-boz kısrak keserek babasının ruhuna bağışlamaktadır.

Babanın bu beklentilerinin yanında, çocuğa karşı yükümlülükleri de vardır. Manas Destanı'nda, Manas doğduktan sonra, Cakıp Han'ın ilk yükümlülüğü, bir toy düzenleyerek çocuğun doğumunu kutlamak ve çocuğa bir isim koydurmadır. Bu gerçekleştiğinde, çocuk aldığı isimle, toplumun gerçek bir ferdi haline gelmektedir. Bunu sağlamak, eğer baba hayatta değilse, çocuğa yakın olan kişilerin boynunun borcudur. Manas Destanı'nda, Manas öldükten sonra doğan Semetey için büyük atası, Acı Bay ve Almanbet öldükten sonra dünyaya gelen oğulları Kan Çora ile Kül Çora için Semetey, Seytek için de Er Kıyas tarafından bu vazifenin yerine getirildiğini görmekteyiz. Dede Korkud Hikâyelerinde ise, çocuğun bir isim alarak toplumun bir ferdi haline gelmesi için, çocuğa da bir sorumluluk düşmektedir; Dede Korkud kahramanlarının çocukları, ancak bir kahramanlık gösterdiklerinde bir isme ve toplumda bir yere lâyık görülmektedirler.

Manas Destanı'nda babanın oğluna karşı ikinci vazifesinin, oğluna bir misafir geldiğinde gerekli hazırlığı yapmak, onun gerektiği gibi ağırlanmasını sağlamak olduğunu görmekteyiz. Almanbet, Kökçö ile aralarının bozulmasından sonra, Manas'a geldiğinde, Manas müslüman olan bu Kalmuk prensinin gelişini kutlamak ister ve babasına haber göndererek hazırlık yaptırmasını söyler. Cakıp Bay, haberci olarak gelen çocuklara önce Almanbet'in kim olduğunu hatırlatır, sonra da oğlunun isteğini yerine getirerek bu düşman prensi için hazırlık yaptırır;

"Cakıp Bay şimdi göçtü,  
Yer yüzüne kondu,  
Altmış iple bin kulunu  
Fazlaca bağladı,  
Yetmiş iple bin kulunu  
Sıra sıra bağladı,

5 W. Radloff, a.g.e., s. 166.

6 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, s. 34

7 W. Radloff, a.g.e., s. 59-60.



*Tepe gibi et yığdı,  
Göl gibi çık hazırladı,  
Kemegenin başına kermeyi kaktı,  
Kırk atı bayge dikti."*<sup>7</sup>

Destanda baba Cakıp Bay'a düşen üçüncü görev, Manas'ın

*"Han ata Cakıp Han,  
Argımak atını eyerle!  
Atlanıp kız iste!"*<sup>8</sup>

mısrarlarında dile gelen isteğini yerine getirmektir. Cakıp Bay'ın bu konudaki görevi, kızı arayıp bulmakla ve istemekle bitmektedir. Kızın ailesine verilecek olan kalımda payı bulunmamaktadır. Güvey adayı olan Manas bunu, çoralarının yardımı ile kendisi tedarik etmek suretiyle gücünü ve varlığını da ortaya koyacaktır.

Bu örnekler, Manas Destanı'nda baba ile çocuk arasındaki ilişkinin olumlu yönlerini ortaya koymaktadır. Fakat, tıpkı Dirse Han ile Boğaç arasında olduğu gibi, babanın, kıskırtma sonucu da olsa, oğulu kendi geleceği için tehlike olarak görmesi sonucu olumsuz yöne kayan baba-çocuk ilişkisine örnek, Manas Destanı'nda da yer almaktadır. Manas'ın öldüğü sırada altı aylık hamile olan eşi Kanıkey, erkek çocuk doğurduğu için kayın ile evlenmeyince bu çocuğu babasının mirasına sahip çıkacak şekilde yetiştirmesinde kendisine destek olmaları gereken büyük ata ve amcalar, mirasa kendileri sahip çıkmak amacı ile Manas'ın biricik oğlunu öldürmeye yeltenirler. Kanıkey ve Bağdı Döölöt balayı alıp kaçarlar ve Kanıkey'in baba ocağına sığınarak orada bu çocuğu büyütürler. Semetey kendisinin Manas'ın oğlu olduğunu öğrenince babasının yurduna giderek babasının iline ve mirasına sahip çıkmak ister. Hâlâ bu çocuğun varlığını kendi gelecekleri için bir tehlike olarak gören Cakıp Bay ve Semetey'in üvey amcaları kendisini öldürmeye yeltenirler;

*"Cakıp Han söyledi oğluna:  
Ak kurçındaki ağuları  
Onu beri alınız.  
Çını kadeh dibine*

7. W. Radloff, a.g.e., s. 59-60.  
8. W. Radloff, a.g.e., s. 78.

*Onu sıvayıp koyunuz,  
Bu Manas'ın balası  
Semetey'i öldürüp  
Yanan ateşini söndürün."*<sup>9</sup>

Cakıp Han'ın bu davranışı, onun diğer olumlu davranışları yanında bir insanî zaaf olarak değerlendirilebilir. Han da olsa, kişiler, menfaatleri tehlikeye girdiğinde olumsuz bir yapıya bürünebilmektedirler. Bu yapıdaki insanlar, toplumun her kesiminde, her zaman görülebilir. Dolayısıyla, destandaki kahramanlar, idealize edilmiş kahramanlar olmayıp, olumlu ve olumsuz davranışları ile yansıtılmaktadır.

Manas Destanı'nda, Cakıp Han ile Manas arasındaki gibi uzun bir hayatı paylaşan baba çocuk ilişkisi kadar olmasa da Alman Bet ile babası arasında da yaşanan bir olay bizim için destana yansıyan bir başka örneği teşkil etmektedir. Alman Bet, Kökçö ile tanışıp Müslüman olduktan sonra, babasının yurduna giderek onun da Müslüman olmasını ister;

*"Kulhuvallahi ahad  
Kur'an dilini bilelim.  
Biz Müslüman olalım!  
Kâfirin hanı olmaktansa  
Müslümanın kulu olalım"*<sup>10</sup>

Baba ise oğluna,

*"O dünya ile bu dünyanın  
İyilik halini bilëmem!  
Mekke ile behiştin  
Ortasından alamam!  
Ben Müslüman olamam!  
Kesici isen baş işte!  
Dökücü isen kan işte!"*<sup>11</sup>

diyerek, hiçbir iletişim kurma çabası göstermeden kendisini reddetmektedir. Hatta, baba, daha da ileriye giderek,

9. W. Radloff, a.g.e., s. 303.  
10. W. Radloff, a.g.e., s. 13.  
11. W. Radloff, a.g.e., s. 14.



"Yumurtadan ak idi,  
Ana karnında tek idi,  
Han Alman Bet batur bir tanem  
Nasıl böyle söz söyledi?  
Sık orman gibi kalabalık yurdum,  
Bu Alman Bet oğlumu,  
Bir daha gözüme göstermeden  
Çabucak yakalayıp öldür."<sup>12</sup>

diyerek, biricik oğlunu öldürtmeyi düşünecek kadar benlik davası göstermektedir. Bu davranış da, kültürümüzden destana yansıyan tek örnek değildir. Bilindiği gibi, Oğuz Destanı'nın İslâmi rivayetinde Oğuz Kağan, babasını İslâmiyete davet etmekte, fakat tıpkı Manas Destanı'ndaki örneğimizde olduğu gibi, babası tarafından reddedilmektedir. Bu iki destandaki örnek, ortak bir motif olarak dikkat çekicidir.

Manas Destanı'na yansıyan baba-çocuk ilişkisini, bir de baba ile kız çocuk açısından ele alalım: Bu çizgide, destana yansıyan örneklerimiz daha az olmasına rağmen daha olumludur. Vereceğimiz ilk örnek, Cakıp Han'ın Kanikey'i Manas'a istemek için gittiği sırada, Temir Han'ın verdiği cevaptır;

"Ay karanlık gece idi,  
Kadın ile balanın  
Karışıp bildiği gün idi,  
Kadına danışayım!  
Balama danışayım!  
Ağama danışayım!"<sup>13</sup>

Bu cevabı incelediğimizde, ilk üç mısradan çıkan sonuç, evlilik konusunda karar verirken çocuğa ve kadına danışmanın günün -adeta- modası olduğudur. Ancak, bu sözler destanda eğreti kalmakta, nitekim Temir Han, Kanikey'in Manas'a verilip verilmemesi konusunu beyleri ile tartışmaktadır; yani Kanikey'e sorulmamaktadır. Yine de destanda bir düşünce olarak yer alması, babasının evlilik konusunda kızının cevap hakkına sahip olabileceğini düşünmesi bakımından dikkat çekicidir.

Baba kız ilişkisi açısından üzerinde duracağımız ikinci nokta, Kanikey'in çeyizi ile ilgilidir. Temir Han, Mengdi Bay'ın,

12 W. Radloff, a.g.e., s. 15.  
13 W. Radloff, a.g.e., s. 88.

"Ayıp Han'ın verdiği  
Hesabı senden fazladır  
Akçası bine yetmiştir."<sup>14</sup>

şeklindeki sözleriyle, kendi sosyal statüsü ile ilgili de olsa, kızına zengin bir çeyiz vermektedir.

Üçüncü örneğimiz, Kanikey'in, Manas öldükten sonra, oğlunu da alarak Baybiçe ile birlikte bu çocuğu büyük atasının ve amcalarının kötülüklerinden korumak için kendi babasının yurduna sığınması ile ilgilidir. Bu durumda;

"Ak kanatlı ordoyu  
Kara Han verdi,  
Kanikey'in balasını  
Kanikey'e vermedi,  
Kara Han alıp baktı,  
Kara Han alıp baktı  
Aladan baytal saldı  
Aşa yurdunu toplayıp  
Tepeden baytal soydurup  
Yurdun dört yanını toplayıp  
İle bir toy çekti."<sup>15</sup>

mısralarında görüldüğü gibi baba, kocasının yurdundan kaçmak zorunda kalan kızına sahip çıkmakta, çocuğun büyütülme ve eğitilme işini üstlenmektedir. Bu ilişkinin olumlu yönde gelişmesinin en büyük sebebi kanaatimce kız evlâdın, hanlık mücadelesinde, baba tarafından rakip olarak görülmeyişidir. Erkek çocuğun bu konudaki iddiasının ve gücünün kız çocukta olmaması ilişkileri olumlu yönde etkilemektedir.

Dede Korkud Hikâyelerinde ise, daha dikkat çekici bir örnekle karşılaşmaktayız. Bazı toplumlarda kız çocuk insan sayılmaz, toplum içinde hiçbir yere sahip olamaz, hatta diri diri toprağa gömülürken, Dede Korkud Hikâyelerinde bir baba, bir kız çocuk sahibi olabilmek için dua etmektedir. Biraz önce üzerinde durduğumuz sebeple Pay Püre bir erkek çocuk isterken, aynı boyda, "Pay Piçen Big dahı yirinden örü turdı, aydur: Bigler menüm dahı hakkuma bir du'a eylen. Allah Ta'ala mana da bir kız vire didi."<sup>16</sup>

14 W. Radloff, a.g.e., s. 109.  
15 W. Radloff, a.g.e., s. 296.  
16 Muharrem Ergin, a.g.e., s. 34.



Bu örnekler çerçevesinde Manas Destanı'na ve Dede Korkud Hikâyelerine yansıyan baba ile evlat arasındaki ilişkileri kısaca şu şekilde değerlendirebiliriz:

1 - Erkek çocuk ile ilgili olarak hem babanın hem de toplumun bir beklentisi söz konusudur.

2 - Babanın erkek çocukta beklentisi, kendisi öldükten sonra tahta, taca, mirasa sahip çıkmasıdır.

3 - Bu beklenti, babanın ölümünden sonra gerçekleşmektedir. Baba veya bir başka büyük yakın hayatta iken, erkek çocuk, iktidar için tehlike olarak görülebilmekte, hatta bu sebeple hayatı tehlikeye girebilmektedir.

4 - Hayatta iken babanın da oğlu için yerine getirmesi gereken görevleri vardır.

5 - Baba ile oğul sık sık bir arada olmamakta, birlikte yaşayamamakta, bu da ilişkilerde bir kopukluk, karşılıklı birbirini tanıyamama, beklentilerini anlayamama ve nihayet çatışma sonuçları doğurmaktadır.

6 - Kız çocuk, iktidar için bir tehlike olarak görülmediğinden bu yönde olumsuz davranış örnekleri ile karşılaşmamaktadır.

7 - Kız çocuk da toplumda bir yer sahibidir, itina ile büyütülürler. Babalar kız çocuk sahibi olmayı da istemektedir.

8 - Kız evlât evlendirilirken, ailenin mal varlığına göre bir pay verilir ve bu pay babanın itibarını gösterir.

9 - Bütün bu ilişkilerde, kahramanların olumlu ve olumsuz düşünceleri, davranışları bir arada yer almaktadır. Destanlarımızda da bu şekliyle aktarılması, destanlarımıza evrensel insanın evrensel insan davranışlarıyla yansıdığını göstermektedir. Kısacası, kahramanlar idealize edilmiş değillerdir.

10 - Bu çalışmanın sonunda, benim çıkardığım ders ise; kişiler veya toplumlar arasındaki pek çok çatışmada gerçek mânâda insanı tanıyamamaktan doğan yanlış değerlendirmeler ihmaller, kişisel çıkarların ön plânda tutulması gibi, insanın her zaman içine düşebileceği durumlar etkili olmaktadır. Bugün, gerek ferdi gerekse toplumsal bütün ilişkilerimizde insanı, aileyi ve dolayısıyla ait olduğu toplumu tanımanın olumlu etkilerinin olacağı açıktır. İnsanımızı ve toplumumuzu tanımak açısından, geleneğe bağlı eserlerimiz, bize önemli mesajlar

vermektedir. Nasıl Manas Destanı asırlar boyunca Kırgız Türkünün kimliğini korumasında rehberlik etmişse, dileğimiz odur ki 1000. yılını kutlamamız sebebiyle, bu büyük destan, diğer bütün Türk destanlarının da lâyık oldukları seviyede incelenip değerlendirilmesi için bir başlangıç teşkil etmek suretiyle bir başka büyük görevi daha yerine getirsin ve bu sayede, bütün Türk boyları birbirini daha iyi tanıma, daha dengeli ilişkiler kurabilme şansına sahip olsun.



## OGUZ DESTANI'NA, MANAS DESTANI'NA VE DEDE KORKUD HİKÂYELERİ'NE YANSIYAN KAHRAMAN KÜLTÜR TİPİNDEKİ ORTAKLIKLAR

NACİYE YILDIZ\*

Manas Destanı, taşıdığı kültür birikimi bakımından sadece Kırgız Türkleri için değil, bütün Türk boyları için bir ansiklopedi hüviyetine sahiptir. Bu destan, bize, Türk kültürünün İslâmiyet'in kabûlünden önceki ve sonraki dönemlere ait göçebe hayat tarzını yansıtmakta, insan ilişkileri açısından fikir vermekte, geniş bir coğrafyayı, bu coğrafyada yaşayan Türk boylarını ve temas halinde olunan çeşitli milletleri tanıtmaktadır. Bütün bunların yanısıra, destanda yer alan geniş kahraman kadrosu, destanımıza yansıyan insan özellikleri açısından da bir değerlendirme yapılabilme imkânı tanımaktadır.

Ben, bu tebliğimde, Manas Destanı'na yansıyan kahramanları, toplumda işgâl ettikleri yere ve aldıkları vazifelere göre gruplandırarak değerlendirmeye, kültürümüzün diğer âbide taşları olan Dede Korkud Hikâyeleri ve Oğuz Destanı ile mukayese etmeye çalışacağım. Bu çalışmada faydalandığım kaynaklar, Radloff'un Türk boylarının edebiyatlarından yaptığı derlemeleri içine alan külliyatı Proben'lerin V. cildinde yer alan Manas Destanı metni, Prof. Dr. Muharrem Ergin tarafından yayımlanan Dede Korkud Kitabı ve Oğuz Destanı'nın Uygur Rivayeti ile İslâmî Rivayetidir.

Bu çalışmada, Manas Destanı'nı esas olarak alıp, diğer destan metinleri ile karşılaştırmak yolunu tercih ettim. Manas Destanı'ndaki erkek kahramanları, toplumdaki yerlerine ve görevlerine göre üç grupta toplamak mümkündür;

\* Dr., Hacettepe Üniversitesi, İdari İlimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Beytepe, Ankara, TÜRKİYE.



1 - Lider durumunda olan alp tipindeki kahramanlar,

2 - Liderin yardımcısı olan alplar,

3 - Yurdun akıl hocaları,

Manas Destanı'nda, lider durumunda olan Manas, fizikî özellikleri ile şu şekilde tasvir edilmektedir;

"Ormanda ayıya benzeyen,  
Tepede kaplana benzeyen,  
Çiyan gözlü arık yanaklı,  
Gölgeli yerde kışlayan,  
Anadan canı düştüğünde,  
Koyun bağı gibi kara kan,  
Sağ elinde bulunan,  
Göz kapağı yüksek, kaşı alçak,  
Gözü kızıl, saz benizli  
Kanlı doğan Er Manas,  
Gölgede gönül büyüten,  
Gönlü ile nazlı büyümüş,  
Aşıklı kuyruk sokumu,  
Çakıp Bay'ın duası,  
Asil doğan Manas."<sup>1</sup>

Bu mısralarda Manas'ın gücünü anlatmak üzere ayı ve kaplan benzetmelerinden faydalanılmaktadır. Bu ifade tarzı, Oğuz Destanı'nda da benzer bir şekilde yer almaktadır:

"Yine günlerden bir gün:  
Aydın oldu gözleri, renklendi, ışık doldu,  
Ay Kağan'ın o gündü, bir erkek çocuğu oldu.  
Gömgök, gök mavisiydi, bu oğlanın yüz rengi,  
Kıpkızıl ağızıyla, ateş gibiydi benzi.  
Al al idi gözleri, saçları da kapkara!  
Perilerden de güzel, kaşları var ne kara!

1 Wilhelm Radloff, a.g.e., s. 142-143.

Geldi ana göğsüne, aldı emdi sütünü,  
İstemedi bir daha, içmek kendi sütünü!  
Pişmemiş etler ister, aş, yemek ister oldu!  
Etrafdan şarap ister, eğlenmek ister oldu!  
Ansızın dile geldi, söyler, konuşur oldu!  
Kırk gün geçtikten sonra, yürür oynasır oldu!  
Öküz ayağı gibi idi sanki ayağı!  
Kurdun bileği idi, sanki bileği!  
Benzer idi omuzu, tıpkı samurunkine!  
Göğsü de yakın idi koca ayınunkine!  
Bir insan idi, fakat tüylerle dolu idi!  
Vücudunun her yeri kıllarla dolu idi!  
Güder at sürüleri, tutar atlara biner!  
Daha bu yaşta iken çıkar avlara gider!  
Geceler günler geçti, nice seneler doldu:  
Oğuz da büyüyerek yahşı bir yiğit oldu."<sup>2</sup>

Her iki örneğimizde de kahramanın fizikî kuvveti anlatılırken ayı ve kaplan gibi yırtıcı hayvanlardan faydalanılmaktadır. Bu ortak ifade, yaşanan hayat tarzı ile yakından bağlantılıdır. Gerek düşmanla, gerekse yırtıcı hayvanlarla mücadele halinde geçen göçebe hayat tarzında hem kendi hayatını hem de sahip olduğu sürülerin hayatını muhafaza için o dönem kahramanlarının bu fizikî güce sahip olmaları mecburiyettir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde toplumun yerleşik düzene geçişi ile bu özellikler biraz zayıflamış gibi görünse de, Bayındır Han, yine

"Amut suyunun aslanı  
Karaçuğun kaplanı"<sup>3</sup>dır.

Kahramanın sahip olması gereken manevî özelliklere gelince; bu özelliklerden biri, Manas'ta,

"Deve yavrusu gibi gözü parlak,  
Şakar gibi içi kaynar,  
Yakup'ın oğlu genç Manas

2 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, s. 115.

3 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, s. 89.



*Yalnız olan Er Manas,  
On yaşında ok atmış,  
On dördüne çıktığında,  
Karargâh çalkalayıp han olmuş."*<sup>4</sup>

mısralarında, Oğuz Han içinse,

*"Ansızın dile geldi, söyler, konuşur oldu,  
Kırk gün geçtikten sonra yürür, oynar oldu."*<sup>5</sup>

mısralarında dile getirilmektedir. Burada, kahramanın, Rahmetli Mehmet Kaplan Hocamızın ifadesi ile zamanı aşarak hızla büyümesi söz konusudur.<sup>6</sup> Göçebe hayatını düşündüğümüz zaman, bu hayatın hareketliliği ve yiğit olma ideali, zamanı aşarcasına büyümede etkili olmaktadır. Aynı şekilde, Dede Korkud Hikâyelerinin kahramanları da, çabucak büyümektedir. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda, Boğaç, on beş yaşında aşık oynayan bir çocuk iken, meydana salınan Bayındır Han'ın boğasını görünce, diğer çocukların kaçmasına rağmen kaçmayıp boğayla mücadele eder ve onu yener. Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Bamsı Beyrek'in yine on beş yaşında düşmana baskın verip bezirgânların malını kurtarmak suretiyle kahramanlık gösterdiğini biliyoruz. Bu çocuklar kahramanlıklarından sonra isim alarak toplumun gerçek bir ferdi haline gelirler. Bu örnekler, başvurduğumuz üç kültürel mirasımızda da kahramanların çocukluk çağlarını çabuk geçirerek küçük yaşlarda yiğit sıfatını kazanacak işler başardıklarını göstermektedir. O dönemin mücadeleler ile geçen hayat tarzı düşünüldüğünde, genç yaşta kahramanlık gösterme ve yiğit saflarına katılma, asla mübalağalı bir ifade değildir, yaşanan gerçekleri ortaya koyar.

Destanlarımızda lider durumunda olan kahramanın sahip olması gereken bir başka özellik, cömert olmasıdır. Manas,

*"Batır Manas arkamı,  
Kara yaslanıp mal buldum,  
Kanıkey refah görsün diye!  
Buza yaslanıp mal buldum,  
Fukaram sefa sürsün diye!"*<sup>7</sup>

4 W. Radloff, a.g.e., s. 5.

5. Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 115.

6. Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3-Tip Tahlilleri, s. 14.

7. W. Radloff, a.g.e., s. 64-65.

mısralarında sahip olduğu malı ne için gerekli gördüğünü ifade etmekte ve destan boyunca sık sık,

*"Tepe gibi et yığdırmakta,  
Göl gibi çık (çorba) yaptırma"*<sup>8</sup>dır.

Dede Korkud kahramanları da aynı davranış içinde görülmektedirler; *"Hanlar hanı Han Bayındır yılda bir kerre toy idüp Oğuz biglerin konuklar-idi. Gine toy idüp atdan aygır deveden buğra koyundan koç kurdurmuş-idi."*<sup>9</sup>

Oğuz Destanı'nda, Manas Destanı'nda ve Dede Korkud Hikâyelerindeki kadar ayrıntılı anlatılmasa bile, Oğuz Han'ın,

*"Sağ yanına Bozoklar, sol yanına da Üç-ok,  
Oturup eğlendiler, kırk gün kırk geceden çok,  
Yediler hem içtiler erip muradlarına."*<sup>10</sup>

mısralarında, bir toy düzenlediğini görmekteyiz. Dede Korkud Hikâyeleri'nde, "Oğul babadan görmeyince sofra çekmez" şeklinde ata sözü halinde kullanılan ve bir beyin yahut da hanın mutlaka sahip olması beklenen bu özelliğin, gelenek halinde babadan oğula geçtiği bir gerçektir. Örnek olarak aldığımız her üç eserde de aynı motif işlenmektedir.

Kültür mirasımız olan bu eserlerde, bir liderin sahip olduğu veya olması gereken başka özellikler de yer almaktadır. Adaletli olmak, otorite sahibi olmak, gücün ve kuvvetin yanı sıra akılla da hareket edebilme kabiliyetine sahip bulunmak gibi. Bu konuda verebileceğimiz örnekler, bir hayli fazladır. Kahramanın düşünce yapısını yansıtan son bir örnekle, lider durumunda olan kahramanın özellikleri maddesini bitirelim. Manas, destanda, daha çocuk yaşta iken, geniş bir coğrafyaya sahip olma isteğini dile getirmektedir.

*"Ata bineceğim diyor,  
Uzağa sefere varacağım diyor,  
Medine'yi ziyaret edip,  
Ulu Buhara'yı dolanıp  
İt Geçidi'nden geçeceğim diyor,*

8. W. Radloff, a.g.e., s. 60.

9. M. Ergin, a.g.e., s. 11.

10. Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 127.



*Beş Terek'ten döneceğim diyor,  
Pekin'deki Kongur Bay'a varıp vuruşacağım diyor."  
Ak sikkeli hazinesini açayım diyor,  
Kalmuk'un malını saçacağım diyor,  
Semey ile Kızıl-yar  
Ortasında Kır-Geçil  
Oradan geçip akayım diyor,  
Beş Kavak'tan dolanayım diyor,  
Kum-bulun'u basayım diyor,  
Almata'yı aşayım diyor,  
Bana kapıyı kaparlarsa  
Eğilip geçeyim diyor,  
Kopolun'u geçeyim diyor,  
Tor-Aygır'ı aşayım diyor,  
Sarı-Kaykan'ı basayım diyor,  
Demirlik'i aşayım diyor,  
Medine Çölü'nden geçip,  
Şu Geniş İle'yi dolanıp  
Büyük Buhara'nın boyunda  
Altı gün yatayım diyor,  
At dinlendireyim diyor,  
Geniş İle'yi gemi ile geçeyim diyor,  
Geniş Kulca'yı dolanıp geçeyim diyor,  
Koco şehrini basayım diyor,  
Korguş'tan dolanayım diyor."<sup>11</sup>*

Bu coğrafyanın genişliğine dikkat edilirse, Oğuz Han'ın,

*"Ey benim beglerimle ilimin budunu!  
Sizlerin başınıza ben oldum artık kağan,  
Elimizden düşmesin, ne yayımız ne kalkan!  
Damgamız olsun bize yol gösterici bir buyan!  
Alplar olsun savaşta bozkurt gibi uluyan!  
Demir kargılar ile, olsun ilimiz orman!  
Av yerlerimiz dolsun, vahşi at ile kulan.*

11. N. Yıldız, a.g.t., s. 826-827.

*Yurdumuz ırmaklarla, denizlerle dolsun,  
Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun,  
İlimizin çadırı, yukardaki gök olsun,  
Dünya devletim olsun, halkımız da çok olsun."<sup>12</sup>*

mısralarında çizdiği coğrafyanın biraz daha sınırlandırılmış olduğu açıkça görülür. Dede Korkud kahramanları ise, artık böyle geniş bir coğrafya saymazlar. Oğuz Destanı ile Manas Destanı arasındaki bu benzerliği kültür tipleri ile açıklamak mümkündür. Alman bilim adamı Walter Schubart'ın tarih felsefesine göre,<sup>13</sup> dört kültür ve kişilik prototipi, arda arda gelmektedir. Dört kültür ve kişilik prototipi ise şunlardır;

1 - Uyumlu kültür-zihniyeti ve uyumlu insan; Evreni yeniden kuruculuk gerektirmeyen bir şey olarak görür, böyle bir evrende ilerleme fikri yoktur, çünkü uyumlu insan tipi, tarihi, amacına ulaşmış sayar.

2 - Kahraman kültür-zihniyeti ve insan; Dünyayı örgütçü çabalarıyla düzene sokması gereken bir kargaşa olarak görür. Dünyanın halihazırda ile mücadele halindedir ve onu kendi plânlarına göre yeniden şekillendirmek ister. Kahramanlık tutkusu ve gururla doludur. Böyle bir dünyada hiçbirşey durgun değildir. Adetâ, kahraman Tanrı'ya bile meydan okur.

3 - Zahit kültür-zihniyeti ve insanı; Varoluş ve duyum dünyası bir seraptır. Her ikisinden de mistik alana kaçır, duyum dünyasını pişmanlık hissetmeden bırakır. Onu düzeltmek için ne umudu, ne de isteği vardır. Bu kültürlerin egemen olduğu dönemlerde toplum yapısı durgundur.

4 - Mesihçi kültür-zihniyeti ve insanı; Kendilerini üstün tanrısal düzeni yer yüzünde gerçekleştirme görevine çağrılmış hissederler. Mesihçi insan kendi içinde hissettiği uyumu çevresinde de kurmak, tıpkı kahraman kültür tipindeki gibi, dünyayı değiştirmek ister; fakat bunu benlik doyumunu için değil, kendisine Tanrı tarafından verilen ödevi yerine getirmek için gerçekleştirmek amacındadır.

Bu bilgiler ışığında, Oğuz Destanı'nda ve Manas Destanı'nda yer alan kahramanların, dünyayı örgütçü çabalarıyla düzene sokmak amacını taşıyan kahraman kültür zihniyetini yansıttığını söyleyebiliriz. Manas ve Oğuz Kağan, bu zih-

12 B. Ögel, a.g.e., s. 118.

13 P. Sorokin, Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri, Ankara, 1972, s. 114-127.



niyetin bütün özelliklerini taşımaktadırlar. Onların dünyası o kadar hareketlidir ki, Prof. Dr. Mehmet Kaplan Hoca'mızın tesbit ettikleri<sup>14</sup> ve yukarıda verdiğimiz her iki örnekte de açıkça görüleceği gibi, onlar hiçbir yerde duramazlar, mekân sürekli "aşılan" yerdir, oturulan yer değil. Öyle ki Manas oturdukları, durdukları zaman "at scrinlesin" diye açıklamaktadır. Bunun yanısıra, kahraman öylesine kendi gücüne güvenmekte ve gururlanmaktadır ki, bu gururla Manas, yaralanmadan önce kendisini Tanrı zannettiğini, ancak yaralandıktan sonra, Tanrı olmadığını anladığını söyler.

Kısaca, Manas Destanı'nda ve Oğuz Destanı'nda yer alan lider durumundaki kahramanlar, dünyaya egemen olan kahraman kültür tipinin Türk medeniyeti içinde şekillenmesiyle Türk Destanları'nda adeta birbirinin tamamlayıcısı, devamı olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu tip, Dede Korkud Hikâyeleri'nde olduğu gibi, destandan hikâyeye ve masala geçiş sürecinde yumuşamakta, milletin karşılaştığı olağanüstü ve onun varlığına yönelik -Kıbrıs Savaşı- gibi, durumlarda tekrar ortaya çıkmakla birlikte, genel olarak dönemini tamamlamış bulunmaktadır.

## 2 - Liderin yardımcıları olan alplar;

Türk destanlarında kısaca kırk yiğit olarak tanımlayabileceğimiz bu kişiler, her türlü ihtiyaçlarının karşılanması konusunda, liderin sorumluluğu altında bulunmaktadır. Manas Destanı'nda Manas, kırk çoranın aile büyüğü gibidir. Çoralarını aştan aç, attan yaya, dondan açık koymamak, bir ganimet alındığında eşit olarak pay etmek ve kendisi evlendiğinde kırk çoraya da kırk kız almak zorundadır. Dede Korkud Hikâyeleri'nde de Hanlar hanı Bayındır Han da yılda bir kere toy düzenleyerek mal varlığını yiğitlerine yağmalatmakta, böylece, bir sosyal adalet sağlamaktadır. Oğuz Destanı'nda ise, Oğuz Han ile beraber kırk yiğit anılmamakla birlikte, yine Oğuz Han'ın toy düzenleyerek aynı zamanda ordusu olan ilini topladığını, kırk gün kırk gece yiyip içip eğlendiklerini görmekteyiz. Burada da han ile halkı arasında bir duygusal iletişimden söz edilebilir. Bu felsefe, bugünkü profesyonel hizmet anlayışına zıttır. Profesyonel hizmet anlayışında kişi, yaptığı hizmetin karşılığında ücret almakta, hizmet ettiği varlık veya kurum ile bahsettiğimiz tarzda bir duygusal iletişimde bulunmamaktadır.

Han veya törö durumunda olan kişinin iline, yiğitlerine verdiklerinin karşılığı nedir? Bunu dile getiren en güzel örneği Manas'ın ağzından duymaktayız;

<sup>14</sup> Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 15.

"Kalkıp Manas dahi söyledi,  
"Zırhı yığdım senin için çoram,  
Vuruşup öl benim için çoram,  
Kılıcı yığdım senin için çoram,  
Kırış benim için çoram,  
Ay baltayı yığdım senin için çoram,  
Çarpışıp öl benim için çoram  
Ondan geri kaçanın  
Başı gider ölüme,  
Malı gider yağmaya,  
Düşmandan evvel dağıtırım,  
Hutay'dan evvel kırarım,  
Buudanı yığdım senin için çoram,  
Çekişip öl benim için çoram,  
Taşken'den aldırırım,  
Arabaya koydurdum,  
Elma başlı tüfek,  
Onu yığdım senin için çoram,  
Atuşup öl benim için çoram."<sup>15</sup>

Görüldüğü gibi, Manas'ın çorabalarından beklediği şey, sonu ölüm de olsa tam bir bağlılıktır. Çoralar, kendilerini baba gibi gözetin törönün amaçları uğrunda savaşırken gerekirse öleceklerdir, ölmek onların görevidir. Aynı bağlılığı Dede Korkud Hikâyeleri'nde de görmekteyiz; İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, Beyrek, Kazan Han'a asi olan kendi dayısı Aruz ve diğer dış Oğuz beylerinin kendilerine katılıp ant içmesini istemelerine şu cevabı vermektedir;

"Men Kazanun ni'metini çok yimişem,  
Bilmez isem gözüme tursun  
Kara koçda kazılık atına çok binmişem  
Bilmez isem mana tabut olsun  
Yahşi kaftanların çok geymişem  
Bilmez isem kefenüm olsun

<sup>15</sup> N. Yıldız, s. 1027.



*Ala bargah otağına çok girmişem  
Bilmez isem mana zindan olsun  
Men Kazan'dan dönmezem bellü bilgil.*<sup>16</sup>

Bu mısralarda, Beyrek'in Kazan Han'a vefa duygularıyla bağlı olduğu görülmektedir. Örneklerimizi değerlendirdiğimizde, kahraman kültür tipinin temsilcisi olan hanın veya törünün varlığının, yanındaki yiğitlerin varlığına bağlı olduğunu, dünyayı değiştirme çabaları içinde olan törö veya hana, bu yiğitlerin hizmet ettiğini ve Türk destanlarının da Türk kültüründe geçerli olan bu bağlılığı dile getirdiğini söyleyebiliriz.

### 3 - Yurdun akıl hocaları :

Örnek olarak aldığımız her üç destanımızda, savaşan kahramanların yanında, onları akılları ve tecrübeleriyle yönlendiren kişiler de bulunduğunu görmekteyiz. Oğuz Destanı'nın Reşideddin Rivayetinde, Irkıl Hoca ile ilgili olarak şunlar yer almaktadır; *"Oğuz Han'ın ölümünden sonra Gün-Han tahta çıktı. Oğuz Han'ın veziri Yengi-Kenli Irkıl-Hoca idi. Irkıl Hoca, Gün Han'ın da veziri yol göstericisi ve bir öğreticisi oldu. Bu vezir bir gün Gün Han'a şöyle dedi: "Oğuz Han, çok büyük bir hakan idi. Yeryüzündeki ülkeleri zaptetmiş ve böylece hazinelere, kıymetli mallara ve sayısız sürülere sahip olmuştu. Ölümler de onları sizlere, yani oğullarına bırakıp gitti. Sizlerin de Allahın emri ile dörder tane değerli oğullarınız oldu. Korkarım ki bu çocuklar, dünya malı ve mülkü yüzünden birbirine düşman olacaklar ve kendi aralarında hep savaşıp duracaklardır. Bence her birinin ayrı ayrı birer mevki ve makama tayin edilmesi ve bunlara göre de onlara birer ad ve ünvan verilmesi uygun olacaktır. Her birinin ayrı ayrı birer nişanı ve damgası da olsun. Bundan sonra her biri, kendi fermanlarını, hazinelerini, sığır ve diğer hayvanlarını bu damga ve nişanlarla birbirinden ayırarak olursa, aralarında anlaşamamazlık olmayacak ve kavga etmeyeceklerdir".... Gün Han da Irkıl Hoca'ya, "Siz benim babama öğütler ve akıllar verirdiniz. Siz, artık benim babam yerindesiniz. Siz neyi hoş görürseniz, ben de öyle yaparım!" dedi.*<sup>17</sup> Bu sözlerden, devlet işlerinin, sadece, kahraman kültür tipinin ürünü olan alp tipi ile yürümediği, onun fazla hareketli dünyasında kendisine yol gösteren bir akıllı kişinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişi, Dede Korkud Hikâyeleri'nde

Dedem Korkud'dur. O, her boyda müşkül işleri halleder, aklıyla değil, gücüyle hareket eden kahramanları frenler, çocuklara isim verir, her ne olsa ona danışılır. Her boyun sonunda gelip boy boyladığını, soy soyladığını ve dua ettiğini gördüğümüz Dedem Korkud, adıyla anılan destan-hikâyelerin Mukaddime'sinde şöyle tanıtılmaktadır; *"Resül aleyhi's-selam zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er kopdı. Oğuzun ol kişi tamam biliçi-siydi. Ne dir-se olur-idi. Gayıbdan dürlü haber söyler-idi. Hak Ta'ala onun könlüne ilham ider-idi."*

Manas Destanı'nda ise, Bakay Han, benzer fonksiyonlara sahip bir kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bakay'ı Manas'ın babası Cakıp Han'ın şu sözleriyle tanımaktayız:

*"Beyin oğlu Bakay Han!  
Beri gelsene karşıma,  
Söz söyleceğim başıma  
Benim Manas kulunum,  
Atlanıp koşacağım diyor.  
Uzağa sefere varacağım diyor.*

*.....  
Bu Manas balama,  
Kazan asıp, ateş yakıp  
Yanına yoldaş olsana, Bakay!  
Görmediğini gösterip, Bakay!  
Ardından beraber yürüsene, Bakay!  
Bilmediğini öğretip, Bakay!  
Beraber düşman ardına koşup sürsene, Bakay!  
Adam Ata, Ooba Ana'nın  
Doğduğu yeri bilicisin,  
Sağ yanına Oysul Ata boğa yapmış, Bakay,  
Sol yanına Koca Kıdır dua etmiş, Bakay,  
Babedin başında, Bakay!  
Koca Kıdır yanında, Bakay!  
Bu Manas balamın, Bakay!  
Büyüyüp adam olduğunda, Bakay!  
At yelesini çekip bindiğinde, Bakay!  
Göze görünür adam olduğunda Bakay!*

16 M. Ergin, a.g.e., s. 126.  
17 B. Ögel, a.g.e., s. 209-210.



*Çenesinde sakal çıktığında Bakay!  
Binmesi için at bulsana, Bakay!  
Giymesi için don bulsana, Bakay!  
At başı gibi Kur'an'ı, Bakay,  
Koyun başı gibi kitabı, Bakay!  
Kıyamet yoluna duruşup Bakay!  
Yıktı içinde boz olsana, Bakay!  
Manas ile kıyametlik dost olsana, Bakay!"<sup>18</sup>*

Burada Bakay, Manas'a değerleri öğretebilecek, bir yiğit olabilmesi için gerekli hünerleri kazandırabilecek, ona yol gösterip akıl verebilecek, Kur'an'ı-kitabı tanıyan, manevî varlıkların himayesinde olan bir şahsiyettir. Bakay'ın bu özellikleri İrkıl Hoca ve Dede Korkud ile büyük benzerlikler göstermekte, toplumda aynı fonksiyonları yerine getirmektedir.

Türk kültürünün bir başka âbide eseri olan Kutadgu Bilig'i, konumuz açısından incelediğimizde, bu eserde beyliğe lâyık bir beyin nasıl olması gerektiği şu şekilde ifade edilmektedir.

*"Bir olan Tanrı insan-oğlunu yarattı; bunlar arasında büyük var, küçük var; akılsız var küstah var, iyi söyle,*

*Beyin nasıl olması gerek ki, o bunların başına geçsin, işini görsün, nâm ve şöhreti dünyaya yayılsın.*

*Memleketi düzene girsin, halk zenginleşsin; göçtüğü zaman da iyi nâm bıraksın.*

*Gümüş ve sarmalar ile hazinesi dolsun; düşman boyun eğsin ve kargaşalık ortadan kalksın.*

*Asker toplansın, kudretli bir ele sahip olsun; yeter bilgi ile memleketi idare etsin.*

*Şöhret kazansın, adı dünyaya yayılsın; günden güne yükselsin ve saadeti artsın.*

*Huzur içinde ömür sürsün, uzun zaman hükümran olsun; bütün canlar feda olsun, tek o yaşasın.*

*Öğdülmiş cevap verdi ve -Hükümdar bana çok zor bir şey sordu- dedi.*

*Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve nizam, örf ve âdet onlardan gelir.*

*Bey doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir.*

*Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir.*

*Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münâsip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir.*

*Bu beylik işi beylerin işidir; beylerin işini bey olan kimse bilir.*

*Bu işi hükümdar benden daha iyi bilir; babası bey idi, kendisi de beydir."<sup>19</sup>*

Daha sonra Öğdülmiş, hükümdara, bir beyin nasıl olması gerektiğini uzun uzun anlatmaktadır. Öğdülmiş'in saydığı özelliklerden, örnek olarak aldığımız kahramanlarda ortak olanları şu şekilde sıralayabiliriz: 1 - Asalet, 2 - Cesaret, 3 - Kuvvet, 4 - Bilgi, 5 - Akıl, 6 - Cömertlik.

Bunlar göstermektedir ki, Türk dünyası ve Türk kültürü bir bütündür. Bu bütünlük sebebiyle, değindiğimiz özelliklere sahip kültür tipleri yaratılmıştır. Bu özellikler günümüzde de aranmaktadır. Türk kültürünün geleceği açısından, Türk insanının hayat felsefesini bilerek Türk boylarının birbirine yaklaşması gerekmektedir. Bunun en güzel delillerini de bize kültür mirasımız olan eserler sunmakta ve yol göstermektedirler.



## KIRIM-TÜRK DESTANLARINDAN EDİGE İLE MANAS DESTANI'NDA YER ALAN BENZER UNSURLAR

ZÜHÂL YÜKSEL\*

Edige Destanı, Timur ile Altın Orda hükümdarı Toktamış arasındaki mücadeleler döneminde yaşamış olan Edige'nin destanlaşmış hayatını anlatır.

Edige Altınorda'nın doğu bölgesinde emir iken, Toktamış Han ile aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı, Timur'un emrine girmiş ve onu Altınorda'ya karşı harekete teşvik etmiştir. Toktamış'ın mağlûbiyetinden sonra tekrar Altınorda'ya dönen Edige, on dört sene kadar o havalinin hakiki hâkimi olmuştur, Toktamış birçok mücadelelerden sonra, 1405 yılında Emir Edige'nin adamları tarafından katledilmiştir.<sup>1</sup> Edige aynı yıl Harezm'i de zaptetti. Ruslarla ve Toktamış çocuklarıyla devamlı harbetmekle beraber hanlık makamına Cengiz neslinden istediğini geçiriyordu. Nihayet 1419 yılında Toktamış oğullarından Kadir Birdi ile yaptığı harpte esir düştü ve idam edildi. Birçok Türk grubu arasında hâlâ kuvvetle yaşayan Edige Destanı, bu tarihî vak'aların destanî bir şekilde ifadesinden ibarettir. Bugün, Edige Destanı'nın Tatar, Kırım, Kırgız, Nogay, Türkmen, Karakalpak, Başkurt rivayetleri vardır.

W. Radlovv'un "Proben"inin Kırım Türkleri edebiyatına ayırdığı VII. cildinde, Edige Destanı'nın Büyük Hocalar, Karasu-Bazar, Nogay varyantları bulunmaktadır.<sup>2</sup> Çalışmamızda bu varyantlardan ve Taşkent'te basılan "Kırım-Tatar Halk Ağzı Yaratıcılığı"<sup>3</sup> isimli eserde yer alan iki rivayetten faydalandık.

\* Yard. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara, TÜRKİYE.

1. Doç. Dr. Mustafa Kafalı, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul, 1976, s. 114.

2. W. Radloff, Proben, C. VII, s. 99-122, 146-149, 154-165, 198-201.

3. Cafer Bekirov, Kırım Tatar Halk Ağzı Yaratıcılığı, Taşkent, 1991.



Manas Destanı ile ilgili örneklerimizi, Naciye Yıldız tarafından W. Radlovv metnine dayanılarak hazırlanan Doktora tezinden aldık.<sup>4</sup>

Esas itibarıyla tarihî mahiyette olan Edige Destanı, XIV ve XV. asırlarda Altınorda'daki kabilelerin kahramanlık hayatını ve edebî ananelerini göstermesi bakımından kıymetlidir.

Bu çalışmada, taşıdığı değer bakımından benzerlikler bulunan Edige Destanı ile Manas Destanı'nı mukayese ederek benzer unsurları ortaya koymaya çalıştık.

1 - Her iki destanda da yer alan kahraman isimleri :

Manas Destanı'nda, Manas'ın eşi olan Kanıkey'in babası, W. Radlovv tarafından derlenen varyantta, Temir Han olarak yer almaktadır;

Cakıp Han, oğlu Manas'a geleneğe göre evleneceği bir kız bulmak için diyar diyar dolaşırken bir koyun çobanına rastlar. Çoban, Manas'a denk kızın kim olduğunu bildiğini söyler:

"Ey Cakıp Bay, ata,  
Çobanlıktan kazandığım  
Bir tek benim boz toktum,  
Toktumu yakalayıp soyayım,  
Sana pişirip vereyim!  
İyi duanı verip git!  
Kızın kim olduğunu biliyorum.  
Temir Hanın kızı Kanıkey  
Manas'a denk kızdır."<sup>5</sup>

Temir ile Toktamış arasında geçen mücadeleyi dile getiren Edige Destanının Karasu-Bazar rivayetinde Temir'in ismi Şah Temir olarak anılmaktadır. Manas Destanında ise Manas'ın karısının babasının adı bir yerde Temir Han, bir yerde Kara Han şeklinde geçmektedir.

"Ben bu gidişle giderim  
Şah Temir Han'a ulaşırım.

Şah Temir bana can verse,  
Allah bana yol verse,  
Ben Toktamış gibi hanımın  
Kadehine zehir koyarım."<sup>6</sup>

Dolayısıyla, Temir Han, bu destanda yer alan kahramanlardan biridir. Her iki destanda da rastlanan bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Destanda isim konusunda bir başka benzerlik, Manas'ın eşinin ismi de, Edige Destanındaki Toktamış'ın kızının ismi de Kanıkey'dir.

"Kanıkey gibi güzeli  
Canıkay gibi dilberi  
Tanrı bana vermiş"<sup>7</sup>

Manas'ın kırk çorasından birinin ismi Canbay'dır;

"Kenen'in oğlu Ken Canbay,  
Akıllı doğan Er Canbay"<sup>8</sup>

Edige Destanı'nda Toktamış Han'ın veziri olan Canbay, Edige ve oğlu Nurreddin'in de yakın dostudur; fakat, kendi hayatı söz konusu olduğunda onlara ihanet ederek olumsuz özellik de göstermektedir. Vereceğimiz şu örnek, Edige'nin, Toktamış Han'ın onu öldüreceğini bildiği halde, geri dönmesi için kendisini kandırmaya çalışan Canbay'a verdiği cevaptır;

"Dönmem de Canbay dönmem de!  
Hana hayırlı söz söylemem de!  
Han bana düğmesi som altın,  
Eteğinden yeni uzun  
Elbise verse de giymem de."<sup>9</sup>

Kahramanın hem olumlu hem de olumsuz özellikleri ile destanda yer alması, Manas Destanı'nda da sıkça karşımıza çıkmakta ve Türk destanlarında kahramanların evrensel insan özelliklerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Örneğimizde de Canbay isimli kahramanın her iki yönüyle karşımıza çıkması, isim benzerliği ya-

4. N. Yıldız, Manas Destanı (W. Radlovv), Kırgız Kültürü ile İlgili Tesbit ve Tahliller (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1994.

5. N. Yıldız, a.g.t., s. 901-902.

6. Karasu-Bazar, s. 160.

7. Büyük Hocalar, s. 119.

8. N. Yıldız, a.g.t., s. 861-862.

9. Cafer Bekirov, a.g.e., s. 39.



nında, destan kahramanlarının özellikleri açısından da dikkati çeken bir benzerliktir.

## 2 - Destan kahramanlarının benzer özellikleri:

Manas Destanında, destanın ana kahramanı Manas, şu özellikleri ile tanıtılmaktadır;

"Yalnız olan Er Manas,  
On yaşında ok atmış,  
On dördüne çıktığında  
Karargâh çalkalayıp han olmuş."<sup>10</sup>

Bu sözlerden, destan kahramanının, günümüz için çocuk sayılabilecek bir yaşta kahramanlıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu özellik, sadece Manas Destanı kahramanlarına ait bir özellik değildir. Diğer Türk destanlarında da, o dönemin şartlarından doğan bu özelliği görebileceğimiz gibi, Edige Destanı'nın kahramanlarından Nuredin de, daha aşık oynadığı çağlarda babasının intikamını alarak Toktamış'ı öldürüp tahtını ele geçirmektedir.<sup>11</sup>

Manas'ın torunu Seytek tanıtılırken, yine onun doğuştan diğer çocuklardan farklı özelliklere sahip olduğu şu mısralarla belirtilmektedir;

"O Seytek kulaksızı,  
Altı günlükken "ata" deyip,  
İki günlükken "ana" deyip  
Çırpıdan yay yapmamış mı?  
Çöpten ok yapmamış mı?  
Kak eden karga koyduğu yok,  
Kuk eden kuzgun koyduğu yok!  
Helâl yiyeceği bir tepe gibi yığdı,  
Fakirlerle muhtaçlardan  
Seytek alkış aldı."<sup>12</sup>

Diğer destanımızda da Nuredin'in doğuştan sahip olduğu üstün özellikler vardır;

10. N. Yıldız, a.g.t., s. 828.  
11. Büyük Hocalar, s. 112-113.  
12. N. Yıldız, a.g.t., s. 1184.

"Ben de pazartesi gecesinde  
Ertesi cuma gününde  
Ben dünyaya geldim diyor.  
Gözümü açıp görmeden  
Kadir gecesini gördüm, diyor.  
Ağzımı açıp konuşmadan  
Lâ ilahi illalla dedim diyor.  
Ben atuma binmişim  
Bel küllüalla demişim.  
Kendim elam okumadan  
Arabîsa bilmişim.  
Yerle göğün arası  
Üç bin yıllık yoldur diye  
Ben aklımla bilmişim."<sup>13</sup>

Bu mısralarda, destandaki İslâmî etkileri de takib etmek mümkündür. Manas Destanı'nda da aynı etki söz konusudur. Bu örneğe, konu ile ilgili maddede tekrar döneceğiz.

Manas ile ilgili örneğimizde, "Yalnız Olan Er Manas" mısraından Manas'ın Cakıp ve Bayıç'ın tek erkek çocuğu olduğunu anlamaktayız. Edige Destanı'nda, Nuredin de, Edige'nin tek çocuğudur;

"Atadan yalnız birisi olmuşum"<sup>14</sup>

mısraında, Nuredin de tıpkı Manas Destanı'nda, destan boyunca Manas'ın yaptığı gibi bu yalnızlıktan şikâyet etmektedir;

"Bir küçücük çıkan bulutum,  
Yağmadan dağılmam,  
Annemden epeyce kara doğmuşum,  
Sabunla yıkasan ağarmam,  
Buluttan eğri çıkmışım,  
Önüme alsan düz olmam,  
Atadan yalnız biri olmuşum  
Koçları kesip zenginliği elimden alsan aldırmam."<sup>15</sup>

13. Karasu-Bazar, s. 161.  
14. Karasu-Bazar, s. 164.  
15. Karasu-Bazar, s. 164.



Bu mısralarda kaderden şikâyet dile gelmektedir. Nuredin yalnızlığını, bahtının kara olmasına bağlamaktadır. Manas da,

"Atadan altı tane olmadım,  
Anadan iki tane olmadım,  
Her yalnızlık başımda,  
Allah Taala Kudret  
Yalnız ne yarattın başımı?  
Her yalnızlık başımda  
Yalnız ne yarattın başımı?  
Ne almadın yaşımı?  
Yalnızlığın yüzünden  
Argımak yığdım, at yığdım,  
Bir yük atı kadar olmadı."<sup>16</sup>

Manas da bu mısralarda, yalnızlığından dolayı kaderinden şikâyet etmektedir.

Manas'ın bir kahraman olarak diğer özellikleri şu mısralarda dile getirilmektedir:

"Kılıcı var bilekte,  
Manas'ın batırlığı yürekte,  
İleri atıldığında yüreği,  
Kırk çora sıvadığında bileği,  
Karkara'nın karası,  
Bütün alpların seçmesi,  
Alpın hepsi müşavare kılmamış,  
Manas'a artık kamçı çapmamış,  
Argımak binse yelmemiş,  
Batır Manas'ın önüne  
Duracak adam gelmemiş.  
Şaşaasından ay korkmuş,  
Parıltısından gün korkmuş,

Ay buluta sığınmış,  
Gün buluta sığınmış,  
Bindiği atı Ak Kula,  
Giydiği donu ak kübô (zırh)  
Ak Kula'ya at yetmez,  
Ak kübôye ok geçmez."<sup>17</sup>

Bu mısralarda kahramanın gücünün yanısıra, şaşaasından ve parıltısından söz edilmesi dikkat çekicidir. Kahramanın ışıık motifi ile tasvir edilmesi, sadece Manas Destanı'na ait bir özellik değildir. Edige Destanı'nda da aynı tasviri Edige'nin kendi özelliklerini dile getirişi sırasında görmekteyiz:

"Boz ağaçtan uluyum,  
Buluta yetişmeden hiç sakinleşmem,  
Gülsem bir ışığım,  
Gürlersem tan uykumu bozarım."<sup>18</sup>

Yine Edige Destanı'nda, Edige'nin oğluna hitab ederken söylediği sözler de çevikliği, güçlü, ve değeri açısından Manas'ın özelliklerini anlatan mısralara benzerdir;

"Atım tay gibi çeviksin,  
Düşmanına arslan gibi güçlüsün,  
Hamza gibi pehlivansın,  
Ali'nin âli oğlusun,  
Arlanmışsın mirza oğlum.  
Hint'ten Yemen'den kişi toplasam,  
Ortaya ağaç diksem,  
Ben dokuz körük bassam,  
Seni terazide tartsam  
İçinde bakır yokmuş,  
Saf altınmışsın mirza oğlum."<sup>19</sup>

3 - Kahramanın soy ağacı ile tanıtılması;

16 N. Yıldız, a.g.t., s. 1141.

17 N. Yıldız, a.g.t. s. 908-909.

18 Karasu-Bazar, s. 163.

19 Karasu-Bazar, s. 165.



Manas Destanı'nda, Manas'ın atası Cakıp Han, soy ağacı ile tanıtılmaktadır;

*"Yedi-tör'ün başında,  
Yetkiyle doğmuş Böyön Han,  
Böyön Han'ın balası,  
Gayretli doğan Kara Han,  
Kara Han'ın balası,  
Gayretli doğan Cakıp Han."*<sup>20</sup>

Kahramanların, hatta, kahramanların en büyük yardımcısı durumunda olan atalarının dahi soy ağaçları, Türk destanlarında işlenmektedir. Edige Destanı'nda da kahramanın soy ağacının işlendiğini;

*"Ben de atalık söyleyeyim,  
Çaşlı tüklü Koc'Amet,  
Ondan gelmiş Er Amet,  
Ondan gelmiş Ker Amet,  
Ondan doğmuş Temir Kaya,  
Temir'den doğmuş Kuldu Kaya,  
Kutlu Kaya'dan doğmuş Edige  
Edige'den doğmuş Nuradın."*<sup>21</sup>

mısralarında görmekteyiz.

#### 4 - Baba-oğul mücadelesi :

Türk destanlarında sıkça işlenen bir başka ortak motif de baba ile oğulun mücadelesidir. Manas Destanı'nın W. Radlovv varyantında, asıl kahramanlardan sadece Cakıp Han ile Manas baba-oğul olarak birarada bulunmaktadır. Manas'ın oğlu Semetey, Manas öldükten sonra, Semetey'in oğlu Seytek de Semetey öldükten sonra dünyaya gelmektedirler; fakat, Cakıp Han, Manas öldükten sonra dünyaya gelen torununa sahip çıkmaz. Onun varlığını tahtı için bir tehlike olarak görür. Böylece, öldükten sonra da olsa baba ile oğulun çatışması söz konusu olmaktadır:

20 N. Yıldız, a.g.t., s. 824.  
21 Karasu-Bazar, s. 161.

*"Cakıp Han söyledi oğluna:  
Ak heybedeki ağuları  
Onu beri alınız,  
Çını kadeh dibine,  
Onu sıvayıp koyunuz,  
Bu Manas'ın balası,  
Semetey'i öldürüp  
Yanan ateşini söndürün."*<sup>22</sup>

Cakıp han, burada, diğer eşlerinden olan Manas'ın üvey kardeşleri ile birlikte oğlundan kalan emanete ihanet etmektedir. Yine Manas Destanı'nda, Manas'ın yakın dostu Alman Bet ile babası arasında, Alman Bet'in babasının Müslüman olamaması sebebiyle bir çatışma meydana gelmekte ve Alman Bet'in babası,

*"Yumurtadan ak idi,  
Ana karnında tek idi,  
Han Alman Bet batır bir tanem  
Nasıl böyle söz söyledi?  
Sık orman gibi kalabalık yurdum,  
Bu Alman Bet oğlumu  
Bir daha gözüme göstermeden  
Çabucak yakalayıp öldür."*<sup>23</sup>

diyerek, biricik oğlunu öldürtmeye kalkışmaktadır. Destanlarımızda çok işlenen bu epizot, Edige Destanı'nda bir aldatmanın sonucu olarak bu defa oğulun babasına düşman olması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Toktamış'ın kızları Kankey ile Cankey'in Edige'ye iftira etmeleri üzerine buna inanan Nuredin babasını kovar. Canbay'ın şu sözleri, Nuredin'e yaptığı hareketin doğru olmadığını anlatmaktadır;

*"Argımağı azdırma Nuredin,  
Ata nerde binersin?  
Akan suya kan koyma,  
Suyu nerden içersin?"*

22 N. Yıldız, a.g.t., s. 1126.  
23 N. Yıldız, a.g.t., s. 838.



*İhtiyarlığında yaşlı babanı  
Kovalama, nereye gidip onarsın?*

Nuredin dedi ki;

*Kemal oğlu gök Canbay,  
Sözünden dönen it Canbay,  
Argımağını azdırsam  
Halkımdan seçip tulpar binerim.  
Akan suya kan koysam,  
Şerbet seçip içerim.  
İhtiyarlığında yaşlı babamı kovalasam,  
Ben Kâbe'ye gidip o zaman  
Üç kere tövbe edeyim,  
Oraya gidip onarım."*<sup>24</sup>

5 - İslâmî etki :

Edige Destanı'ndan diğer maddelerde verdiğimiz örnekler içinde, İslâmî unsurlar olarak "Elâm" yani Fatiha Sûresi, "Küllüala" yani İhlâs Sûresi, "Lâ ilahe ilâla" yani "Kelime-i Tevhid" geçmekte ve bir başka epizot olarak da Kâbe'nin tavafından söz edilmektedir. Kahramanlar, namaz kılmakta; ancak namazdan önce yerine getirilmesi gereken şartlara değinilmemektedir. Manas Destanı'nda da kahramanların,

*"Şaşke kılıp okuyayım deyip  
Yatmış Er Manas"*<sup>25</sup>

mısraında gördüğümüz gibi, ki burada geçen şaşke, sabah namazı anlamındadır-bazı vakit namazlarını kıldıkları anlaşılmaktadır.

*"Manas'ın ruhuna bağışlayıp  
Kulkuldabat Kur'an'ı  
Hepsini okuyalım!  
Ayatı Kürsü imanda  
Manas'a hepsini okuyalım"*<sup>26</sup>

Burada geçen "Kulkuldabat" yine İhlâs Sûresi, "Ayatı kürsü" Ayet el Kürsî, "İman" ise Kelime-i Şehadet'in Kırgız Türkçesinde kullanılan şekilleridir. Bu örnekler, açıkça İslâmî etkiyi göstermekle birlikte, her iki destanımızda da bu etkinin, göçebe hayat tarzı dolayısıyla, safiye kalmadığı anlaşılmaktadır.

6 - Kargış :

Destanlarımızda, kahramanların zaman zaman çevrelerinde bulunan kişilere kargışta bulundukları görülmektedir. Bu ortak motifi, Manas Destanı'ndan, Manas'ın asil olmayan, savaş ganimeti aldığı eşlerinden olan Akılay'ın Manas'a bedduası olarak tesbit edebiliriz;

*"Vardığından gelme, töröm,  
Dönüp evini görme, töröm!  
Kanıkey'i kucaklama, töröm!  
Bülküldökten çekme, töröm!  
Kara ağzına kan dolsun, töröm!  
Hayırsız gün doğsun töröm!"  
İlenip durup kaldı"*<sup>27</sup>

Bu ilençte, Manas'ın geri dönmemesi yani ölümü istenmektedir.

Manas Destanı'nda bir başka kargış olarak, Alman Bet'in babasına söylediği sözleri görmekteyiz;

*"Doğurtmayıp dinip çöksene!  
Uçurmayıp donup kalsana!"*<sup>28</sup>

Bu bedduada da, soyun tükenmesi dilenmektedir.

Edige Destanı'nda bedduya, baba ile oğul arasındaki çatışma sonunda, Edige'nin oğluna bedduası şeklinde rastlamaktayız;

*"Edige oğluna dua etti,  
Oğlu arkasına yığıldı.  
Ağzı burnu yamuldu.  
O zaman Canbay söyledi;*

24 Karasu-Bazar, s. 163.

25 N. Yıldız, a.g.t., s. 1666.

26 N. Yıldız, a.g.t., s. 955.

27 N. Yıldız, a.g.t., s. 1035.

28 N. Yıldız, a.g.t., s. 837.



"Bir tane balandır,  
Beddua etme Edige,  
Onar dua et oğluna."<sup>29</sup>

Edige Destanı'nda, beddua sadece baba ile oğul arasında geçmemektedir. Toktamış Han da, Nuredin'e,

"Sizi gölden çıkaran  
Beni yurttan ayıran  
Edige'nin oğlu Nuredin,  
Allah cömerttir, hiç vermesin muradını,  
Sadağı belden düşmesin,  
Kazak çıkıp gitsin!  
Allah'tan ben isterim,  
Bir murada yetmesin!"<sup>30</sup>

şeklinde beddua etmektedir. Destanda, ayrıca, Barın Mirza tarafından Edige'nin kesilen başı, Barın Mirza'ya şu bedduayı eder;

"Barın sana ne yaptım? diyor,  
Birin iki olmasın,  
Yurdun karanlık kalsın!"<sup>31</sup>

Bu mısralarda da, kişinin onmaması ama yurdunun onması istenmektedir. Dolayısıyla beddua motifi de her iki örneğimizde rastladığımız bir başka unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

#### 7 - Ant :

"Ant", Türk boyları arasında, söz vermek anlamında, eskiden beri kullanılagelen bir kelimedir. Orhan Şaik Gökyay, bu kelimenin, iki yabancının dost ve kardeş olmaları üzerine kullanıldığını tesbit etmektedir.<sup>32</sup> İslâmîyet'in kabûlünden itibaren ise, bu kelime, "yemin" ve "ahd" ile birlikte kullanılmaktadır.

Manas Destanı'nda en önemli ant örneği olarak şu motif karşımıza çıkmaktadır; Alman Bet'e Kökçö, at, elbise, ne istiyorsa alıp gitmesini söyler, yani kovar. Bunun üzerine Alman Bet,

29. Büyük Hocalar, s. 163-164.

30. Büyük Hocalar, s. 162.

31. Büyük Hocalar, s. 122.

32. Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkud'un Kitabı, s. CCCVII.

"Atın artık yeri yok!  
Elbisemde yırtık yok!  
Fesatların işi bozulsun!  
Fâsîti kişi çatlasın!  
At gereği yok" dedi,  
Yere bir işaret çizdi.  
Bıçağı tekrar kınına koydu."<sup>33</sup>

Bu ant, tehdid ifade etmektedir. Abdülkadir İnan, aynı tehdid andını Edige Destanı'nda da tesbit etmektedir.<sup>34</sup> Edige Destanı'ndaki bu ant, "Toktamış Han'ın karısı bir bardak yoğurt yapar. Yarın sabah, (Edige) hayırlamaya gelince diyor, bu bardak yoğurt senin yanında dursun! Sen, Edige gelince Sabah hayır olsun dedikten sonra, bardağın kaymağını parmağıyla sıyrıp al, ağzına at, diyor, bardağı ona ver! diyor. O karıştırmadan içmez, diyor, onun yanında kaması vardır, diyor, eğer sapıyla karıştırırsa sana eldir, diyor. Eğer demirle karıştırırsa sana düşmandır, diyor, senin parmağıyla kaymağı sıyrıp alıp ağzına atman, sen kıpırdama, ben senin başını burup alırım demektir, diyor. Eğer o sapıyla karıştırırsa ben sana elim demektir, sen benim başımı niçin burup alıyorsun demektir, diyor. Eğer demir ile karıştırırsa sen benim başımı burup alana kadar ben kama ile senin içini karıştırırım demektir diyor.... Han verdi Edige'ye bu bardağı, Edige kamasını aldı demirle karıştırdı, kaldırdı içti. Sonra Edige'nin düşman olduğunu anladılar."<sup>35</sup> Bu örnekte de Edige, yaptığı hareketle tehdid yolu ant içmektedir.

#### 8 - Sembollerle anlatma;

Manas Destanı'nda, anlatılmak istenen unsurların sembollerle ifade edildiğini, bu sembollerin çözümlerle kahramanın niyetinin ne olduğunu anlaşıldığını görmektediriz.

Mesela, Alman Bet, dillerinden dil almak, yani casusluk etmek üzere Kalmukların arasına gittiğinde, Kalmuk Hanı olan Ay Han'ın kızı Altun Ay'ın çadırına girer. İleri görüşlü olarak nitelendirilen Alun Ay, yanında kırk kız ve kırk yiğit ile oyun oynamaktadır. Alman Bet, selâm verir ama kimse selâmını almaz.

33. N. Yıldız, a.g.t., s. 853-854

34. Abdülkadir İnan, Makale ve İncelemeler, s. 144.

35. Büyük Hocalar, s. 105.



Bunun üzerine Alman Bet şu sözleri söyler:

"Kayıp arayıcı olup gittim! diyor,  
 Önceki ayın başında,  
 Kaybolup gitti yedi deve  
 Yedi devenin nişanı,  
 Sarsak basan kır buğra, (deve yavrusu)  
 Kır buğranın nişanı  
 Memesi sütlü kuru ingen (deve anası)  
 Kuru ingenin nişanı,  
 Boynuna buyla (halka) takmayan,  
 Burnuna adam sığmayan (mcz. hiddetli)  
 Bakır buylalı (halka) nar taylak, (dişi deve yavrusu)  
 Nar taylağın nişanı  
 Çiftleştğini döndüren,  
 Geri ileri çekmeyen  
 Asıy (damızlık) kara nar buğra,  
 Nar buğranın nişanı,  
 Könöçök başlı gök döböt, (köpek)  
 Görmeyip ürdü, bildin mi?  
 Bakır tasmalı kuru tazi,  
 Koklayıp gledi, bildin mi?  
 Ay boynuzlu ak koçkoru,  
 Yitiriverdim, bildin mi?  
 Çiftleştğini döndüren,  
 Kara buğrayı yitirdim,  
 Öyle şey bildin mi?"<sup>36</sup>

Alman Bet'in burada semboller kullandığını ve bu sembollerin neler olduğunu ileri görüşlü ve akıllı Altın Ay'ın cevabından anlamaktayız:

"Keregede kulak var,  
 Danışıcı olsan ırak var,

Ben korkuyorum oğuldan,  
 Onun beri tarafında  
 Evvelki ayın başında,  
 Yitip giden yedi deve,  
 Yedi atam değil mi?  
 Sarsak basan kır buğra,  
 Ay Han atam değil mi?  
 Memesi sütlü kuru ingen,  
 Ak Kanış anam değil mi?  
 Burnuna buyla takmayan,  
 Burnuna adam sığmayan,  
 Bakır buylalı nar taylak,  
 Altın Ay bahtsız değil mi?  
 Kova başlı gök döböt,  
 Bakmadan ürdü dediği,  
 Kös Kaman'ın Kökçögös,  
 Gelip haber verdi,  
 Haber veren değil mi?  
 Ay boynuzlu ak koçkor,  
 Acı Bay değil mi?  
 Çiftleştğini döndüren  
 Kara buğra dediği  
 Kaplan Sorgor değil mi?"<sup>37</sup>

Edige Destanı'nda, Nuredin babası Edige'yi Toktamış Han'ın kızlarının iftirasına inanarak kovduktan bir müddet sonra, hata yaptığını anlar ve babasını aratmak üzere yiğitlerine gönderir. Yiğitlerden şunları ister;

"On beş oğlan,  
 Yirmi beş civan,  
 Otuz arslan,  
 Kırk kaplan,



*Elli tilki,  
Altmış külkü, (maskara)  
Yetmiş yamuk,  
Seksen köstek,  
Doksan bulamık (bulamaç)  
Yüz yılavuk (çok ağlayan)."*<sup>38</sup>

Nuredin bunun ne demek olduğunu sadece babasının bileceğinden emindir. Buna cevap veren buldukları zaman babasını da bulmuş olacaktırlar. Yiğitler çeşme başında rastladıkları bir ihtiyara ne aradıklarını söyleyince, ihtiyar bu sembollerin ne olduğunu açıklar;

*"On beş yaşında oğlan,  
Oğlan adam çağrılır,  
Yirmi beşte civan,  
Civan adam çağrılır,  
Otuz arslan kuvvette,  
Kırk da kaplan kuvvette,  
Ellide tilkilik bilir,  
Altmış yaşına gelince,  
Halka maskara olur, diyor,  
Yetmiş yaşa gelince,  
İki ayağı yamulur,  
Seksen yaşına gelince,  
Adamlara köstek olur,  
Doksan yaşa gelince,  
Bulamaçtan başka şey yemez,  
Yüz yaşına gelince,  
Ağlamaktan başka şey bilmez."*<sup>39</sup>

Bu örneğimiz, Halk Edebiyatı'nda Yaş Destanları içinde ayrı bir çalışma konusu olarak da değerlendirilebilir. Bizim burada belirlediğimiz husus ise, destanda söyleneceklerin sembollerle ifadesi ve bu sembollerin mahiyetinin akıllı kişiler tarafından anlaşılabilmesinin her iki örneğimizde de yer almasıdır.

## 9 - Peri Kızı :

Bazı varyantlarda Manas Destanı'nın metni içinde yer alan, W. Radlov'un ise ayrı bir metin olarak derlediği Er Töştük Destanı'nda, Er Töştük ile peri kızının çocuğu olan Bok Murun, Kökötay Han'a evlâtlık olarak verilmektedir.<sup>40</sup>

Edige Destanı'nda da Edige'nin babası, Edige'nin doğumundan sonra, karısının arkasından baktığında, onun topuklarının olmadığını, iki koltuk altında delik bulunduğunu ve bu deliklerden akciğerlerinin görüldüğünü farkedince, karısının bir peri kızı olduğunu anlar. Destanda bu durum,

*"Edige erin oğlu idi,  
Er Tanrı'nın kulu idi,  
Anası cinin kızı idi,  
Babası Baba Tükli Caşlı Aziz'in oğlu idi"*<sup>41</sup>

cümleleriyle anlatılmaktadır. Bu motif, destandan masala geçiş motifi olarak da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

Bunların yanısıra karışların üslûbu, çocuğun evlâtlık verilmesi, süt kardeşlik, kırk yiğit, kadının eşine yol gösterici olması, bir karar vermeden önce bir toy düzenleyip müşavere etme, üç birlik, at kuyruğunu bağlama, kalıp sözler, fal baktırma, yılan, kadının bahşiş verilmesi, aşık oyunu, elbise-ay balta ve aın miras olması, Kâbe'yi tavaf etme, kahramanların yardımcısı olan iyi ruhların bulunması ve bunların çıkıp gitmesi ile kahramanın zor duruma düşmesi, zehirleyerek öldürme, tulpar yani kanatlı at, kahramanın başkası tarafından eğitilmesi gibi motif ve epizotlarda da çalışmamızın konusu olan destanlarda benzerlikler bulunmakta ve bu benzerlikler, bu konuda daha geniş çalışmalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın neticesinde bizim vardığımız kanaat; Türk destanları, ortak bir kültürün, ayrı yüzyıllarda ve ayrı coğrafyalarda, karşılaşılan yeni şartlarla yeni ifadeler halinde teşekkül etmiş miraslarıdır; bu sebeple, bu destanlarda birçok ortak unsur yer almaktadır. Edige Destanı'nda, bazı masal motiflerinin bulunması, destanlarımızın bir kısmının destandan masala geçiş dönemini yaşadıklarını göstermektedir.

Daha önceki destan mukayesesi yapılan tebliğlerde de görüldüğü gibi destanlarımız âdeta aynı kaynaktan çıkmış gibi ortak pek çok unsuru taşımaktadır.

40. Caroline G. Sawyer, *Society and Cosmoc in Er Töştük*, Colombia University, 1991, s. 101.

41. Büyük Hocalar, s. 104.



## SENTAKS ÇALIŞMALARINDA MANAS'TAN YARARLANILABİLİR Mİ?

HAMZA ZÜLFİKAR\*

Türkiye'de Manas'ı bilim çevrelerine tanıtan ve duyuran Abdülkadir İnan'dır. Bu bakımdan Manas deyince onu anmadan söze başlamak istemiyorum. Bilindiği gibi A. İnan aslen Başkurdistan'lıdır. Orta Asya Türklüğü üzerine yaptığı araştırmalarla bilim dünyasında tanınmıştır. 1925 yılında İstanbul'a gelerek M. Fuat Köprülü'ye ilmi yardımcı olmuştur. 1934'te Dolmabahçe'de Atatürk'ün takdirini kazanmış, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kurulduktan sonra bu fakülteye "Doğu Lehçeleri" dersleri okutmak üzere davet edilmiştir.

Ben, Abdülkadir İnan Hoca'yı öğrencilik ve asistanlık yıllarımda tanıdım. O yıllarda Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünde çalışıyordu. Kitaplarını Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kütüphanesine verdiği için sık sık bu kütüphaneye çalışmaya gelirdi. Hocam, Saadet Çağatay ona derin hürmet gösterirdi. O, bize Manas'ın bir kültür hazinesi olduğunu, ansiklopedik bir eser niteliğinde bulunduğunu, sürekli gelişen, büyüyen ve yaşayan yarım milyon mısrasıyla eşi emsali olmayan bir destan olduğunu heyecanla anlatırdı. Aradan yaklaşık 30-35 yıl geçti. Geçen bu sürede unutulup giden Manas'ın şimdi bu kadar ciddi bir biçimde ve uluslararası düzeyde ele alınması, Abdülkadir İnan Hocamızın da ruhunu şad etmiştir.

Manas'ı 1860'ta tespit eden ve 1885'te metnini ve Almanca çevirisini evimizin kütüphanesine kadar ulaşmasını sağlayan Radloff, gerçekten Türk dünyasına büyük hizmette bulunduğunu bu sözlerimize eklemekten geçemeyiz.

\* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Ankara, TÜRKİYE.



Ta 1885'ten beri bilim çevrelerinin tanıdığı ve bildiği bu emsalsiz eser ne yazık ki Türkiye Türkçesini kullanan bizlere ihtiva ettiği dil dolayısıyla yabancı kalmıştır. Tanrı dağlarının kuzey eteklerine, Issık Göl'e binlerce kilometre uzaklıkta bulunuyoruz. Bu yörelerde kullanılan Kırgızca ile Türkiye Türkçesi arasında önemli lehçe farkları oluşmuştur. İletişimsizlik zamanla bu lehçe farklarını daha da derinleştirmiştir. Bir dilin ses, yapı ve anlam özellikleri bakımından farklılaşmış lehçeleri arasında bu kadar derin çizgilerin oluşması **Manas** gibi bir ünlü destanı da ancak Almancasından, İngilizcesinden tercüme ederek tanıtmaya çalışmamıza sebep olmuştur. Aslında **Manas**'ın dili tercümelerle zorlaşmıştır. Metnine sadık kalmarak doğrudan Türkiye Türkçesine yapılacak bir aktarmada **Manas**'ta geçen kelimeler daha sık kullanılacaktır. Metnin dil özelliklerini bozmadan kelime ve teşkillere bağlı kalarak Türkiye Türkçesine aktarılması Türk dilciliğini bekleyen önemli bir görevdir.

Türk Cumhuriyetleriyle yakınlaşmanın başladığı yıllardan bu güne kadar dile getirilmeye çalışılan alfabe birliği, dil birliğinin önemi işte **Manas** örneğinde bir daha karşımıza çıkmıştır. Bu kadar dallanan, bu kadar birbirinden ayrılmış ve farklılaşmış dünyada başka bir dil gösterilebilir mi? Birkaç yıldır alfabe birliği ve dil birliği üzerinde çalışmalar yapılıyor, toplantılar düzenleniyor. Ancak dil birliği zaman alan, uzun araştırmalar gerektiren, karşılıklı haberleşmeyi icap ettiren uzun bir süreçtir. Ortak kelimeler, ortak ses ve şekil özellikleri bu birliğin, bu iletişimin kurulmasının temel taşlarıdır. **Manas**, bu husus için başlangıç eserlerinden biri olarak alınabilir.

y ile e sesleri arasındaki değişmeyi kavradıktan sonra şu mısraları Almanca çevirisine bakmadan doğrudan doğruya Türkiye Türkçesine aktarmak her hâlde zor olmayacaktır.

*Tan अगर atkan çok  
Kün kızarıp çıkkan çok  
Kalın orman köp curtum  
Men senden ayrıl bayum.*

Kırgız Türkçesindeki çekim eklerinin bazı küçük ses değişimleri ile Türkiye Türkçesine aktarılması da o kadar zor değildir. **Kara kandin balası** örneğindeki **-n** ekinin **-nm** tamlayan eki olduğu veya **Issık köldün başınnan** örneğindeki **-nan**, ayrılma durum eki olan **-dan**'dır. Bilindiği gibi **-nan** şekli

Anadolu ağızlarında da bulunmaktadır. Öte yandan ortak kelimelerden bazılarını Anadolu ağızlarından yazı diline geçmemiş veya eski Anadolu eserlerinde kalmış metinlerde bulmak mümkündür. Örnek olarak Anadolu ağızlarında ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, kullanılan "söylemek, demek" anlamında **eyit-** (ayıt-) fiili **Manas**'ta sıkça kullanılmaktadır. Bu tür ortak kelimeler yazı diline aktarıldığı takdirde **Manas**'ı anlamak kolaylaşır. Dolaylı yollardan, tercümelerle **Manas**'ı anlamaya çalışacağımıza onun metnine bağlı kalarak ek ve kelimelerinden yararlanarak Türkiye Türkçesine aktarmalar yapmalıyız. Ustaca yapılacak olan bir aktarma **Manas** üstünde çalışanların işini kolaylaştırır ve daha geniş bir kesimin yararlanmasına sunulur.

Çeşitli inanışlar, gelenek ve göreneklerle ilgili bilgileri içeren **Manas**, zengin malzemesiyle Türk halk bilgisinin çok önemli eseridir. **Manas** dilcilerde de ışık tutar, bir takım karşılaştırmalar yapma imkânı verir. Yüzyıllarca Fars ve Arap dillerinin etkisinde kalan, kendi kaynaklarını geliştiremeyip yabancı kalıpları hâzırca alıp kullanan güney-batı Türkçesi dediğimiz Türkiye Türkçesi, yeri ve zamanı geldiğinde kendi bünyesindeki türetme imkânlarından yararlanmayıp Fars ve Arap sözlerini kullanmıştır. Bunun örneklerini deyimlerle, çeşitli tamlamalarda, birleşik yapılarda görebiliriz. **guş daden** (kulak vermek), **çup horden** (dayak yemek) olmuştur. **Eskar-ı umumiye**, **nar-ı beyza**, **kütüphane**, **veznedar**, **vefakâr** gibi tamlamalar Türkçeye yerleşmiş ve yüzlerce yıl kullanılmıştır. Genç bunlardan bir bölümü bu gün Türkçeleştirilmiştir. Ama gene de pek çoğu yapı olarak, mantık olarak yabancılığını devam ettirmektedir. Aslında şimdi de değişen bir şey yoktur. Bu sefer de Batı'dan doğrudan yabancı teşkiller alınıyor veya böyle bir teşkile bağlı kalınarak Türkçeleştirilme yapılıyor. İşte bu ortam içinde **Manas** yol gösterici bir eser olabilir. Çünkü **Manas**, Arap ve Fars âleminde de az etkilenmemiştir. Burada Radloff'un bir sözünü hatırlatmakta yarar vardır.

"Sibirya'daki beş yıllık ikametim esnasında Tiyanşan (Issık Göl) ile Yenisey arasındaki bütün Türk boylarının lehçelerini dikkatle inceledim. O kadar malzeme topladım ki bunlar üzerine açık bilgi verebileceğimi ümit ediyorum. Bu gün hâlâ Müslüman topluluklarla ilişkileri bulunmayarak çoğu eski Şaman inanışlarına bağlı kalan Güney Sibirya ve Cungarya'daki bu lehçelerin dil bilgisi için çok daha önemli olduğu açıktır" (Proben V. c. Ön Söz).

Radloff'un da temas ettiği gibi Türkçenin gramerini yazabilmek için başka



dillerden pek etkilenmemiş *Manas* gibi eserler yardımcı, yol gösterici olabilir. Bu düşünceler doğrultusunda Türkiye Türkçesinin söz kalıplarını araştırırken dilin iskeleti olan sentaksı incelenirken *Manas*'tan nasıl yararlanılır fikri ortaya çıkmaktadır. Önce şöyle bir özellik gösterilerek buna karşı çıkılabilir: *Manas* nesir değildir. Hemen belirtelim ki şiirin, destanî ifadenin dilin kelime gruplarını, sözdeki özelliklerini incelemekte kullanılmaz diye bir kural yoktur. Pek âlâ bu tür eserlerde de tamlamalar deyimler, birleşik fiiller ve diğer söz grupları incelenebilir. Özne yüklem ilişkileri, çekim eklerinin kelimeler arasında kurduğu bağlar ele alınarak birtakım karşılaştırmalar yapılabilir. Özellikle Türkiye Türkçesinde kelime gruplarını, cümle kalıplarını araştırırken *Manas*'taki şekiller, birtakım doğru kararlar vermeye yardımcı olur. Çeşitli dillerin etkisinden kurtularak gerçek söz kalıplarını bulmayı sağlar. Ancak bunun için yukarıda belirtildiği gibi belirli ilkeler içinde önce metnin Kırgızcadan Türkiye Türkçesine gerçek kelime ve eklerine sadık kalınarak aktarılması ve daha kolay yararlanabilir hâle getirilmesi 60 civarında varyantı bulunan *Manas*'ın ilmi bir yayının yapılması gerekir. Böyle bir yayın Türkçeye has orijinal motifleri tespit etmede önceki bilim dalları için de faydalı olur.

"Kafirin hanı olacağına Müslümanın kulu olalım" anlamında *Manas*'ta geçen *Kapırdın kanı bolğonço/Busurman kulu bololu* (26. s.) mısralarına bakalım. Bu ifade Türkiye Türkçesinde kullanılan ve bu güne kadar ulaşmış bir cümle kalıbıdır. Bu cümle *Manas*'ta birkaç kez geçmektedir (bkz. 340, 194 vb.).

Zarf gruplarının başta söylenmesi *Manas*'ın sentaks özelliklerinden biridir. "Tan yeri ağarıp ve güneş kızarıp çıkınca iki yiğit çadırı (yurdu) çözdüler, göç kervanını yola düzdüler" anlamında *Manas*'ta yer alan *Tan ağarıp atkanda/Kün kızarıp çıkkanda/Eki çoro üydü çeşti/Köstü kelip çönöttü* (518, 519, 520) örneğinde iki yiğit nazmın gereği cümlede zarftan önce yer almıştır. İki yiğit anlamında gelen *Eki çoro* cümleinin başına alınacak olursa bir cümle kalıbı ortaya çıkar. Bu kalıp da bu gün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yaşamakta, birbirini bütünleyen iki zarf grubunu çözdü ve düzdü yüklemelerini nitileyip sınırlamaktadır. Bu tür cümleleri Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmak, yabancı dillerin etkisinden korunmuş ve saklanmış cümle yapılarını tespit etmekte *Manas* iyi bir kaynak olabilir.

"Tokmaklar güzel olsun diye som demirden döktürdü" anlamında kullanılan *Tokmoğu suluu bolsun dep/Som temirden sokturdu* cümlesi de ilgi çekicidir.

Dede Korkut'ta da yaşayan bu cümle kalıbı bu gün tamamen bir söyleyiş düzeni içinde Türkiye Türkçesinde kullanılmakta, böylece bu yapıdaki cümlelerin boyutu ve orijinalliliği hakkında *Manas*'tan bir fikir edinilmektedir. Almambet'in Müslüman Olup Kökçö'yü Terk Etmesi başlığı altında belirli bir kalıp içinde sıralanan bu tür cümlelerden birkaçı şunlardır:

*Sabam suluu bolsun dep*

*Satkiyandan kıldırđı*

*Könögö suluu bolsun dep*

*Kön bulğarıdan tiktirdi*

*Çıkta suluu bolsun dep*

*Çın cibekten eştirdi.*

"Kırmızı tulumları güzel olsun diye/Sahtiyandan yaptırdı./Süt kovaları da güzel olsun diye./Sahtiyandan diktirdi./Tay yuları güzel olsun diye/Çin ipeğinden ördürdü."

Bu gün Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerin bir bölümünün bir yabancı dildeki karşılığından kaynağını aldığı her zaman ihtimal dahilindedir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesindeki bu tür deyimlerin izleri, benzerleri *Manas*'ta tespit edilebiliyorsa bunların orijinal oldukları herhangi bir dilden tercüme edilmediği fikrini kuvvetlendirir. Örnek olarak dört gözle beklemek Neden iki gözle değil. Kaynağı nerededir? Yabancı bir kalıp olabilir mi? diye düşünürken bu ilgi çekici deyim *Manas*'ta *Eki közi dört kılıp* (546) biçiminde bulabiliyoruz.

"Gel koyuver yakamı" anlamında *Manas*'ta geçen *Koyu bergin cakamdı*, "Elçiye ölüm yok" anlamında *Elçilikke ölüm çok* cümlelerindeki *yakasını bırakmak*, *elçiye ölüm (zeval) olmamak* veya *kırk coro şemağanda bileği* (kırk yiğit kollarını sıvayınca) örneğindeki *kollarını (bileğini)*, sıvamak gibi deyimler Türkçenin öz malı olduğu herhangi bir tercümeyle dayanmadığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Karşılaştırma yaparken -den daha yapısında *Manas*'ta bazı şekillere rastlayabiliyoruz. "Kandan daha kızıl yüzü, beti benzi var" anlamındaki *Kandan kızıl beti bar* cümlesinde "daha" kullanılmamakla birlikte karşılaştırmalar bu metinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yapılmaktadır. Bu tür bağlantıları kurmak amacıyla daha pek çok örnek gösterilebilir.



Manas'ı sentaks özellikleri bakımından incelerken ve Türkiye Türkçesindeki şekillerle karşılaştırırken yer yer Köktürk Anıtlarındaki üslupla karşılaşmamız bir hayli ilginizi çekmiştir. Konu ile ilgili olarak şu örneği verebiliriz.

"Zayfıları semiz hâle getirdim  
Fakir halkı zengin ettim  
Evi bacasına kadar yağla doldurdum  
Bütün kavmimi zengin ettim,  
Eğik başları hep doğrulttum"

anlamındaki Manas'ta geçen ve Köktürk Anıtlarıyla söyleyiş bakımından paralellik taşıyan metin şöyledir :

Cabıgıñnan may kıldım  
Camı turtuñ bay kıldım  
  
Tündügüñnen may kıldım  
Tügel curtuñ bay kıldım  
Tomoğondu kaytuttum (770)

Manas yalnızca bir folklorik veya etnografik bir eser değildir. Sağlam bir metnin ortaya konulması ve aslına uygun biçimde yorumlanması yapıldığı takdirde Türkiye Türkçesinin kelime gruplarını sağlıklı bir biçimde değerlendirmeye yardımcı olabilecek bir eserdir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİNDEKİ MANAS DESTANI İLE İLGİLİ FAALİYETLER

| FAALİYET                                             | SORUMLU KURULUŞ                      | TARİH                              | GERÇEKLEŞENLER                                                                        | YAPILACAKLAR                                                   | NOTLAR                                                 |
|------------------------------------------------------|--------------------------------------|------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|
| <b>BAŞBAKANLIK VE BAKANLIKLAR</b>                    |                                      |                                    |                                                                                       |                                                                |                                                        |
| Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni  | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   | 21-25 Haziran 1995<br>Ankara-Konya | 20'si yurt içinden 23'ü yurtdışından bilim adamının katılımıyla gerçekleştirilmiştir. |                                                                | Ankara-Konya Sayın Ayvaz GÖKDEMİR tarafından açıldı.   |
| Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni  | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   | 21-25 Haziran 1995                 | Kürdört bildiri 3 Temmuz'da ihale edilmiştir.                                         | Bildiriler Basılacak                                           | Türkiye'de ve Biskek'te dağıtılacaktır.                |
| MANAS DESTANI                                        | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   |                                    | Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN tarafından hazırlanmıştır.                                   |                                                                |                                                        |
| Manas Destanı'nın 1000. Yılı Uluslararası Toplantısı | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   | 24-31 Ağustos 1995                 |                                                                                       | 22 Bilim adamı Türkiye'den katılarak, tobuluğu sona erecektir. | Biskek (Kırgızistan)                                   |
| Manas Broşürü                                        | BASIN-YAYIN VE ENFORMASYON GEN. MÜD. |                                    | İngilizce broşür basılmıştır.                                                         | Almanca ve Fransızca olarak basılacaktır.                      | Meclis Başkanlık Atatürk Kültür Merkezi verildi.       |
| Basın-Yayın ilişkileri                               | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   | 17 Haziran 1995                    | Int-Avrasya, Prof. Dr. Sadık TURAL tarafından konuşmalar yapılmıştır.                 |                                                                | Değişik tarihlerde TRT2 ve TRT3 de konuşması oldu.     |
| Basın-Yayın ilişkileri                               | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   |                                    | TRT Radyo 3 ve Radyo 1'de Prof. Dr. S. TURAL tarafından bir konuşma yapılmıştır.      |                                                                |                                                        |
| Bilge Dergisi Manas özel sayısı                      | BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ   |                                    | 5. sayı Manas özel sayısı olarak hazırlanmıştır.                                      |                                                                | Bilge üç aylık tanıtım tahlili ve eleştiri dergisidir. |
| Basın-Yayın ilişkileri                               | DEVLET BAKANLIĞI                     | 13 HAZİRAN 1995                    | SN. A. GÖKDEMİR TRT Int. Avrasya, TRT 2 için konuşma yapmıştır.                       |                                                                |                                                        |



|                                                           |                                                |                  |  |                                                                                |                                                                                                           |                                                                               |
|-----------------------------------------------------------|------------------------------------------------|------------------|--|--------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|
| Manas Destanı<br>(Kılap)                                  | TÜRK DİL KURUMU                                |                  |  |                                                                                | Dr. Naciye YILDIZ tarafından hazırlanan Doktora Tezi basılacaktır.                                        |                                                                               |
| Manas Destanında Aile                                     | AİLE ARASTIRMA KURUMU BAŞKANLIĞI               |                  |  |                                                                                | 90-100'lük sinema filmi.                                                                                  |                                                                               |
| Manas Destanında Aile                                     | AİLE ARASTIRMA KURUMU BAŞKANLIĞI               |                  |  |                                                                                | Ertuğrul KAPUSUZÖĞÜ tarafından konferans verilecektir.                                                    |                                                                               |
| Manas Destanının Türk ve Dünya Edebiyatındaki Yeri Paneli | DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI                      | 3 Haziran 1995   |  | 6 Bilim adamının katılımıyla gerçekleştirilmiştir.                             |                                                                                                           | Manas'tan parçalar okundu ve Manas'la ilgili şiir film sunuldu.               |
| Manas Destanı Kutlama Töreni                              | MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI                         | 22 Mayıs 1995    |  | Çeşitli konuşmalar ve gösterilerle gerçekleştirilmiştir.                       |                                                                                                           |                                                                               |
| Manas Destanı Yarışmaları                                 | MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI                         | 1-22 Mayıs 1995  |  | Çeşitli yarışmalar düzenlenerek ödülleri verilmiştir.                          |                                                                                                           |                                                                               |
| Afif ve Benzeri Doküman Çalışmaları                       | MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI                         | 22-26 Mayıs 1995 |  | İl ve İlçe merkezlerindeki panolara bu çalışmalar asılarak sergilenmiştir.     |                                                                                                           | Mahallî Basınla ilişki sağlanarak konuyla ilgili haberler yayınlanmıştır.     |
| "MANAS OKULU" PROJESİ                                     | MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI                         |                  |  |                                                                                | 1995-1996 öğretim yılında açılacak bir okula Manas adı verilecektir.                                      | Ayrıca bir kütüphane, park ya da sokak adı aynı adın verilmesi düşünülmüştür. |
| "MANAS DESTANI" PROJESİ                                   | ORMAN BAKANLIĞI                                |                  |  |                                                                                | 1000 hektarlık bir ormana Manas adı verilecektir.                                                         | Gözetleme kulelerinden birine Manas adı verilecektir.                         |
| XII. T.T.K. KONGRESİ                                      | TÜRK TARİH KURUMU                              | 12-16 Eylül 1994 |  | Kongredeki Manas Destanı'nın Seksiyonunun bildirilerinin özeti yayınlanmıştır. |                                                                                                           |                                                                               |
| Manas ile ilgili Sergi                                    | MAKİNA KİMYA ENDÜSTRİSİ KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ |                  |  |                                                                                | Genel Müdürlük Sergi Salonunda Manas Destanı'nın Türk Dünyasındaki önemini anlatan bir sergi açılacaktır. |                                                                               |

|                                                                |                                                                   |                    |  |                                                                                                                                            |                                         |                                                                               |
|----------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------|--------------------|--|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|
| BİLGİLENDİRME<br>(Manas Konulu)                                | GÜMRÜK MÜSTESARLIĞI                                               |                    |  | Kursiyelerinin konusu ile ilgili bildirilmiştir.                                                                                           |                                         |                                                                               |
| MANAS PUYU                                                     | ULAŞTIRMA BAKANLIĞI                                               | 28 Haziran 1995    |  | Özel Manas pulu basılmıştır.                                                                                                               |                                         |                                                                               |
| AY ÇÖREK OPERASI                                               | KÜLTÜR BAKANLIĞI                                                  |                    |  |                                                                                                                                            | Ülkemizde gösterime sunulacaktır.       | Notası getirilecek. Sanat Kurulundan geçtiği takdirde gösterime sunulacaktır. |
| MANAS DESTANI                                                  | KÜLTÜR BAKANLIĞI                                                  |                    |  | Prof. Dr. Abdulkadir İNAN tarafından hazırlanmıştır.<br>(Nesir)                                                                            |                                         |                                                                               |
| MANAS DESTANI                                                  | KÜLTÜR BAKANLIĞI<br>TÜRKSOY                                       |                    |  | Prof. Dr. Emin GÜRSOY-NASKALI tarafından hazırlanmıştır.                                                                                   |                                         | (Radloff Derlemesi)                                                           |
| MANAS DESTANININ 1000. YILINA ARMAĞAN                          | KÜLTÜR BAKANLIĞI                                                  |                    |  |                                                                                                                                            | 50 makaleden oluşacaktır.               | Türkçe, Kırgızca ve İngilizce olarak hazırlanacaktır.                         |
| ANAYURT TAN ATAYURDA TÜRK DÜNYASI DERGİSİ<br>MANAS ÖZEL SAYISI |                                                                   |                    |  |                                                                                                                                            | Derginin 9. sayısı özel sayı olacaktır. |                                                                               |
| MANAS DESTANININ 1000. YILI ULUSLARARASI SEMPOZYUMU            | KÜLTÜR BAKANLIĞI<br>TÜRKSOY<br>ABANT İZZET BAYSAL<br>UNİVERSİTESİ | 29-30 Haziran 1995 |  | Abant'ta düzenlenmiştir. Yirmibeş bildirisi sunulmuştur. Bu bildirilerden 10'u Türkiye Cumhuriyetlerinden katılan bilim adamlarına aittir. |                                         |                                                                               |
| TÜRK TEZHİP SANATINDAN ÖRNEKLER SERGİSİ                        | KÜLTÜR BAKANLIĞI                                                  |                    |  |                                                                                                                                            | Bişkek'te 15 gün süreyle sergilecektir. |                                                                               |
| ÇEVRE VE İNSAN DERGİSİ                                         | KÜLTÜR BAKANLIĞI                                                  |                    |  |                                                                                                                                            | Dergide tamirci bir bölüm ayrılacaktır. |                                                                               |



| ÜNİVERSİTELER                                              |                                 |                              |  |  |                                                                             |                                                                              |                                                                                          |
|------------------------------------------------------------|---------------------------------|------------------------------|--|--|-----------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------|
| Manas Destanı ve Kazak Şairi ABAY KUNANBAY'a anma programı | AFYON KOÇATEPE ÜNİVERSİTESİ     |                              |  |  | Konu ile ilgili anma programları ve kompozisyon yarışmaları düzenlenmiştir. |                                                                              |                                                                                          |
| Manas Destanı'nın 1000. yılı Uluslararası Sempozyumu       | ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ | 29-30 Haziran 1995           |  |  | Kültür Bakanlığı H.K.A.G Genel Müd. ile ortaklaşa gerçekleştirilmiştir.     |                                                                              |                                                                                          |
| Milletlerarası Manas Destanı Anıştırmaları Kongresi        | ANKARA ÜNİVERSİTESİ             | 13-17 Kasım 1995             |  |  |                                                                             | Gerekli Finansman sağlanacaktır.                                             | 15.000 \$'a mal olacaktır.                                                               |
| Manas Faaliyetleri                                         | ANKARA ÜNİVERSİTESİ             |                              |  |  |                                                                             | İlmi sempozyumlara öğretim üyeleri katılacaktır.                             | Manas Destanı üzerine makaleler yazılacaktır.                                            |
| KONFERANS                                                  | ANADOLU ÜNİVERSİTESİ            | 6 Haziran 1995               |  |  | Üç bilim adamı bildirisi sunulmuştur.                                       |                                                                              |                                                                                          |
| Manas Destanı Anma Programı                                | ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ            |                              |  |  |                                                                             | Sempozyum ve panel gibi konu ile ilgili faaliyetlere ağırlık verilecektir.   | Bu faaliyetlere Kırgızistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinden ilim adamları katılacaktır. |
| Manas Destanı ve Kazak Şairi Abay Kunanbay'a Anma Programı | AFYON KOÇATEPE ÜNİVERSİTESİ     | 20 Ekim 1995<br>21 Ekim 1995 |  |  |                                                                             | İki konuşmacı katılacaktır.                                                  |                                                                                          |
| KONFERANS                                                  | BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ          | 15 Kasım 1995                |  |  |                                                                             | Kadı ve Yurdur Kuruma Müdürlüğü tarafından aynı toplantı tekrar edilecektir. |                                                                                          |
| Manas Destanı Kutlama Programı                             | CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ        | 22 Kasım 1995                |  |  |                                                                             | Yrd. Doç. Dr. Zöhre BİLGEÇİL tarafından verilecektir.                        |                                                                                          |
| KONFERANS                                                  | CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ         | 13 Kasım 1995                |  |  |                                                                             | Dört konuşmacı katılacaktır.                                                 |                                                                                          |
|                                                            |                                 |                              |  |  |                                                                             | İki araştırmacı tarafından verilecektir.                                     |                                                                                          |

|                                                            |                                               |                |  |  |                                                                         |                                                                           |                                                                                      |
|------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|----------------|--|--|-------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------|
| Manas Destanı'nın 1000. Yılı Kutlama Programı              | CUKUROVA ÜNİVERSİTESİ                         | 3 Kasım 1995   |  |  |                                                                         | Bilimsel toplantının yanı sıra Kırgız Müziği ve Mıfıfı da tanıtılacaktır. | Tüm harcamaların maliyeti yaklaşık 15.000.000 TL'dir.                                |
| KONFERANS                                                  | DENİZ HARP OKULU                              | 18 Mayıs 1995  |  |  | Prof. Dr. Emine GÜRSÖY-NASKALI tarafından verilmiştir.                  |                                                                           |                                                                                      |
| SEMPOZYUM                                                  | DICLE ÜNİVERSİTESİ                            | 27 Ekim 1995   |  |  |                                                                         | Finansman sağlandığı takdirde gerçekleştirilecektir.                      | Maliyeti 100.000.000 TL'dir.                                                         |
| KONFERANS                                                  | 9 EYLÜL ÜNİVERSİTESİ<br>BUCA EĞİTİM FAKÜLTESİ | Mayıs 1995     |  |  | Doç. Dr. Kemal YÜCEPIN konu ile ilgili konferansı gerçekleştirilmiştir. |                                                                           | Türk ve Kırgız öğrencilerden oluşan saz ve ünlü top- balığı okuyumuna karar verildi. |
| PANEL                                                      | DÜMLÜPINAR ÜNİVERSİTESİ                       |                |  |  |                                                                         | Konu ile ilgili bir panel düzenlenecek ve bildiriler basılacaktır.        |                                                                                      |
| PANEL                                                      | EGE ÜNİVERSİTESİ                              | 1995 Şubatı    |  |  |                                                                         | Türk Dnyası Araştırma Enstitüsü tarafından gerçekleştirilecektir.         |                                                                                      |
| BASIN-YAYIN İLİŞKİLERİ                                     | EGE ÜNİVERSİTESİ                              | 12 Nisan 1995  |  |  | Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN TRT Radyoları ortak programında konuşmuştur.   |                                                                           |                                                                                      |
| BASIN-YAYIN İLİŞKİLERİ                                     | EGE ÜNİVERSİTESİ                              | 22 Nisan 1995  |  |  | Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN'in raporları TRT'de naklen yayınlanmıştır.     |                                                                           |                                                                                      |
| MANAS DESTANI ÇERİNDE BATIDA YAPILAN BİLİMSEL ÇALIŞMALAR I | EGE ÜNİVERSİTESİ                              |                |  |  |                                                                         | TDK tarafından basılıyor.                                                 | Türk Dnyası Araştırma Enstitüsü tarafından hazırlanmış.                              |
| MANAS DESTANI'NIN 1000. YIL PANELİ                         | ERCİYES ÜNİVERSİTESİ                          | 30 Mart 1995   |  |  | Türk Dnyası Araştırma Merkezi tarafından düzenlenmiştir.                |                                                                           | Kayseri Başak TV'de de program yapılacaktır.                                         |
| KONFERANS                                                  | GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ                      | 1 Haziran 1995 |  |  |                                                                         |                                                                           |                                                                                      |



|                                  |                                       |                                                    |  |                                                                      |                                                                                        |                                                         |
|----------------------------------|---------------------------------------|----------------------------------------------------|--|----------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------|
| PANEL                            | GAZİ OSMAN PAŞA<br>ÜNİVERSİTESİ       | 25 Ekim 1995                                       |  |                                                                      | 4 Bilim Adamının<br>katılımıyla<br>gerçekleştirilecektir.                              | Maliyeti<br>19.000.000 TL. dir.                         |
| SEMINER                          | GAZİ OSMAN PAŞA<br>ÜNİVERSİTESİ       | 18 Ekim 1995                                       |  |                                                                      | Yrd. Doç. Dr. Burhan<br>KAÇAR tarafından<br>verilecektir.                              |                                                         |
| KONFERANS                        | GAZİ ÜNİVERSİTESİ                     | 22 Mart 1995                                       |  | Dr. Naciye YILDIZ tarafından<br>verilmiştir.                         |                                                                                        |                                                         |
| PANEL                            | GAZİ ÜNİVERSİTESİ                     | 7 Haziran 1995                                     |  | Doç. Dr. İsa ÖZKAN<br>tarafından yönetilen bir panel<br>yapılmıştır. |                                                                                        |                                                         |
| MANAŞIN 1000. YILI<br>ARMAĞANI   | GAZİ ÜNİVERSİTESİ                     |                                                    |  |                                                                      | Fakülte Dergisi'nin bir<br>sayısı bu konuya<br>ayrılacaktır.                           |                                                         |
| "MANAŞ" DERSHANESİ               | GAZİ ÜNİVERSİTESİ                     |                                                    |  |                                                                      | Dershanelerden birine<br>isim olarak verilecektir.                                     |                                                         |
| YARIŞMALAR                       | GAZİ ÜNİVERSİTESİ<br>EĞİTİM FAKÜLTESİ | 20 Kasım 1995 ta-<br>rihinde sonuç açıklanacaktır. |  |                                                                      | Şiir, makale ve kompo-<br>zasyon yarışmaları<br>düzenlenecektir.                       | Türk Dili ve Ede. Bölümü<br>tarafından düzenlenecektir. |
| KARDEŞ ÜNİVERSİTE                | GAZİ ÜNİVERSİTESİ                     |                                                    |  |                                                                      | Karşıyaka<br>tarafından bir Kardeş Üniver-<br>site kurulması kararlaştırıl-<br>mıştır. |                                                         |
| ÖDÜLLÜ RESİM<br>GRAFIK YARIŞMASI | GAZİ ÜNİVERSİTESİ                     |                                                    |  |                                                                      | 5.1.1996 tarihinde<br>sonuç açıklanacak,<br>1.2.1996 tarihinde<br>sergilenilecektir.   | Reşim-İş Eğitimi Bölümü<br>tarafından düzenlenecektir.  |
| SÖYLEŞİ                          | GAZİANTEP<br>ÜNİVERSİTESİ             | 16 Ekim 1995                                       |  |                                                                      | Türk Dili Bölümü<br>öğretim elemanları<br>tarafından<br>gerçekleştirilecektir.         |                                                         |
| REFERANS                         | HACETTEPE<br>ÜNİVERSİTESİ             | Behar Sömestr<br>1995                              |  | Prof. Dr. Dursun YILDIRIM<br>tarafından verilmiştir.                 |                                                                                        |                                                         |

|                                                    |                                   |                                 |  |                                                                                           |                                                                                                           |                                                                                           |
|----------------------------------------------------|-----------------------------------|---------------------------------|--|-------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------|
| KONFERANS                                          | HARRAN ÜNİVERSİTESİ               | 15 EKİM 1995                    |  |                                                                                           | Hazırlıklar<br>sürmektedir.                                                                               |                                                                                           |
| PANEL VE<br>YARIŞMA                                | İ.T.Ü.                            | 21 Kasım-<br>25 Aralık 1995     |  |                                                                                           | Türk Musikisi Devlet Kon-<br>servatuarı Müdürlüğü ta-<br>rafından bir beste yarışması<br>düzenlenecektir. | Maliyeti 80.000.000 TL dir.<br>Finansman sağlandığı tak-<br>rirden gerçekleştirilecektir. |
| PANEL                                              | KAHRAMANMARAŞ<br>SÜTÇÜ İMAM ÜNİV. | 25 Ekim 1995                    |  |                                                                                           | Fen Edebiyat Fakültesi<br>tarafından<br>düzenlenecektir.                                                  |                                                                                           |
| SEMINER                                            | KARAEĞİRAN<br>ÜNİVERSİTESİ        | 21 Nisan 1995                   |  | Arş. Gör. A. KÜRSAD<br>tarafından verilmiştir.                                            |                                                                                                           |                                                                                           |
| MANAŞ ŞENLİĞİ                                      | KARADENİZ TEKNİK<br>ÜNİVERSİTESİ  |                                 |  |                                                                                           | Fatih Eğitim Fakülte-<br>sinde bir dersliği ad<br>olarak verilecektir.                                    |                                                                                           |
| KONFERANS                                          | MİMAR SİNAN<br>ÜNİVERSİTESİ       | Mayıs 1995                      |  | Fen-Edebiyat Fakültesi'nde<br>verilmiştir.                                                |                                                                                                           |                                                                                           |
| KONFERANS                                          | MİMAR SİNAN<br>ÜNİVERSİTESİ       | Ekim 1995                       |  |                                                                                           | Öğr. Gör. Dr. Mehmet<br>Emun AĞAR tarafından<br>verilecektir.                                             |                                                                                           |
| ULUSLARARASI MANAŞ<br>TOPLANTISI                   | MARMARA<br>ÜNİVERSİTESİ           | 23-24 Mayıs 1995                |  | 30 Bilim Adamının katılımıyla<br>gerçekleştirilmiştir.                                    |                                                                                                           | 3 Bilim Adamına plaket<br>verildi.                                                        |
| ULUSLARARASI MANAŞ<br>TOPLANTISI BİLDİRİ<br>KİTABI | MARMARA<br>ÜNİVERSİTESİ           |                                 |  |                                                                                           | Çalışmalar Sürüyor.                                                                                       |                                                                                           |
| MANAŞ KİTABI                                       | MARMARA<br>ÜNİVERSİTESİ           | Ağustos 1995                    |  |                                                                                           | 500 sayfa civarında ola-<br>cak kitabın hazırlıkları<br>sürmektedir.                                      |                                                                                           |
| BASIN-YAYIN<br>İLİŞKİLERİ                          | MARMARA<br>ÜNİVERSİTESİ           | 14 Ocak 1995 ve<br>24 Mart 1995 |  | Prof. Dr. Emine GÜRSOY-<br>NASKALI tarafından TRT Rad-<br>yosunda konuşmalar yapılmıştır. |                                                                                                           |                                                                                           |



| PLAKET VERİLMESİ                                                             | MARMARA<br>ÜNİVERSİTESİ       |               |                                                       | 3 Bilim Adamına<br>verilecektir.                                                 |                                               |
|------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------|---------------|-------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|
| KONFERANS                                                                    | MERSİN<br>ÜNİVERSİTESİ        | 20 Ekim 1995  |                                                       | Doç. Dr. Zahir ÖNLER<br>tarafından verilecektir.                                 |                                               |
| "MANAS DESTANI VE<br>DESTANLARIN MİLLET<br>HAYATINDAKİ YERİ"<br>KONULU PANEL | MUĞLA ÜNİVERSİTESİ            | 17 Ekim 1995  |                                                       | Geniş bir katılım<br>olacaktır.                                                  |                                               |
| KONFERANS                                                                    | MUSTAFA KEMAL<br>ÜNİVERSİTESİ | 25 Mayıs 1995 | Arş. Gör. Bülent ARI<br>tarafından verilmiştir.       |                                                                                  |                                               |
| YARIŞMALAR                                                                   | NİĞDE ÜNİVERSİTESİ            | 25 Eylül 1995 |                                                       | Şiir ve kompozisyon<br>yarışmaları<br>düzenlenecektir.                           |                                               |
| KONFERANS                                                                    | 19 MAYIS ÜNİVERSİTESİ         | 25 Mayıs 1995 | Prof. Dr. Maarife HACİYEVA<br>tarafından verilmiştir. |                                                                                  |                                               |
| KOMPOZİSYON<br>YARIŞMALARI                                                   | 19 MAYIS ÜNİVERSİTESİ         |               |                                                       | Öğrenciler arasında<br>düzenlenecektir.                                          |                                               |
| KONFERANS                                                                    | OSMAN GAZİ<br>ÜNİVERSİTESİ    | Kasım 1995    |                                                       | Dr. Can ÖZGÜR<br>tarafından verilecektir.                                        |                                               |
| MANAS DESTANININ<br>1000. YILINDA DESTAN<br>MİLLET İLİŞKİSİ                  | PAMUKKALE<br>ÜNİVERSİTESİ     | 15 Kasım 1995 |                                                       | Eğitim Fakültesi ve<br>Fen-Edebiyat Fakültesi<br>ortaklaşa düzenleye-<br>cektir. |                                               |
| YARIŞMA                                                                      | PAMUKKALE<br>ÜNİVERSİTESİ     |               |                                                       | Kompozisyon, şiir ve<br>resim dallarında<br>düzenlenecektir.                     | Özel televizyonlarda<br>program yapılacaktır. |
| 1000. YIL MÜHASEBETİYLE<br>BÜYÜK TÜRK DESTANI ÜZE-<br>RİNE KONGRELER         | SELÇUK ÜNİVERSİTESİ           | 28 Nisan 1995 | İki bilim adamı bildirilmiştir.                       |                                                                                  |                                               |

| PROGRAM                                                    | SAKARYA ÜNİVERSİTESİ                    | Ekim 3. Haftası<br>1995 |                                                                                        | Üç bilim adamı bildirilmiştir.                                                                              |                                                         |
|------------------------------------------------------------|-----------------------------------------|-------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------|
| MANAS GEÇESİ                                               | TRAKYA ÜNİVERSİTESİ                     | Kasım 1995              |                                                                                        | Manas Destanı<br>Dramatize edilecektir.                                                                     |                                                         |
| KONFERANS                                                  | ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ                     | 27 Mart 1995            | Hülya TAŞ tarafından<br>verilmiştir.                                                   |                                                                                                             |                                                         |
| 1000. YILINDA MANAS<br>DESTANI                             | SELÇUK ÜNİVERSİTESİ                     | 1-7 Nisan 1995          | Açık oturum olarak<br>gerçekleştirilmiştir.                                            |                                                                                                             |                                                         |
| SEMINER                                                    | SÜLEYMAN DEMİREL<br>ÜNİVERSİTESİ        | 26 Mayıs 1995           | Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZ-<br>ÇELİK tarafından verilmiştir.                              |                                                                                                             |                                                         |
| DİĞER KURULUŞLAR VE BELEDİYELER                            |                                         |                         |                                                                                        |                                                                                                             |                                                         |
| II. ULUSLARARASI<br>TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR<br>VE TURİZM SEMP. | İZMİK KAYMAKAMLIĞI                      | 15-17 Nisan 1995        | Panelde Kırgızlar Şehitliği,<br>Yakup İlan ve Manas<br>konularına ağırlık verilmiştir. |                                                                                                             | İzmit'teki Kırgızlar Tür-<br>besinde tören yapılmıştır. |
| MANAS ALBÜMÜ                                               | MİLLÎ PİYANGO<br>İDARESİ GENEL MÜD.     | 19 Haziran 1995         | Manas ile ilgili afişlerde hazırlan-<br>mıştır.                                        | 80 fotoğrafı bir albüm<br>gerçekleştirilecektir.                                                            |                                                         |
| MANAS TANITIMI                                             | BASIN YAYIN ve<br>ENFORMASYON GEN. MÜD. | 1995                    | Ornak piyango çekilişi yapılmıştır.                                                    | Manas Destanı'nın yurtiçi ve<br>yurt dışı kamuoyunda<br>duyurulmasına ilişkin çalış-<br>malar yapılacaktır. |                                                         |
| ESANİYONLAR<br>(MANAS İLE İLGİLİ)                          | AHMET YESEVİ VAKFI<br>(İSTANBUL)        |                         |                                                                                        | Manas ile ilgili çir-<br>karcı, rozet ve anı-<br>tarikler yapılacaktır.                                     |                                                         |
| MANAS ISMININ<br>VERİLMESİ                                 | HAMZALAR KASABASI<br>BELEDİYESİ         |                         |                                                                                        | Sokak ve caddelere<br>Manas adı verilecektir.                                                               |                                                         |



|                                                                           |                                     |                   |                                                                                                                                            |  |                                                        |
|---------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|-------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|--------------------------------------------------------|
| KONFERANS                                                                 | POLİS AKADEMİSİ                     | 22 Mart 1995      | Dr. Naciye YIL DİZ tarafından verilmiştir.                                                                                                 |  |                                                        |
| KONFERANS                                                                 | KREDİ YURTLAR KUR.                  | 17 Mayıs 1995     | Dr. Naciye YILDIZ tarafından verilmiştir.                                                                                                  |  |                                                        |
| KONFERANS                                                                 | AVRASYA VAKFI                       | 19 Haziran 1995   | Dr. Naciye YILDIZ tarafından verilmiştir.                                                                                                  |  |                                                        |
| ULUSLARARASI MANAS DESTANLI İHOŞGÖRÜ VE ABAY SEMPOZYUMU                   | YUNUS EMRE VAKFI                    | 5-6 Haziran 1995  | Eskişehir'de gerçekleştirilmiştir.                                                                                                         |  |                                                        |
| DERNEK KURULLUŞU                                                          | TÜRKİYE-KIRGIZISTAN DOSTLUK DERNEĞİ | 1992              | Üniversitelere uyarcı ve bilgilendirici broşürler hazırlanmıştır.                                                                          |  | Genel Başkan YÖK Başkan Vekili Dr. Uygur TAZEBA Y'dır. |
| VİLAYETLER                                                                |                                     |                   |                                                                                                                                            |  |                                                        |
| "1995 DÜNYA İHOŞGÖRÜ MANAS VE ABAY YILI" I. TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR KURULTAYI | KIRIKKALE VALLİĞİ                   | 9-11 Haziran 1995 | 15 ülkeden 50'ye yakın Bilim Adamının katıldığı toplantı ile Sayın A. GÖKDEMİR A. OKAN S. YALCINTAŞ'ın katıldığı bir panel düzenlenmiştir. |  |                                                        |
| KONFERANS                                                                 | ÇORUM VALLİĞİ                       | 21 Nisan 1995     | Dr. Naciye YILDIZ tarafından verilmiştir.                                                                                                  |  |                                                        |

\* 08 TEMMUZ 1995 TARİHİ İTİBARIYLA T.C. MANAS KUTLUAMA KOMİTESİ  
GENEL SEKRETERLİĞİNE ULAŞAN BİLGİLER